

NEW HORIZONS: IN LANGUAGE & LITERATURE

PROFESSOR DR. SHAIKH AFTAB ANWAR
ZEENAT BARKATALI MERCHANT
SUB LT. DR. MOHAMMAD SHAKIR SHAIKH
DR. BABA SHAIKH
JAWED AKHTAR
DR. ABRAR AHMAD

New Horizons in Language & Literature

**India | UAE | Nigeria | Uzbekistan | Montenegro | Iraq |
Egypt | Thailand | Uganda | Philippines | Indonesia**
www.empyrealpublishinghouse.com

New Horizons in Language & Literature

Editors

Professor Dr. Shaikh Aftab Anwar

M. Com; MBA; Ph.D. (Business Administration)
Principal, Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Ms. Zeenat Barkatali Merchant

Associate Professor and Head, Department of English and Post Graduate Center,
Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune 411001

Sub Lt. Dr. Mohammad Shakir Shaikh

MA, B.Ed, Ph-D, NET, SET,
Associate Professor, Head, Department of Hindi, Associate NCC officer, Ph-D. Research Guide

Dr. Baba Shaikh

MA, Ph.D,
Assistant professor, Department of Hindi
Board of Students development officer, Ph-D. Research Guide

Mr. Jawed Akhtar

M.A. M.Phil. (Persian) J.N.U.
Assistant Professor of Persian, Department of Urdu Arabic and Persian,
Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Dr. Abrar Ahmad

M.A. M.Phil. Ph.D. (Urdu) J.N.U.
Assistant Professor, Department of Urdu, Arabic and Persian
Poona College of Arts Science and Commerce, Pune

First Impression: June 2023

New Horizons in Language & Literature

ISBN : 978-93-93810-75-5

Rs. 1000/- (\$80)

No part of the book may be printed, copied, stored, retrieved, duplicated and reproduced in any form without the written permission of the editor/publisher.

DISCLAIMER

Information contained in this book has been published by Empyreal Publishing House and has been obtained by the editors from sources believed to be reliable and correct to the best of their knowledge. The author is solely responsible for the contents of the articles compiled in this book. Responsibility of authenticity of the work or the concepts/views presented by the author through this book shall lie with the author and the publisher has no role or claim or any responsibility in this regards. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the author to avoid discrepancies in future.

Published by:
Empyreal Publishing House

Foreword

Language is like a crystal clear river of ever-changing currents of logical, realistic and beautiful expressions of human thoughts and feelings, while literature is the reflection of life that one perceives in it. Neither of them is stagnant because they are connected with life and life is constantly undergoing revamps! This river has been flowing right from the dawn of civilization and would go on flowing eternally. Authors and poets have been gifted with the insight of locating them and with the art of recording these transformations in the form of literature. A layman and average reader may not realize it but the avid readers and especially linguists and literary critics as well as students of language and literature are fully aware of these variations. In the history of language and literature these changes are termed as ‘movements’ or ‘trends’. Both, language and literature are closely connected with life and naturally undergo this metamorphosis with vivacious flow of ever-changing life.

This book on language and literature is a befitting specimen of the same. It is a beautiful posy of multilingual research articles presented by scholars of Hindi, English, Urdu, Persian and Arabic. These research papers pinpoint the emerging trends in these languages and their literature. I am pleased to note that the Hindi and English scholars are keeping abreast of the contemporary trends. There are eleven research articles in Hindi and out of them five are on ‘stree vimarsh’ i.e. discourse on women’s issues while two focus on the agonies of the aged folk. The theme of the plight of Indian farmers, classical literature and values of life are other important observations.

In English too, the variety and novelty of linguistic and literary trends are worth appreciating. The theme of identity crisis in the modern society, E learning and its after effects in post Covid India, artificial intelligence, inclination towards spiritualism, ethical imagination, advantages and disadvantages of Hybrid and Blended Mode of Teaching, class struggle and poverty are the striking concerns focused and critically analyzed.

The Urdu research paper has aptly noted the impact of globalization on Urdu language and literature while the Persian scholar delves into the Indian phenomena as reflected in the novella ‘Buf-i-kur’. The second Persian research

paper highlights the impact of Persian language and literature in Deccan and Central India. The Arabic scholar deals with the sociological theme of the impact of Islamic culture on Indian society. This unique collection of research articles highlighting various emerging trends in language and literature will surely result in inspiring the students in undertaking further researches in their respective languages which is the main purpose of this book.

Dr. Muzaffar Saleem Shaikh,
Formerly Associate Professor of English,
King Saud University, Riyadh,
Kingdom of Saudi Arabia

Acknowledgement

We wish to express our deep sense of appreciation to our management of Anjuman Khairul Islam, Mumbai, for standing like a lighthouse and motivating as well as guiding us through our endeavours –this book is a corollary of the support we received. We would like to acknowledge the support and mentorship of our Principal Aftab Anwar Shaikh, resulting in the publication of this book and his commendable contribution as an Editor of this book. The constant support and guidance of Vice Principal Mr.Moinuddin Khan and Dr.Iqbal Shaikh has served as a beacon of light in our literary endeavour. We extend our gratitude to Dr.Salim Muzaffar Shaikh for his insightful observations which framed an impressive Forward for our book. We are indebted to Mr Imran Baig for his yeoman service in the meticulous publication of this book. Empyrean Publishing House needs to be thanked for giving our academic endeavour the form of this impressive book . We wish to thank all the contributors for sharing their treasury of literary knowledge leading us to weave a literary tapestry in the form of this book which shall add to the knowledge chest of literature and help researchers to gain innovative insights through the wide plethora of themes extolled in the book entitled ‘New Horizons in Language and Literature’.

Dr. Aftab Anwar Shaikh

Ms. Zeenat Barkatali Merchant

Sub Lieutenant Mohameed Shakir Shaikh

Dr. Baba Shaikh

Mr.Jawed Akhtar

Dr. Abrar Ahmad

About the Editors

Professor Dr. Shaikh Aftab Anwar

M. Com; MBA; Ph.D. (Business Administration) is an educationist, researcher, social activist and a transformational leader. He has more than 30 years of teaching, research, consultancy, executive education and industry experience. He was nominated as Senate Member of Savitribai Phule Pune University by the Governor of Maharashtra. He has served as BOS member, Faculty member, Examination Committee member of Savitribai Phule Pune University. Presently, Dr. Shaikh is working as Principal of Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune -411001(MS).

Dr. Shaikh is also Member of several Educational and Professional Bodies in India and abroad. He has been accorded with several prestigious awards including National Youth Award by the Ministry of HRD, Government of India, and Prof. G. B. Kulkarni Award for Best Teacher in Commerce by the University of Pune.

He is Ph.D. and M.Phil. Research Guide of Savitribai Phule Pune University, Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad and Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune. 33 students have completed Ph.D. and 16 students have completed M.Phil. under his guidance.

Dr. Shaikh has authored several books and published research papers and articles in refereed National and International Journals and presented papers in international conferences.

As a Social entrepreneur, Dr. Shaikh has established and run the organizations from scratch. He also offers advice to upcoming Educational Institutions and IT Education sector. He is a motivational speaker, Result-focused and effectual leader. He has extensively travelled to countries like China, Iran, Malaysia, Thailand, Singapore Oman, UAE (Dubai, Abu Dhabi, Saudi Arabia), Fiji, Kingdom of Tonga, Sri Lanka and Nepal.

Ms. Zeenat Barkatali Merchant, Associate Professor and Head, Department of English and Post Graduate Center, Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune 411001

Having multifarious achievements Ms.Zeenat Merchant has been declared as a Role Model by the Women's Activities Portfolio for India and also won the Shreemant Yogi Puraskar for being adjudged the Most Noble Student of Pune City. She is a recipient of Best Teachers Award ,MTC Global Award for Distinguished Teacher 2021 ,MTC Academic Leadership Award 2022, Educator of the Year 2022 Award, Dr.APJ Abdul Kalam Education Excellence Award, Young Changemaker Award, Best Author Award, Best Social Worker Award, Modern Freedom Fighters Excellence Award, Indian Woman of Courage Award, Best Researcher Award 2023, People Transforming Nations Awards 2023 and Innovative and Inspiring Educationist Award 2022 from GRF International Awards and Honors, Indonesia .Gold Medalist from the University of Pune, she is presently working as Head, Department of English

and Postgraduate Center in Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune. She possesses more than 26 years of experience of Undergraduate and Post Graduate teaching. She is the Editor of two textbooks published by Macmillan and Oxford. She has also topped the SWAYAM Course of the Ministry of Human Resource Development in 'Enhancing Soft Skills and Personality' scoring 99% and has excelled in all the AICTE approved and MHRD Faculty Development Programs and Short Term Courses attended by her. She has given several talks on All India Radio and presented papers in National and International Conferences .She also has numerous National and International Publications in reputed books and journals to her credit and is the editor of an International Journal .She is a Member of the International Society for Educational Leadership (ISEL) and a Member of the worldwide Art of Living Foundation.

सब लेफ्टनेंट डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख

एम.ए., बी.एड., पी-एच.डी., नेट, सेट

हिंदी विभागाध्यक्ष, असोसिएट एन सी सी ऑफिसर,

पी-एच.डी. शोध निदेशक.

पूना कॉलेज, कैम्प, पुणे 411001.

मोबाइल- 9423 017 017

परिचय

शिक्षा – वर्ष 1999 में भुसावल से बी.ए. (उमवि जलगांव में द्वितीय स्थान)

वर्ष 2001 में खिरोदा से बी.एड. की पढाई,

वर्ष 2002 में जलगांव से एम.ए. (उमवि जलगांव में प्रथम स्थान)

दिसंबर 2003 की नेट और फरवरी 2004 की सेट परीक्षा उत्तीर्ण

वर्ष 2009 में पुणे विश्वविद्यालय से पी-एच.डी. की उपाधि प्राप्त

अध्यापन अनुभव - 2001 से अध्यापन क्षेत्र में सेवारत

प्रकाशन – पाँच पुस्तकें प्रकाशित, सात पुस्तकों का सम्पादन, 40 शोध आलेख प्रकाशित

संगोष्ठियों का आयोजन - अंतर्राष्ट्रीय, राष्ट्रीय एवं राज्यस्तरीय संगोष्ठियों का सफल

आयोजन

पुरस्कार – महाराष्ट्र शासन की ओर से 2011 में एन एस एस बेस्ट प्रोग्राम ऑफिसर

पुरस्कार

गणतन्त्र दिवस परेड 2010 में महाराष्ट्र एवं गोवा राज्य के एन एस एस संघनायक के रूप में सहभागिता.

अनेक संस्थाओं द्वारा हिंदी तथा सामाजिक कार्य हेतु पुरस्कारों से सम्मानित.

डॉ. बाबा शेख

एम.ए., पी-एच.डी., असिस्टेंट प्रोफेसर, हिंदी विभाग, विद्यार्थी विकास अधिकारी,
पूना कॉलेज, कैम्प, पुणे 411001.

प्रकाशन : 'मुस्लिम समाज जीवन और अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यास' ग्रंथ 2012 में प्रकाशित

संपादन कार्य : 'वाग्धारा' राष्ट्रीय हिंदी सेवी महासंघ की पत्रिका का 2010 में संपादन,

'हिंदी साहित्य में नैतिक मूल्य' ग्रंथ का 2013 में संपादन,

'हिंदी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श एवं आदिवासी विमर्श' 2014 ग्रंथ का संपादन,

'हिंदी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श एवं आदिवासी विमर्श' इक्कीसवीं सदी के संदर्भ में 2015 ग्रंथ का संपादन,

'हिंदी साहित्य में राष्ट्रीय एकता एवं सांप्रदायिक सद्भाव' ग्रंथ का संपादन

शोध आलेख प्रकाशन - विभिन्न अंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय एवं राज्यस्तरीय संगोष्ठियों में 35 शोध आलेख प्रकाशित पुरस्कार, सम्मान, उपलब्धियाँ - विभिन्न संस्थाओं से 8 पुरस्कार प्राप्त

Jawed Akhtar is presently working as Assistant Professor of Persian in Poona College, Pune. He completed his MA and M.Phil. from Jawaharlal Nehru University (JNU). His areas of interests include Indo-Persian literature, Persian sources of History & Islamic Studies, Persian/Urdu Poetry and Translation. He has edited, compiled and translated about ten books on various topics and also published a number of research articles. He has also participated in about 20 national, international and state level conferences and seminars and presented a number of research papers. He is currently a member of Bedil International Foundation, New Delhi and BoS Urdu, Persian Arabic of SPPU, Pune.

Dr. Abrar Ahmad is presently working as Assistant Professor, Department of Urdu, Arabic and Persian in Poona College of Arts Science and Commerce, Pune. He completed his MA and PhD from Jawaharlal Nehru University (JNU), New Delhi. He has to its credit numerous research papers published in reputed Urdu journals. Dr Abrar Ahmad is also author of the book, Intizar Husain ki Afsana Nigari (2020). He has also written children's stories for numerous magazines.

Table of Contents

Foreword	IV – V
Acknowledgement	VI
About the Editors	VII - IX
Table of Contents	X - XII

Contents	Page. No.
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF HYBRID AND BLENDED MODE OF TEACHING	1 – 6
<i>Ms. Zeenat B. Merchant</i>	
EXPLORING THE DEPTHS OF MOCKERY AND TRIVIALITY IN DRYDEN’S MAC FLECKNOE	7 – 12
<i>Pearl Mali and Nilofar Shaikh</i>	
ETHICAL IMAGINATION, IMAGINING ETHICS: AN UNDERTAKING-BASED LITERATURE TEACHING APPROACH	13 – 16
<i>Mr. Zameer Salim Sayyed</i>	
IDENTITY CRISIS IN UPAMANYU CHHATTERJEE’S ENGLISH AUGUST	17 – 20
<i>Dr. Ashwini Manik Purude</i>	
REFLECTIONS UPON LITERATURE AT CROSSROADS IN THE AGE OF INTERACTIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE	21 – 26
<i>Mohd. Ashraf Chopan</i>	
HABIT COMPLEX AND IMPACT OF E-LEARNING IN POST COVID NEW AGE EDUCATION IN INDIA	27 – 31
<i>Mr. Abirlal Mukherjee</i>	
JOURNEY FROM REALISM TO SPIRITUALISM: WOMAN AS AN AGENT OF CHANGE	32 – 40
<i>Debbie Lalrinawmi</i>	

CLASS STRUGGLE AND POVERTY IN ARAVIND ADIGA'S <i>THE WHITE TIGER</i>	41 – 44
<i>Mrs. Veena Natraj</i>	
हिंदी साहित्य में बुजुर्गों की व्यथा का चित्रण	45 – 47
डॉ. शकिला जब्बार मुल्ला	
हिंदी उपन्यासों में स्त्री विमर्श	48 – 51
डॉ. लावणे विजय भास्कर	
स्त्री विमर्श : डॉ. नसीमा 'निशा' के गजल संग्रह 'परवाज़' के संदर्भ में	52 – 55
सब लेफ्टनेंट डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख	
अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यासों में स्त्री विमर्श	56 – 60
डॉ. बाबा शेख	
हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	61 – 66
उज्वला विठ्ठल फडतरे और डॉ. सजित खांडेकर	
हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	67 – 69
समृद्धि संजय सुर्वे और डॉ. अनिल काळे	
हिंदी साहित्य में किसान विमर्श	70 – 74
सुरेखा ज्ञानदेव आवटे और डॉ. बाबासाहेब शेख	
हिंदी का कालजयी साहित्य	75 – 78
सौ आरती देशपांडे और डॉ. मो. शाकिर शेख	
हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श	79 – 83
सौ. उज्वला चांगदेव पिंगळे	

यतीन्द्र मिश्र के काव्य में मूल्य बोध	84 – 89
सारिका आशुतोष मूंदडा	
أردو زبان پر گلوبلائزیشن کے مثبت اثرات	90 – 93
<i>Jaweriya Kazi</i>	
اردو زبان وادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات	94 – 99
<i>Shaikh Sami Ahmed Sajjad Hussain</i>	
اردو صحافت کو درپیش مسائل	100 – 101
<i>Dr. Azmat Anwar Dalal</i>	
دور حاضر میں اردو زبان کا کردار	102 – 104
<i>Abdul Hasan Abdul Nisar</i>	
اردو زبان وادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات	105 – 107
<i>Mohd. Arshad Abdul Rahim</i>	
نگاہی بہ آثار منشور فارسی درعهد عادلشاهیان دکن	108 – 112
<i>Jawed Akhtar Asari</i>	
INDIAN PANORAMA AS REFLECTED IN THE NOVELLA <i>Buf-i-Kur</i>	113 – 115
<i>MD. Tarique Rasool</i>	
THE CULTURAL SIGNIFICANCE OF PERSIAN LANGUAGE AND LITERATURE IN DECCAN AND CENTRAL INDIA: AN EXPLORATION OF EMERGING TRENDS IN HUMANITIES	116 – 122
<i>MD Asjad</i>	
INFLUENCE OF ISLAMIC CULTURE ON INDIAN SOCIETY	123 - 127
<i>SK Mainuddin</i>	

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF HYBRID AND BLENDED MODE OF TEACHING

Ms. Zeenat B. Merchant

Associate Professor and Head, Department of English and Post Graduate Center, Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune-1

If we have to keep abreast of the latest technology, we have to be open and adapt to the emerging methods of teaching-learning with innovative pedagogical approaches which not only create interest in learning but also pose challenges to the teaching community to discard the pedantic approaches to teaching and devise ingenious methods to make learning effective. Until a few years ago, the 'Chalk and Talk' method was the only method of teaching any subject, but with the upcoming technology virtual classrooms which once seemed like something distant has become a common phenomenon. Online courses and online degrees have now become a trend. There are still a few stakeholders who are skeptic about the online mode of teaching. Without being an extremist, the best method then would be the hybrid or blended mode of teaching and learning.

WHAT IS HYBRID AND BLENDED MODE OF TEACHING AND LEARNING|?

Hybrid mode of teaching involves a model of education in which both methods are used simultaneously- attending lecture physically and attending virtually. When digital learning or e-learning is incorporated with classroom teaching it is termed as blended mode of learning. It involves multiple teaching modalities. The learner thus attends class supplemented by online assignments, assessment, etc. While hybrid mode brings remote and in- class students together in synchrony, the blended mode brings the traditional and digital teaching methods together.

ADVANTAGES OF HYBRID AND BLENDED MODE OF TEACHING

Participative or Active Learning- Involvement and participation of the learner increases through Google classroom assignments, polls, online forums , discussion groups, online presentations which may prove to be a boon for students who are shy and fear speaking in public and the 'Think –Pair –Share' technique in which students collaborate to answer or solve challenging problems . The hybrid and the blended mode thus provide opportunities for students to collaborate and discuss various topics with their peers, which can deepen their understanding of the subject and improve their critical thinking as well as communication skills. This would lead to interactive and immersive learning. Students thus apply their knowledge in meaningful ways, rather than merely memorizing the study material or relying on the teacher as the central source of knowledge and guidance.

In a traditional classroom, the teacher provides the necessary resources such as lecture notes, etc. In the hybrid or blended class students may also be required to seek out their own resources, such as additional reading materials. The students thus are actively involved in the learning process, rather than just passively listening to lectures.

There is less opportunity for personalized instruction or interaction in a traditional classroom in which the teacher lectures to the students within class hours. This approach is less engaging and may not cater to the learning needs of all students.

Flexibile Learning-A student can learn at his or her own pace with access to video recordings which may also be uploaded on YouTube apart from normal classroom teaching. Contrary to the traditional mode the hybrid and blended mode are interactive and offer more personalized and flexible learning as the students can receive individualized feedback, support, and guidance from the teacher and their peers.

Access—Also described as ‘anytime anywhere learning’ blended learning and hybrid learning overcome the geographical barriers like accessibility to institution and teaching can be extended to remote areas. Prominent national and international stalwarts from various fields may be invited to address the students to gain expertise and competence in their fields. Moreover knowledge can be accessed by the learner wherever and whenever needed. Even if a student misses a class he/she can access the resource online which is not possible in traditional teaching environment.

Feasibility- A student can gain personalized experience in the presence of the teacher at the same time experience the online mode of teaching without disadvantage of time and place. Commuting time and money is saved if one opts for the online mode. Moreover in times of natural disaster or pandemics students can attend classes from the safety of home. For example students were able to attend classes despite the physical restriction levied by lockdowns all over the world.

Reduced Need for Physical Infrastructure- The need for physical infrastructure is reduced in blended mode as the classroom need not be utilized for all classes. This can be beneficial for the institutions as the classes may be utilized for alternate courses or practicals which require infrastructural facilities. Challenges such as overcrowded classrooms, diverse student population and limited time and resources can also be countered by resorting to the hybrid or blended mode of teaching.

Varied and Easy Assessment- Assessment may be more varied in hybrid and blended mode of teaching with opportunities for students to receive instant feedback on their work and engage in self-assessment. Assessment modules can be simultaneously administered to advance average and weak learners. Teachers can provide targeted feedback. Students can tailor their learning based on their strengths and weaknesses on receiving individualized feedback from the instructor. Moreover parents can monitor the progress of the child without going to their child’s school.

Effective Conduct of Examination-Through the hybrid method examination may be conducted on a dual mode offline as well as online.

Complementary Method of Teaching-In times of calamities when the schools and colleges had to shut down due to lockdown the online mode of teaching through Zoom, WebEx, Teams Google meet, etc. became a boom to facilitate and complement what was taught in the classroom by the teacher. The hybrid and blended mode of teaching are thus a boon as classes are conducted on virtual platforms without the compulsion of going to the school or college.

Innovative Attractions-Learning Management System (LMS) which offers interactive features for the students may be effectively used for teaching. Interesting Massive Open Online Courses (MOOC) may be introduced for supplementary learning. Use of digital platform with video conferencing, prerecorded presentations, e books, multimedia worksheets, blogs, webpages, graphics, animations, etc. can be effectively integrated with classroom teaching.

There are several online interactive learning modules, games, quizzes and polls, graphic novels, etc. which could also be used or created by the teacher as learning aids. This will not only be instrumental in creating interest in the student but also motivate him/her to learn. Interactive tools like whiteboards and breakout rooms could also be used for collaborative learning. Visual linguistics implying using digital graphic videos integrated with linguistic text may be innovatively used in class. Virtual reality component could be added to the sessions which will make students explore new environments leading to an immersive learning experience.

Task Based Learning for Specific Outcomes- Interesting collaborative projects can be assigned to students to make learning adventurous. Certain tasks may be given to the students to avoid passive learning or learning by rote.

Enhanced Retention- There is better retention of information as students engage in active learning and receive immediate feedback. This approach helps students retain information for a longer period of time and recall it when needed.

Integrating Skills- Ability enhancement skills like employability skills and life skills can be integrated with the prescribed curriculum. So, there is enhancement of knowledge along with gaining skills.

Holistic Development-Hybrid and blended mode of teaching can promote holistic development of the learner. Students can enroll for multiple courses. They can learn at their pace. Contemporary fields of knowledge such as artificial intelligence, data science and machine learning may be integrated within the curriculum. The teaching can be through pre-recorded lectures, listening to podcasts, online tutorials or digital texts which they can access at their own pace and convenience.

Learner Centered-In a traditional classroom the teacher plays a central role in delivering content and guiding students through the learning process. In the blended or hybrid mode the teacher plays more of a facilitative role, guiding students through the learning activities and providing feedback and support. In a traditional classroom, students may be passive learners, listening to lectures and taking notes but in the blended and hybrid mode students participate in collaborative work and discussions during class time.

Blooms Taxonomy- This framework or model of teaching may be effectively used in hybrid and blended mode of teaching. Blooms Taxonomy provides active learning experiences that promote deeper understanding, creativity, critical thinking, and collaboration. This model which promotes higher order thinking has the potential to improve student outcomes and enhance the quality of education. This taxonomy helps to devise new teaching strategies to enable learners to create, evaluate, analyze, apply, understand and remember covering the cognitive affective as well as psychomotor domains. The global focus is on multiple literacies, Blooms Taxonomy helps in achieving this.

DISADVANTAGES OF HYBRID AND BLENDED MODE OF TEACHING

Access to Resources or Equipment- Any online mode of teaching requires access to a computer or mobile phone with internet connection. Every student may not have access to the technical equipment required, especially computers and may have to rely on their institutions to provide them with technical assistance. This leaves the student restricted to classroom learning.

Digital Divide- The lack of access to digital resources due to financial problems can lead to a digital divide as the student cannot involve himself or herself in class participation or online assignments

Expences –Gaining access to latest equipment and softwares can be expensive.

Lack of Personalised Experience –Face to face teaching offers real time engagement which is not the case in online mode. Many teachers who have been exposed to online teaching complain that they the personalized experience is lost as the student is only visible if the camera is kept on by the student. They often find it a one-way mode as there is reduced control over the students so limited interaction which may lead to dissatisfaction on both sides. The student attending class virtually from his/her isolated room may feel odd when he sees his peers interacting in class.

Students Playing Truant- When the student is missing from the classroom it becomes obvious on the other hand if the student comes online but does not activate the camera the student can move around or even sleep without the knowledge of the teacher while the lecture is on. There is also a possibility of the student using another laptop or mobile phone simultaneously while the class is on for other activities the teacher may not be aware of.

Electricity Failure- This may result in shut down of internet due to lack of connectivity to Wi-Fi ,etc. which may cause the teacher or student to log out ranging from short to long period of time

Troubleshooting- The person conducting the class in Hybrid mode may not know how to deal with certain technical glitches that arise during the class.

Time Management- It can be problematic for students who lack time management and organizational skills.

Hesitance- Hybrid and blended modes of teaching promote student interaction and collaboration; certain students may hesitate to participate in class discussions or work effectively in groups. This can lead to a lack of engagement which can negatively impact learning outcomes.

Health Problems-Lack of mobility while attending classes online may prove to be detrimental sometimes as it can lead to lethargy, cramps due to maintaining a particular posture for long. Constant exposure to the computer or mobile screen can cause radiation and consequent strain on eyes.

HOW TO MAKE HYBRID AND BLENDED LEARNING EFFECTIVE?

Digital Literacy-Orientation or training programmes may be organized along with practice sessions for use of different digital tools, platforms and apps during the hybrid or blended mode of teaching.

Increasing Access –Private companies can give computers and internet access at nominal rates or even free as promotional offers to increase access to the technical necessities for online mode of teaching and learning. Scholarships and grants may also be given for the same purpose.

Developing Competencies- Apart from increasing knowledge from books teachers need to develop technical expertise at the same time update themselves with the latest trends in their fields and also other fields to develop a multidimensional approach to teaching. Teachers need to acquaint themselves with various digital tools and platforms and indulge in creating digital resources such as videos, online quizzes and tutorials which can prove to be time-consuming and require specialized skills. Teachers also need to plan and facilitate interactive activities that promote deeper learning, which can be challenging to design and implement.

Motivation- Both teacher and student require to be motivated.Lack of motivation could be due to lack of interpersonal touch between the students and the teacher. The teacher needs to retain the attention of the students and prevent boredom.Polls or quizzes could be introduced between long sessions to stimulate interest in the students.

Student Accountability-Sometimes the students may be sincere but may not be able to manage their time effectively. They may lack knowledge about digital learning platforms or may not have the necessary skills to learn independently. This can lead to a lack of engagement and low achievement. Apart from teaching them time management techniques, upskilling initiatives may be taken to develop competencies in the students which will initiate accountability in terms of completing assignments and projects efficiently and scoring well in the examinations. Students' accountability can be enhanced by providing incentives or introducing rewards, certificates or credit scores.

Planned Breaks-Introduce breaks between classes or long sessions to avoid burnout or boredom. This will ensure the student stays refreshed and alert.

Tailor- Made Learning Plan- EdTech tools should be tailored to meet the demands of special needs students. Customized learning plans may be created to suit their needs with due consideration to their abilities and disabilities. For example, voice recognition software may be used to aid students with impaired motor skills. With such efforts students with special needs can receive the same quality of education as their peers.

Increased Interaction- Opportunities for student –teacher interaction should be increased. One–on–one session may be organized for solving individual problems of the students.

Troubleshooting- Technical support should be available for teachers as well as students to handle any technical problems that may arise while using the hybrid or blended mode of teaching. Technical support may even be required while trying to gain access to digital data or submission of online assignments. Training for time management can also be given to students who are unable manage the time to attend the class.

Collaboration of Stake Holders-The teacher, student and parents need to collaborate to motivate, monitor and ensure learning competence.

Accessibility to Facility and Equipment-The institution can take initiative in increasing or allocating a certain budget to ensure latest facilities and equipment such as EdTech tools, smart classrooms with computers with internet, LCD, smart boards, etc. Language Laboratories, Computer Laboratories with LAN connections, adequate software electricity with backup in case of power failure and high bandwidth internet. The institutions should also invest in procuring reliable and secure learning platforms so that the online sessions are not disrupted due to technical issues.

Flexibility-The teacher needs to be flexible in approach as all the students may not learn at the same pace. It is important for teachers to take into consideration the individual needs of their students and to mould the instruction accordingly.

Personalized Learning Experience-This can be done if the students are given the choice of topics of their interest and resources to be used. A short survey may be carried out to this effect.

Specifying Objectives-The learning outcomes need to be specified. The course outcomes and the program outcomes need to be clearly chalked out to measure learning. The teachers then need to relate and align modules and content selection to learning outcome.

CONCLUSION

The challenges that arise in the course of using the two effective modes of teaching- the hybrid and blended mode, may be overcome through careful planning and implementation. We need to adapt to the ‘new normal’ and deal with these challenges proactively by converting them into opportunities for learning and growth.

In conclusion although the students may be used to the traditional teaching learning methods and motivating them towards the new approaches like hybrid and blended learning may be challenging, one should remember

If you give a person a fish you feed him for a day

But if you teach the person to fish you feed him for life

That’s what digital education in the form of hybrid and blended learning does to the students ...it makes them independent which is the ultimate aim of education.

REFERENCES

- Bhattacharya, S. (2008). Foundations of Education: Atlantic Publishers.
- Pandey, V (2004). Education: Planning and Human Development: Disha Books.

EXPLORING THE DEPTHS OF MOCKERY AND TRIVIALITY IN DRYDEN'S MAC FLECKNOE

Pearl Mali and Nilofar Shaikh

Students, M.A. -1, AKI's Poona College of Arts, Commerce and Science, Pune-1

INTRODUCTION

John Dryden was a 17th-century English poet, playwright and critic, popularly known for his satirical writings. He used satire to criticize and ridicule social, political, and religious issues of his time.

In context with the main theme of Dryden's text, mockery is the act of inflicting insults or making fun of someone or something—a way to taunt or slight someone. Mockery is a psychological need of a person to belittle someone, to try and restore the imbalance of power between two individuals. Mockery is an age-old tradition which can be seen in many examples of Literature and Arts.

A similar feud of words started between two renowned poets of the 18th century, John Dryden and Thomas Shadwell. 1642-1692 was a period of dispute between them. Every poet or writer gives his very best to produce a work of literature which makes him popular. But sometimes, despite a good production, one is bound to face criticism for his efforts, which is a result of personal appeal or dislike for the producer or the production.

Likewise, through the ages, it has been seen that Thomas Shadwell, a poet, playwright and recipient of the title Poet Laureate in 1689, is most remembered today, not as much for his works, but more so for being ridiculed and taunted by John Dryden. He is popular as he is the root upon which Dryden has so mercilessly ridiculed his work and personality.

Going back, it is crucial to highlight the facts which led to this bitter feud between Thomas Shadwell and John Dryden. During the first ten years of their acquaintance, the equation between Thomas Shadwell and John Dryden was friendly. Dryden had also praised Shadwell for his creative genius for his play, an 'Epilogue to the Volunteers' (The Volunteers, 1692). At one time, they were colleagues who collaborated over preparing critical comments upon Settle's 'Empress of Morocco' (Elkanah Settle, July 1673). But during the same time, the two also engaged in a debate over rhyme, wit, humour and other issues.

It is commonly known fact that Dryden often put down Shadwell's writing as mediocre and not at all at par with the writing style of Ben Jonson, whom Shadwell idolised and compared himself to. Neither did Shadwell have an understanding of real wit nor did his writing warrant the same merit as Ben Jonson. Another reason for Dryden to mock Shadwell was perhaps downright envy, a human folly, as Shadwell succeeded to become Poet Laureate in 1685.

Dryden considered wit to be a far more intelligent form of comedy as compared to humour as it laid stress on reason over emotion. Shadwell, on the other hand, was a defender of the Comedy of Humours, a genre of comedy that was popularized by Ben Jonson and which Dryden found unintelligent.

Apart from a professional rivalry, the two also duelled politically, each with their own beliefs and supports. Shadwell was affiliated with the Whigs and supported Catholicism as opposed to Dryden who was a protestant and a supporter of the Stuart Monarchy. Another area where their opinions diverged was Dryden's disagreement about Shadwell's high estimation of Ben Jonson. Dryden also mocked Shadwell's claim to be the heir apparent to Ben Jonson.

Some more facets of the disaccord between Dryden and Shadwell were-

- a) Dryden preferred comedy of wit and repartee whereas Shadwell was partial to humorous comedies
- b) They had different views of the true purpose of comedy
- c) A difference of opinion over rhymed plays
- d) Their understanding of plagiarism– The right of an author to borrow from ancient and modern authors
- e) The rationale of a heroic tragedy

A decade long argument continued between Dryden and Shadwell, mainly by way of prologues and prefaces, in a mildly good manner, chiefly debating over the principles of comedy. Considered as adversaries in literary argumentation, the nature of their debates was often serious and calm. Mac Flecknoe seems almost to be a piercing, shocking intrusion, a personally or politically inspired attack which shattered the calm of discourse.

A poet laureate holds a high position in the society and with position comes power as well as social responsibility. A critic needs to be unbiased while criticising the work of a fellow author or poet. Unfair criticism has fallout in the form of rivalry or hatred, both of which are unhealthy for the critic as well as the criticised, creating a negative impact upon the society. Any form of literature is an art in itself, something which deserves the respect of everyone who reads it. It is unethical to humiliate another human being, let alone a poet under the guise of 'Freedom of Speech'.

Through the poem Mac Flecknoe, Dryden has impaled the image of Shadwell. Unless the reading audience has an opportunity for an in-depth study of both, Dryden and Shadwell, there would be a great loss of value for the works of Thomas Shadwell.

Exploring the theme of Mockery and Triviality in Dryden's Mac Flecknoe.

The poem is not only a verbal torment on the literary capacity of the author, but also a lament on the physical form of Shadwell. In his satire, Dryden has labelled Shadwell as someone who is out of shape and not very pleasant in personality. He has body-shamed Shadwell by comparing him to an empty barrel, someone with a huge belly full of fat and an equally hollow brain signifying dim intelligence with paucity of imaginative and creative talent.

Nor let thy mountain belly make pretence
Of likeness; thine's a tympany of sense.
A tun of man in thy large bulk is writ,
But sure thou 'rt but a kilderkin of wit

- (Dryden 1990 :193-196)

Though the use of heroic verse has been mimicked, the language used by Dryden creates a comic and hilarious atmosphere. Dryden has highlighted many events which reflect Shadwell's foolishness which

My warbling lute, the lute I whilom strung
When to King John of Portugal I sung,
Was but the prelude to that glorious day,
When thou on silver Thames did'st cut thy way,
With well tim'd oars before the royal barge,
Swell'd with the pride of thy celestial charge;

And big with hymn, commander of an host,
The like was ne'er in Epsom blankets toss'd."

- (Dryden1990: 35-42)

Mac Flecknoe is one of the four major satires of John Dryden. It is subtitled as —A Satyr upon the True-Blue Protestant Poet TS. The exact date of publication of this poem is unknown and Dryden himself did not acknowledge his work until 1692. The poem is basically a satire on Thomas Shadwell who was a poet who offended Dryden with both, his political as well as aesthetic choices. This poem was written as a reply to Thomas Shadwell's attack on Dryden through Shadwell's *The Medal of John Bayes* (1682). It was in a political work that Dryden retaliated with -Mac Flecknoe.

Likewise, the word 'epic' originated from the Greek word 'epos', which means a word or a story. An epic poetry is a lengthy narrative poem about a subject which is linked with the deeds of a legendary or heroic character who undergoes a series of adventures, battles or long and arduous journeys in life. The deeds or events of the hero determine the fate of a nation and are of great importance to the nation or race. The poem is written in a highly styled and formal manner.

CHARACTERISTICS OF EPIC POETRY

- The hero in the poem is a figure of heroic loftiness or national significance. He is usually a warrior who faces opponents and performs courageous deeds that are valued by the nation.
- The setting of the poem is vast and could include land, seas, oceans, the world or even the whole universe.
- The deeds are those which require great heroism, spirit and bravery.
- Invocations of muses, supernatural elements, Gods, angels or demons are introduced and they play an active part in the actions of the heroic character.
- Epic poems are written in a formal manner and they often use exaggeration.

The term mock-heroic implies a corruption of literary styles and conventions of an epic in the portrayal of petty and trivial characters which results in a ridiculous mockery of the characters, society or vices which the author disapproves of or seeks to satirize. The mock-heroic technique makes use of disproportionate incongruity. The epic devices associated with nobility and grandeur are used for trivial objects creating a sense of ludicrous incongruity.

By weaving a story including characters such as Richard Flecknoe, Thomas Heywood, James Shirley and Shadwell whom he disliked for various reasons, Dryden begins the poem with an illusion of it being an epic poem dedicated to a historical hero. Richard Flecknoe is an old monarch who is seeking the most appropriate heir to his kingdom of Dullness. This heir has to be someone who is as dull as him and it is no one other than Thomas Shadwell since he possesses all essential qualities such as stupidity, dullness, talentless, senselessness and thoughtlessness. He abuses him by regarding his work as absolute nonsense.

The action in the poem, though very basic in nature, easily fits the mould of heroic poetry. It speaks about the selection of a successor to a kingdom and his coronation ceremony. The element of 'Mockery' is evident when we learn that the kingdom is that of Nonsense and the coronation is of the Prince of Dullness.

This Flecknoe found, who, like Augustus, young
Was call'd to empire, and had govern'd long:
In prose and verse, was own'd, without dispute

Through all the realms of Non-sense, absolute.

- (Dryden1990: 3-6)

The very opening of **Mac Flecknoe** is characterized by epic elation with the resulting comic effect:

All human things are subject to decay

And, when Fate summons monarchs must obey.

(Dryden1990: 1-2)

The opening lines resonate heroic poetry. The deflation comes only in the sixth line. As per Dryden, Flecknoe had ruled without any opposition – in the “realms of Nonsense absolute.” He was now an aged monarch, who sought to abdicate and find a suitable heir to his throne. The elated tone contrasts laughably with the fact that Flecknoe was a symbol of inferior poets.

Dryden was a great master at mixing and balancing the majesty of poetry and the toxicity of satiric verse. Refined words are used to achieve a contrasting effect, i.e. the deflation of the Mac Flecknoe. Dryden is proficient at using “magnificent abuse”.

Success let others teach, learn thou from me

Pangs without birth, and fruitless industry.

- (Dryden1990: 147-148)

The direct abuse disguised in notes of politeness with the help of the polished heroic idiom. Terms such as “Empress Fame,” “the nations meet”, “the renown of Shadwell’s coronation” sound dignified, respectful and solemn. Dryden knits a clever blanket of words. This is especially so in the lines which describe “the hoary prince” sitting majestically on a throne built of his own efforts, i.e., his own worthless books, and the loads of Shadwell “almost choking” the way to the throne. The mock-heroic idiom makes use of irony in an effective manner.

Ironical politeness is the basic aspect of ‘the mock-heroic technique’ and is used with telling effect in Mac Flecknoe. The polite tone of praise is devastating in its satiric effect when Flecknoe declares that Shadwell alone, from all his sons was “mature from his tender years and stood confirmed in stupidity.” The aim of ‘the mock-heroic form’ is to flatten a victim by intensifying his ego. Dryden never belittles Shadwell. He constantly enhances his victim – he calls him Prince, monarch, mature, etc. By using elevated words, ideas and images for Shadwell, Dryden reduces him to a helplessly ridiculous level.

Mac Flecknoe is a “pseudo-hero”, heroic only in bulk. The comparison of Shadwell with the “monarch oaks” which “shade the plain and supinely reign” is intended to expose the emptiness of Shadwell. Like the heroes of the genuine epic, Shadwell is “sealed” on his surroundings: the low quarters of London form a fitting background or universe for our “hero.” He is fit for the place,

Where their vast courts the mother strumpets keep,

And, undisturbed by watch, in silence sleep.

- (Dryden1990: 72-73)

The hero’s emptiness seems to echo from the corners of “Pissing alley” and “Aston-hall” – the most ugly and sordid places of London.

Much of the deflation in mock-heroic poetry is achieved through the clever device of drawing parallels between the satiric object and legendary heroes. It is the “joyful business of comparing small men to giants and them in the process,” as Ian Jack comments. Flecknoe is most seriously compared to Augustus, the great Emperor of Rome. The comparison does not elevate Flecknoe; it deflates him. Similar is the effect when Shadwell is compared to Arion, the legendary Greek musician. Arion jumped out of his ship when he was threatened by murderous sailors. His music

charmed even the dolphins, one of which carried him on its back safely to the shore. Shadwell, however, can only attract “little fishes” as he travels along the Thames in a barge.

Shadwell is further compared to Ascanius, Rome’s other hope and pillar of the state. He is compared to Hannibal, the hero of Carthage. Hannibal swore eternal hostility to Rome at the early age of nine but Shadwell swore to wage a continuous war on wit and intelligence. If Romulus, the great founder of Rome, saw twelve vultures as an omen, Shadwell’s coronation is marked by the ominous flight of twelve owls. The Mock-heroic style is epitomized in the lines which describe the setting of Shadwell’s coronation. The scene is highlighted with great pomp and style. London is called “fair Augusta” where “an ancient fabric” rose to the sight.

Close to the walls which fair Augusta bind,
 (The fair Augusta much to fears inclin'd)
 An ancient fabric, rais'd t'inform the sight,
 There stood of yore, and Barbican it hight:
 A watch tower once; but now, so fate ordains,
 Of all the pile an empty name remains.

- (Dryden1990: 64-69)

The speech of Flecknoe comes to a rather sudden end and a miraculous disappearance of the speaker takes place. Two heroes from Shadwell’s *The Virtuoso* pull a trap-door beneath Flecknoe and he disappears. The scene is an obvious misrepresentation of the Biblical story of Elijah and Elisha.

CONCLUSION

Labelled Dull-Ridiculed to the core- UNDESERVED Devastation by the Father of English Criticism

Whatever the reason/s might be jealousy or suspicion, political or religious indifference or superiority complex, Dryden crossed all limits to expose Shadwell to ridicule. As analysed by Nasrullah Mambrol, in his critical analysis of the poem, he discusses how Shadwell didn’t deserve the judgement made by Dryden. It remains unclear as to why Dryden chose Flecknoe as the vehicle for his attack on Shadwell. This poem also created tension in the country at a time when the nation worried about the succession to their monarch as Dryden emphasized about various prominent figures of London in the poem.

J.R Crider has said that one can see the ‘anti-poet side of Dryden’ in this poem. Literary lovers would want to determine what was going on in Dryden’s mind when he produced *MacFlecknoe*. Dryden had his own conception of a true poet. Did he wish to stain Shadwell alone or many of his contemporaries for his conception of a true poet owing to his experience with the others?

Even though it is considered a humorous poem, some people view this poem as a product of Dryden’s narrow mindedness and his inability to take a difference of opinion sportingly. It shows the readers the childish and perhaps an immature side of Dryden, for making fun of his friend turned foe, for reasons which made sense to only his psyche. Some think that even though Dryden had to mock Shadwell, he could have toned down his attack and not go to such extremes. Others think that he was savage and brutal in his offense and found it to be a seriously aggressive and snide attack on Shadwell. Many thought that this poem was more shameful humiliation than mockery. One also feels that Shadwell definitely had earned some reputation as a writer, so it was inappropriate for Dryden to scorn him publicly. He definitely could have designed constructive criticism for his work. Dryden, a poet of high calibre, inhumanely destroyed the status of Thomas Shadwell as a literary colleague and individual. Using high and flowery language combined with multiple metaphors and strong similies, Dryden has bitterly

scathed Shadwell's image of a playwright. Mac Flecknoe is a noxious poem, slandering Shadwell's reputation as a playwright and Dryden as a critic.

In a creative work of art, there is no contention of following a set of rules. It is all a matter of each one's perspective. If Shadwell was deeply influenced by Ben Jonson, then Dryden too admired Shakespeare. Perfection cannot be defined and its levels are varied for different individuals. It was therefore completely unrequired for Dryden to highlight Shadwell's imperfections, which were only his viewpoint and not a universal truth.

REFERENCES

- Crider J R, "The Anti – Poet in Mac Flecknoe" <http://hdl.handle.net/11222.digilib/118065>
- Dryden J, A Critical Edition of John Dryden's Mac Flecknoe and Absalom and Achitophel. Konark Publishers, 1990.
- Kinsley H, John Dryden: The Critical Heritage. Routledge, June 2013.
- Hammond P, The Making of Restoration Poetry. D S Brewer, 2006.
- Sinha, Ashok K – Mac Flecknoe-Theme and poetic diction – egyankosh.ac.in published by IGNOU in 2018 – Block -2 The Long Eighteenth Century
- Nasrullah M, "Analyses of John Dryden's Mac Flecknoe." www.litereariness.org July 8, 2020
- Dr. Naj S, "Dryden satire in Mac Flecknoe" file_60cf260ce9a10.pdf (mddmcollege.ac.in)
- Sinha, Ashok K – Mac Flecknoe-Theme and poetic diction – egyankosh.ac.in published by IGNOU in 2018 – Block -2 The Long Eighteenth Century
- Savan K, "Mac Flecknoe as a Satire", March 2019. (DOC) Mac Flecknoe as a Satire | savan kumar - Academia.edu
- Long W, English Literature. Copia Interactive, LLC, 2021
- Wikipedia –
- Oden, Richard, L. Dryden and Shadwell, The Literary Controversy and 'Mac Flecknoe' (1668–1679)
- Reidhead, Julia et al. The Norton Anthology of English Literature: Volume C.
- "A poetic duel- John Dryden vs Thomas Shadwell", Dryden vs Shadwell - a Poetic Duel: John Dryden & Thomas Shadwell: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive

**ETHICAL IMAGINATION, IMAGINING ETHICS: AN UNDERTAKING-BASED
LITERATURE TEACHING APPROACH**

Mr. Zameer Salim Sayyed

Assistant Professor of English, Poona College of Arts, Science & Commerce, Camp, Pune– 411
001, Maharashtra, India

INTRODUCTION

The term ‘Ethical Criticism’ unfortunately does not refer to any school or critical approach but is understood in reference to the upsurge of interest in the relationship between ethics and aesthetics, besides the claims made at innumerable occasions about how ethics and aesthetics are inseparable and how a divorce between the two can destroy both – the experience of literary works and their relevance to the world-realities. In the light of the premise, George’s following cautionary observation deserves serious (re)consideration:

If literature is not about life and if texts have no point of reference outside themselves, then discussion about the role of art within a civilized society is just so much nonsense.

Nevertheless, ethical values themselves are seldom spoken about in class and in the context of teaching Literature.

Review of Related Literature:

The classical literary criticism described the double function of Literature: instruct and delight. Horace considered that the poet should combine “sweet and the useful, charming the reader and warning him equally well” (Horace, 1998, p. 75). At some point, critics and Literature teachers started to put emphasis on delight at the centre of learning. Highlighting one function and sidelining other can be considered as less service or disservice to Literature. The confusion whether to read/teach Literature for pleasure or for moral development can ruin the whole idea of what Literature is, if Literature is believed to be a body of writing which deals with universal truths or anguishes. Focussing mechanically on art and design of Literature can prevent great works from penetrating into hearts and minds of students, if getting emotional at reading them is considered a key function of literary experience.

The ‘Ethical Criticism’ once enjoyed the position as the point of reference in the analysis of literary works, but due to the emergence of other approaches like New Criticism, Post-structuralism, and Deconstruction, ethical criticism became irrelevant, obsolete, and a passing fad to such an extent that it is least considered as a contribution in, and mostly as contrary to, literary criticism. While commenting on the mentality of Literature-teachers regarding inclusion of ethical awakening,

Our temptations as educators in an increasingly pluralistic society is to remain hands-off and assume a non-interference policy when it comes to the topic of moral choices and commitments. We are sometimes inclined to leave older students free to discover for themselves what is best and right and to avoid “indoctrinating” young people with certain moral values. Indoctrination is precisely what many educators fear falling into.

Whether call it ‘indoctrination’ or ‘simply not my job’, the “non-interference policy” leaves students vulnerable to many appealing amoral ideas about how to enjoy ‘experience’.

Objectives of the Study

The study of Literature without giving due consideration to the ethical content or structure of a work of art will lead one to adopt a hedonistic or nihilistic mindset, developing into an anti-social (a separatist) or apathetic personality (an isolationist). For example, a smiling picture of an abandoned child in a war-affected zone can never be interpreted only as a ‘beautiful and

pleasurable experience in itself” by being indifferent or inattentive to the ‘crisis’ the context and structure of that artwork invoke. We are living in a multicultural landscape where crisis has become the content of memes, as well as slogan of power-hungry people. In a country like India, crisis is ‘Other’ or ‘because of ‘Other’. Even at this juncture, if literary engagements revolve round ‘beautiful writing’ only, then no discourse, however powerful it might be, can forfend Literature students, against the feeling of being disconnected from their social reality. If imparting the skill of ‘critical thinking’ to students is one of the objectives behind teaching Literature in schools, colleges, and universities, then ‘thinking’ ought to go beyond the obsession of ‘gaining aesthetic pleasure alone’ (pure emotionalism) so to retain the adjectival modifier ‘critical’.

A focussed approach to ethical inquiry in the literature classroom is the need of the hour so to awaken and educate students’ moral imaginations to cope with the real-time crises. This will not be a “spoon-feeding” or “indoctrination” but an invitation to think rigorously about the content, criteria, and constraints of the narrative as well as the conflicts and choices faced by the characters.

Fictional characters’ struggles are of interest to students as they set a course for their own life journey, make their own choices, and in doing so, give consideration to the kind of person they would like to become. (Bohlin)

“Why Katappa killed Bahubali?” had become a national question over the anxiety that how a morally upright man could be killed by another morally upright man without any black and white reason.

Argument

The latest explosion of interest in ethical readings of literary texts has destabilized the dominant assumption that literature has no effect on a reader’s ethics. In his *Défense of Poetry*, P. B. Shelley writes:

A man, to be greatly good, must imagine intensely and comprehensively; he must put himself into the place of another and many others; the pains and pleasures of his species must become his own. The great instrument of moral good is the imagination. (Bohlin)

The phrases (italicized by me) highlight the kind and degree of an ability required for moral imagination and the moral imagination is the place where “reason and heart desire, envision, evaluate and choose a worthy telos.” (Bohlin p. 29). Consequently, the following myths do not enhance but rather somewhat impoverish the richness of literary experience:

Myth 1 – Literature is value-free?

A literary work is considered best in terms of aesthetic experience it gives to its readers. According to very popular approaches like Formalism and New Criticism, aesthetic experience of a work of art solely revolves round the appreciation of the formal aspects of literary work. The language of teacher thus becomes clichéd one when he/she holds a classroom-discussion on Robert Burns’ poem *A Red, Red Rose*. The students are fed with list of figures of speech used in the poem and one- or two sentence-summary revealing how the poem is a Ballad revolving around the poet’s never-ending love for his beloved. This information (along with beauty in it, if any) is explained in detail by reading and repeating the poetic lines going forward and backward, with an aim to introduce to students (or induce in students love for) ‘aesthetic value’ to students under the agenda of imparting them ‘thinking skills’!

The claim that that the students will feel ‘connected’ with the ‘content’ of ‘form-teaching’ can hardly be defended. As a consequence of invalidating or ignoring ethical cues present in the given text, the students feel “disconnected from the real world” (S. S. Choo p. XIII) due to engagement “fixated on the aesthetic appreciation of texts rather than on its relevance to the

contextual environment and implications for today's societal situation." (S. S. Choo p. XIII). The form of the poem – the aesthetic expression – overtakes the content and character-portrayal – the things expressed – to such an extent that “the death of author” along with critic (as anyone's interpretation is as valid as any other's) turned the nature and future of literature into an inauthentic and unreal phenomenon contributing less or nothing in the context of global crises.

Myth 1 – Is Learning is a Solitary Experience?

The second myth more dominant and dangerous is an assumption regarding the teaching-learning experience as something which is solitary. People who read books for pleasure during journey or in private moments are different than the learners sitting in the Literature classroom as far as the reading/learning experience is concerned. The reading and learning that happens in the classroom can never be a solitary experience, for the simple fact that learners come from various social class and cultural backgrounds. Besides this, how teaching romance (or romantic love) can fit in the aims and objectives of Literature classroom needs re-consideration, which can hardly happen if literature is for individual and, for pleasures.

What if while exacting aesthetic pleasure from a literary work, the work does not fail also in affecting the reader's ethics? Robert Burns' poem 'A Red, Red Rose' celebrates romantic relationship, if the focus is shifted away from its form. No prescribed textbook which provides author's brief biography in the beginning of the lesson has a paragraph on Robert Burns as a sex addict...a serial womanizer...known for falling in love at the drop of a hat'. The fact that Robert Burns' escapades with various women and the historical fact that “Jean Armour, Burn's wife, bore him nine children in 10 years, the last born on the day of the poet's funeral” has little blemished the worldwide popularity of the poet as “a sex pest”, “a fornicator...the riotous” and a ‘Scottish Casanova’ stands tall sometime, when viewed in the context of idealisation of romantic love. These biographical details do not matter to literary scholars or literature teachers in order to keep literary world and real world divorced. But the students who are trained to think critically will end up either suspending rigorous and sustained interest in Literature study or surrendering reality to the lure of ‘romantic’ venture, forgetting (due to the communicative power of Literature) that the ‘rose’ on page lasts longer than the ‘rose’ in hand.

It is only the ethical approach which can facilitate all level students the all-round discursion of literary work by incorporating a creative-critical-social-and-political understanding of the literary world in the context of the real world without sacrificing aesthetic outlook. Such a deliberation will expose the literary scene to the learners to a greater (and higher level of) imagination, making them think critically together.

CONCLUSION

Both literary imagination and ethical imagination are uniquely human activities and to suspend either is like suspending mankind into exile. If one thinks that Literature needs to be invested in and counted on, then it ought to provide informed evidence in tackling the global risks such as psychological crisis (isolationism), sociological crisis (separatism), and ecological crisis (materialism). And for this, the age-old view of Literature as associated with study elitist appreciation of beautiful writing should today be problematized. If not, then the Literature-teaching will risk becoming obsolete and marginalised in an age when global risks are increasingly becoming part and parcel of everyday life. In such a scenario, there is no greater invalidation to a global risk – person's raw and real sufferings in pre-writing and post-reading literary works – than using literary jargon as the first response, being dismissive of ethical stance towards literary lives.

The default path of meaning – religious or secular – seems no longer serviceable, so the saviour-perspective can only be an ethical perspective. Ethical perspective does not exclude aesthetic or

political outlook by incorporates both. So, the 'shift' may feel overwhelming if we focus on what we give up instead of what we would gain. A quote attributed to Martin Luther King Jr. is quite a clarion call: "Our lives begin to end the day we become silent about the things that matter".

REFERENCES

1. Bohlin, Karen E. *Teaching Character Education Through Literature*. New York: RoutledgeFalmer, 2005.
2. Booth, Wayne C. "Literary criticism and the pursuit of character." *Literature and Medicine* 20.2 (2001): 97-108.
3. Choo, Suzanne and Ruth Vinz. *The literature teacher as restless cartographer: Pedagogies for cosmopolitan ethical explorations*. 2017. 11 3 2023 <<https://taylorfrancis.com/books/e/9781315396460/chapters/10.4324/9781315396460-2>>.
4. Choo, Suzanne S. *Teaching Ethics Through Literature*. New York: Routledge, 2021.
5. "The Need for Cosmopolitan Literacy in a Global Age: Implications for Teaching Literature." *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 62.1 (2018): 7-12.
6. Gregory, Marshall. "Ethical Criticism: What It Is and Why It Matters." *Style* 32.2 (1998): 194.
7. Gregory, Marshall W. *Redefining Ethical Criticism. The Old vs. the New* [Full text]. 2011. 11 3 2023 <<http://jiltonline.de/index.php/articles/article/view/287/879>>.
8. Villanueva, Alison, Suzanne S Choo and Deborah Sawch. *Education for global and cosmopolitan citizenship: A district-wide initiative*. 2011. 11 3 2023 <http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/4/9/4/0/4/p494040_index.html>

FOOT NOTES

1. George, Stephen K. Editor. *Ethics, Literature, Theory: An Introductory Reader*. United States of America, Rowman and Littlefield Publishers, 2005.
2. Bohlin, Karen E. *Teaching Character Education through Literature*. Routledge Falmer: New York, 2005. (p. 3)
3. <https://www.thescottishsun.co.uk/news/8315933/robert-burns-night-poems-wife-children/>
4. <https://www.scotland.org/features/burns-love-poems-burns-the-lassies>
5. Liz Lochhead is quoted here, <https://www.scotsman.com/heritage-and-retro/heritage/robert-burns-4-uncomfortable-truths-about-man-celebrated-world-over-3111698>
6. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-30878982>

IDENTITY CRISIS IN UPAMANYU CHHATTERJEE'S ENGLISH AUGUST

Dr. Ashwini Manik Purude

Assistant Professor in English, A.K.I.'s Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp,
Pune

IDENTITY CRISIS IN UPAMANYU CHHATTERJEE'S ENGLISH AUGUST

English, August (1988) is an account of urban India's encounter with the provincial Bharat. The novel describes the experiences, beliefs and attitudes of Agastya Sen, a trainee bureaucrat. The novel opens with an informal conversation between Agastya, who is to leave for Madna for his probationary period as an IAS officer and Dhruvo, Agastya's friend who is back from Yale University after his higher studies. Agastya considers himself as one "with no special attitude for anything"¹ and thinks, "I should have been a photographer or a maker of ad films something like that, shallow and urban."² He considers himself a misfit, anchorless and misplaced and does not seem to enjoy the role of an IAS officer. Used to metro life, he finds happiness in nothing and thinks he is misbegotten in a world which he does not seem to fit in.

He finds it difficult to get used to his job and Madna. His life in Madna consists of idling in his room, watching lizards racing across the room, day – dreaming, thinking of the past, extracting an invitation for meal either from his seniors, friends or subordinates to escape the awful meals prepared by the guesthouse cook, Vasant. He visits various government offices to learn the intricacies of the functioning of bureaucracy. He is not happy in his personal life and he does not enjoy his role of an IAS trainee which he is privileged to. There is no way out of his uneasiness and suffocation. He wants to run away from this situation and even thinks of leaving the present job to join his relative in publishing business in Delhi. "I don't want challenges or responsibility or anything; all I want is to be happy," he observes.³ His uncle is right when he says, "You are interested in nothing and you think that is a virtue."⁴ His father, too, tried to persuade him by pointing endless possibilities of experience and knowledge of the new world. He writes in one of his letters:

"Your job will provide an immense variety and will give you glimpse of other situations and existences which might initially prove startling. Your dissatisfaction now seems to wear me out... But Ogu, remember that Madna is not an alien place. You must give in time. I think you will like your job eventually. But if you don't, think concretely of what you want to do instead and change."⁵

Agastya considers himself to be "a dot in this hinterland"⁶ and the letters do not make any positive impact on his mind, which is clear from the response letter written to his father. It reads:

"I'm sorry but what you read into my last letter was true. I just can't get used to the job and the place. I'm wasting my time here and not enjoying the wasting. This can be a sickening feeling."⁷

Agastya does not relish working in Madna, as Srivastava, Kumar and other bureaucrats do. His uneasiness is increased by his close observation of the Indian bureaucracy and thinks he is incapable of attaining desired goals. He could not bring about any positive change in the bureaucratic culture. He tries to bridge to a considerable extent between the agents of the administration and the tribals of the drought – hit area of Chipanthi village through his visit as a BDO. He could not find any solution to the problems that confront him in spite of many powers conferred on him as a bureaucrat by the Constitution.

Agastya's action and behavior stand in contrast with his mythological counterpart, the sage, Agastya. He is neither of the forest, nor finds a Ram to give him a bow and an arrow. He loves

city life. He enters the dark forests of the Vindhya of corrupt bureaucracy but is incapable of stopping them from growing. He is not able to push the mountain of inefficiency, corruption and snobbery even by an inch. He pines for Delhi. No one, except his father tries to understand what lies behind his 'unheroic' action.⁸

Though Agastya appears to be a gloomy personality, he is skilled at fabricating stories so well that almost no room is left between truths and lies. At times, he gets into embarrassing situations by cooking up different versions of the same story to the same person. He cooks stories even about his parents, education and his marital status. On the very first day when questioned in the Collectorate Office about his (non – existent) wife, he says: "She's in England. She's English, anyway, but she's gone there for a cancer operation. She has cancer of the breast." He told the District Inspector of Land Records that "his wife was a Norwegian Muslim."⁹ He made another story about his parents who were said to have a Ph.D. in Oceanography from the Sorbonne.¹⁰ He tells Menon that he had been at Cambridge for education. When Mr. Kumar asks him, "When are you getting married, Sen?" He replies, "Not for a while." The immediate remarks of the narrator are noteworthy: "He had forgotten which story he had fabricated for Kumar."¹¹ Agastya formulates stories to avoid communicating on certain issues or to stop people from nagging him. He never regrets for speaking lies. The reason for this is psychological since Agastya is disillusioned by the expectations he carries from his job. He becomes aware of himself, his physical needs, his confused mind and even things like food and sleep which he had taken for granted earlier now acquire significance in Madna:

"Food became very important in Madna and he was soon to encourage and concentrate on his stomach pangs. For hunger was evidence of one's good health and thinking about eating itself gave him something to do ... A very few days in the district and he was sick, even scared, of abstract thought – the problem of food gave him something concrete for cogitation."¹²

"In Madna he could never take sleep for granted. He would repeat the activities of the afternoon, thinking that for more than twenty years he had always slept well, except for one or two nights when excitement kept him awake ... But in Madna he seemed to have appalled sleep."¹³

He seeks in physical actions an answer to his rootlessness. Exercise provides a relief from the absurdity of his daily routine. The writer says in his interview about Agastya:

"Running felt splendid, clockwork movement, the crisscross of arm and leg, rhythm and balance, the steady, healthy painting, the illusion that his (Agastya's) body was being used well. The mind wandered pleasantly, yet not into chaos because the physical strain provided the leash."¹⁴

Agastya senses dislocation and displacement. Rootlessness shatters his dreams completely. His alienation is sociological and psychological. He is out of touch with his inner self because he is not involved in professional life. He is fragmented emotionally and culturally. Agastya's problem has to be examined in the context of the changed postcolonial, social and psychological realities of modern India. Rapid urbanization and modern education caused a dislocation in the psyche of the young generation leading to the feeling of rootlessness. Madna was 1400 kms away from Delhi and more than 1000 kms away from Calcutta. It caused cultural estrangement. All this has finally resulted in identity crisis of Agastya.

At Madna, Agastya leads three lives, the official, the unofficial and the secret life in his room. He realizes that the feelings of dislocation, rootlessness and alienation are not his problems alone but of the whole generation since they realize that the gap between reality and idealism is wide. For example, Dhruvo, Agastya's friend, lives unreal life with his girlfriend in Delhi.

Two possible methods of coping with Agastya's problems and discontent are: the rational method of Marcus Aurelius and the Karmic acceptance advocated by the Bhagavad Gita. Agastya reads both the books. Initially, he relates his situation to that of Marcus:

"In those months he grew to like immensely this wise sad Roman. Marcus immediately made him feel better because Marcus seemed to have more problems than anyone else – not the soul – squashing problems of being poor but the exhilarating abstract problems of one immersed wholly in his self."¹⁵

Agastya even starts maintaining a diary in which like Marcus, he records his meditations. The Gita, on the other hand, Agastya had always associated it with old age when the afterlife gains importance. Ultimately neither Marcus nor the Gita matters because while human reason seemed "so inadequate" and ill – equipped "to answer the overwhelming questions."¹⁶

There is parody used in the name of Agastya. "Parody," says Linda Hutcheson "is a typical post – modern paradoxical form because it uses and abuses the text and conventions of the tradition. It also contests both the authority of the tradition and the claims of art to originality."¹⁷ Parody is seen in the categorization of certain characters. For example, the sage, Agastya was born in an "unnatural" manner and Agastya also is born "unnatural," for he was born of a Goanese mother and a Bengali father.

The novel displays a contrast to the irresponsible attitude of the bureaucrats with that of the selfless service to humanity by Baba Ramanna. Agastya visits Baba Ramanna's Home meant for lepers. He was stunned to see the devoted service offered to the outcastes like lepers. He is surprised to know that the Home didn't accept any government aid but worked independently and efficiently. He realizes the value of serving mankind. He returns from the Home peaceful, firm and with a conviction to carry out his duties sincerely. The visit imbibes positive values in Agastya and somewhat clears his disillusionment for his job.

Agastya joins as BDO of Jompanna, a terribly drought – prone block. In his third week in Jompanna, a tribal woman from Chipanthi complained that the only well in their area had dried up and needed cleaning. No officer had paid heed to her complaint. When Agastya visited Chipanthi, he was full of pity for the people there. He saw women tying children to ropes and letting them into the well. The tribals were risking the life of their young children for the sake of half – buckets of mud. The ropes were bringing up buckets. Agastya gave orders to clean up the well and brought water – tanker for the tribals.

"Uh – a few days, I think. One tanker is out of order, it's being repaired at Tilan, another tanker is leaking very badly, by the time it gets here, there'll be no water in it. And the third one is at Choppa." Agastya looked at him with distaste. "Choppa is the Sabhapati's village, isn't it? It's probably as wet as – No. let's do it my way." He smiled wickedly at Chaudhri. "It's good that you brought your jeep. You go back in that jeep, take everybody with you. You'll reach Jompanna by about two thirty, I think. Arrange for one tanker and your – "he stopped, what they were called – gang that cleans up wells to come here. I'll wait here for them, to sort of ensure that you – you do some work about this when you reach your office."

When Agastya next met an impressed Bajaj, he explained, "I thought it was the only way to get them to work, sir. If I'd gone back that afternoon to Jompanna, I would've been distracted from this business by the usual office routine and those Junior Engineers would've turned up one by one, to explain what was wrong with the tankers and why the well couldn't be desilted until a month later or something like that, their usual arguments – you know, sir, their laziness hidden by jargon – and I'd have agreed, because sitting in the Block Office at Jompanna, Chipanthi and its problems would've seemed remote and everything would've been postponed."¹⁸

At least, Agastya has some sense of duty in him. He tries to lessen the troubles of his block in his own way. We find him a reformed person towards the end of the novel. From a sullen, brooding and nostalgic individual, he has turned to a duty – conscious and optimistic individual. Through his journey from misery to happiness and peace, the writer shows the brighter prospect for the protagonist. It shows that after all everything is not bad with bureaucracy. There is still hope left due to bureaucrats like Agastya.

Three aspects of English, August make it a recognizably contemporary novel. The ease in the use of Indian English is the first. Reflection of larger issues of corruption and loss of ethics is the second. Finally, there is the unavailability of options in life for Agastya that earlier generations had. One can agree with Indu Saraiya's critical acclaim that "He (Upamanyu Chatterjee) brings to the Indian novel a style and feel, a conviction and maturity all its own."¹⁹ Thus English, August presents the various intricacies of the working of bureaucracy and stands out differently from the other Indian English novels.

REFERENCES

1. Chatterjee, Upamanyu. *English, August*. India: Penguin Books, 1988. 3.
2. *Ibid.* 13.
3. *Ibid.* 148.
4. *Ibid.* 161.
5. *Ibid.* 94 – 95.
6. *Ibid.* 5.
7. *Ibid.* 131.
8. *Ibid.* 288.
9. *Ibid.* 13.
10. *Ibid.* 13.
11. *Ibid.* 39.
12. *Ibid.* 139.
13. *Ibid.* 65.
14. Williams, Elaine. "Driven from Distraction." *Times Literary Supplement*. 18 (July 15 – 21, 1988): 42.
15. Chatterjee, Upamanyu. *English, August*. India: Penguin Books, 1988. 36.
16. *Ibid.* 69.
17. Hutcheson, Linda. *The Canadian Postmodern: A Study of Contemporary English Canadian Fiction*. Toronto: OUP, 1988. 123.
18. *Ibid.* 256 - 257.
19. Saraiya, Indu. "Of Oysters and Equipage." *Literature Alive*, 3/2 (December 1989): 5.165.

**REFLECTIONS UPON LITERATURE AT CROSSROADS IN THE AGE
OF INTERACTIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

Mohd. Ashraf Chopan

Research Scholar, Department of English, MANUU, Srinagar

INTRODUCTION

Imagine a scenario where we do not have authors penning down stories, poetry and screenplays bringing forth their foresight, imagination and creativity. Consider reading a kind of literary text in the creation of which a human being is effectively not involved whatsoever. Imagine a romance, a love poem, a tragedy etc. coming from an entity that has not experienced any of these emotions. Instead, we have intelligent machines, thinking robots, and Artificial Intelligence (AI) driven software as technological impersonators composing even the imaginative works for us. Let's revisit George Orwell's 1984, and the complete mechanization of writing. The "speakwrite" a machine "writer", creates writings from a fixed and dedicated lexicon of "newspeak". Not "writers" but "Novel-writing machines" compose novels (11). An instrument called a "Versificator" for song writing automatically creates lyrics without any input from humans (145). How does all this feel? Does it feel like progress towards an ideal world, or does it sound unsettling, distorted, and dystopic? This indeed is the dystopia of totalitarianism and technology as envisioned in his ground-breaking work 1984 by George Orwell, first published in 1948. AI and "Robotic technologies that collect, interpret, and respond to massive amounts of real-world data on behalf of governments, corporations, and ordinary people will unquestionably advance human life. But they also have the potential to produce dystopian outcomes" (Nurbakhsh). AI will transform our societies and definitely challenge what it means to be a human.

Fast forward to the present time: a digital age, truly and unquestionably an era of intelligent machines, thinking robots, and sentient technological assets (Tiku). Since the dawn of Industrial Revolution, digital technology has had the greatest transformative impact on humanity. The technology has advanced from fantasies and imaginations to reality, and now to virtual reality. No single aspect of our social life is unaffected by these digital resources. Consequently, the human progress in technology has shaped the kind of literature produced and read by the people. For example, the science fiction and cyberpunk genre originated and progressed mirroring and occasionally prefiguring the corresponding development of science and technology in twentieth century (Sterling). Digital technology has been the most disruptive of all technologies. The advent and widespread application of Artificial Intelligence (AI), previously only a pipedream, is again going to bring in some significant disruptive changes not only in the methods of production and means of distribution of literature but the content that is produced and how it is interpreted. So, literature finds itself at the crossroads again, at the intersection beyond which literature can possibly cease to be a human endeavour anymore:

You know we will soon have the power to re-engineer our bodies and brains, whether it is with genetic engineering or by directly connecting brains to computers, by creating non-organic entities- artificial intelligence . . .

(Hariri)

AI powered virtual bots have already raised many red flags in academic and research circles. Intellectual opinion is divided about the repercussions this technology is going to have. The extent of disruption is contingent on the way this technology is incorporated in different areas. AI has already begun transforming the way academic and research writing takes place (Wagner et al.). The extent to which AI has already permeated the fields of education and creative writing is astounding. AI plays a very crucial role in the lives of billions of people in subtle ways but

with profound consequences (UNESCO). As we are all familiar with AI-enabled paraphrasing and plagiarism detecting tools like Quillbot, Grammarly, Mendeley, Urkund, Turnitin etc. which are utilised by research students to finetune their theses and paper writing. The use of these AI-based aids is by and large considered ethical and is made available to students by various institutions. Coming to the recently released generative and interactive AI chatbots like OpenAI's ChatGPT, Microsoft's Bing AI Chatbot, Google's Bard etc. For the unversed, AI chatbots are trained to have human-like conversations using a process known as Natural Language Processing ("An Introduction to AI Chatbots"). These chatbots are interactive in nature and are capable of generating digital codes, texts, essays, entire research articles, digital paintings, architectural designs, musical compositions, in short, anything, with just some inputs about the type of intended output by a subscriber. These AI-chatbots utilise the data available on the internet to independently generate what is intended by the users. However, these chatbots are increasingly self-evolving and obtaining an existence and autonomous will of 'their' own. The widespread and free availability, and the instantaneous popularity of these instruments has sparked a contentious debate over the potential harm these intelligent tools could do to creative writing, particularly in research, academic and literary fields. The most pertinent risk being that the overreliance on such technology may result in the decline of critical thinking and creativity (Nash). When we talk about literature and literary works, we define literature fundamentally in terms of creative and imaginative works of prose or poetry (Encyclopedia Britannica). It can be presumed, based on what little we know from the few contacts we have had with these AI chatbots thus far, that the creative and imaginative aspects of writing will be the first casualties. The very essence of literature, that's human creativity and imagination, gets diluted. Tech companies like Google have been working with eminent universities on teaching language variance to AI algorithms. Once AI develops the requisite understanding of human language variance, it can write in an engaging manner and can come up with plots which are quite unique and intriguing (The Bookish Elf). There are documented instances of poems written by AI, e.g. in Japan AI software wrote eleven excerpts in a competition 'The Day a Computer Writes a Novel':

Scientist Ross Goodwin with his team has created an AI program called Long Short-Term Memory (LSTM) which renamed itself Benjamin. This screenwriting software has already released its first debut short film *Sunspring*. The filmmaker Oscar Sharp directed it. Its creators decided to present it at Sci-Fi London, and it was selected as one of the 10 best short films (The Bookish Elf).

A survey conducted by The Future of Life Institute's AI Impacts project claimed that AI would write bestsellers as early as 2050. But what we are witnessing now is that such a day is possibly, nearer than ever.

WRITING AS A TECHNOLOGICAL INVENTION

Writing is different from oral language acquisition. "Simply put, spoken language is our evolutionarily endowed, species-specific means of communication. Unlike writing, we learn it with astonishing ease" (Jackson). Fundamentally, writing has been a human invention, a supreme manifestation of human intellect and artistic expression. Writing has shaped human development into civilizations and cultures. Writing has been put forth as one explanation for the foundations of modernity (Eisenstein, Oslo). 'Ong has argued that one "consequence of [writing] was modern science"' (Jackson). Writing is not natural but a learned activity. Writing has acquired an inexorably necessary place in human development. It has become universally indispensable so much so that practically, no individual, no culture, no nation can do without writing (Jackson). It is in writing how knowledge, ideas, information etc. are primarily recorded and transmitted. It has become the de facto primary means of communication especially in this digital age. It has been well established by the works of Ong, Goody, Havelock, McLuhan,

Eisenstein, Olson etc. that writing, particularly the alphabetic writing (alphabetography) should be considered a technological invention radically different from oral language (Jackson). Thus, like any other technological invention writing has its positive as well as negative implications. It can be abused and manipulated or used to sway a discourse. In short, it can be concluded that writing, in itself is a very powerful technological tool wielded by humans.

INTO THE UNKNOWN

Till now, writing has been strictly regulated by human intervention according to mankind's needs. In other words, writing is essentially a human construct. Now to suddenly and completely mechanize writing devoid of any human intervention poses some not-so-well understood questions. Firstly, it can be asked whether a piece of writing, say a novel written by an AI chatbot, should be considered a piece of Literature as we know it, or not? What pleasure would a reader derive from a literary text written by AI which is devoid of human emotions, feelings, subjectivity and rationale? A piece of literature is supposed to contain multitudes of emotions expressed overtly or subtly, filtered or expressed spontaneously; of pain, love, happiness, agony, even ambivalence as experienced by the human author or evoked in the reader. How could this complex range of human emotions be presented in the literature written by strictly mechanistic, artificial and unemotional instruments? A literary text is not merely a piece of writing, or a sum total of patterns, information and structural elements. There are phenomenological aspects of storytelling, experiences which can be ineffable, irony and paradox enshrined subtly in the text. It is a common knowledge that, till now, AI is notoriously incapable of producing or pinpointing and interpreting meaningfully these nuances which make an ordinary looking writing literary. It can be argued that AI can only mimic human emotions and language, and develop only a rudimentary understanding of human nature and approximation of sentimental evocation, but is incapable of developing critical thinking, emotions, and human subjectivity. AI can have intelligence but will never attain human like consciousness (Hariri). Secondly, who gets to decide which writing is Literature? AI is being incorporated in diverse fields and AI-powered tools are being endowed by their creators to be autonomous decision-making entities. Anticipating the future trends, is AI going to replace humans as authors and critics? Is AI going to decide which writing is considered literature and which is not? As researchers, academicians and artists it is imperative upon us to have wide-ranging discussions on this subject. One standpoint in this regard would be that humans must not be dispossessed of creativity and critical thinking of their own. Another pertinent set of questions that arises, is: what are humans supposed to do if not even think critically and use their imagination anymore? What would happen to human free will? Should humans simply embrace this irrelevance and accept their eventual demise as a consequence of this technological singularity?

Coming back to the literature, the fourth question which arises is of the content which AI can produce. Machines and algorithms powered by AI are trained on the humongous amount of data generated using the internet. This Big Data which is reshaping the humanity (Hariri), is the lifeblood of machine learning. Ideally AI should be trained using a supervised learning approach in which AI is fed the data which is balanced, filtered and clean using neural network algorithms. However, for AI to perform real life operations it must be trained on a variety of data: social data, transactional data, real-life data, health data, behavioural data, etc. This diverse data representing real-life events is obtained from resources wherein people interact as they do in real life that is, the internet: social media, e-commerce sites, social surveillance like Unique Identification, etc. "Is the internet and social media dividing us more than it is making us feel closer and connected?" (Fay). It has been variously described as the "age of mediocrity", "era of idiocy", etc. Although there is no definitive answer to this question, still it is clear that the promise of utopia of social cohesion, freedom of speech and unhindered flow of knowledge and ideas promised by the unprecedented connectivity on internet has left much to be desired. Today we are divided even within communities and families than ever before. Digital technology has

not caused this inequality altogether, but it has greatly contributed and accelerated it. The digital spaces are awash with hatred, vitriolic, trolling, cyberbullying, conspiracy theories, fake news peddling, disinformation, immorality, sadistic pornography, racism, hate crimes, open calls to violence and genocide, warmongering, cybercrimes, radicalisation, fundamentalism, terrorism, ghastly ways of channelling aggression, live-streaming violent crimes, etc. Internet has opened new fault-lines in the clash of cultures and civilizations, and strengthened the older ones. Entirely new kinds of discourses are framed and propagated using the internet. Entire discussions, debates and conversations get drowned in the deluge of comments and opinions from thousands of participants on a social media thread. Thus, the value of truth and facts gets distorted in social media discourses. All of this gets embedded into the data upon which AI is being trained. Tech firms are very secretive about the kind of data and its sources on which AI is trained. It can be then, presumed that since the world is already divided along so many different identities, wouldn't the possession and control of AI rupture the global community along new fault-lines unknown to man hitherto? As Yuval Noah Hariri puts it, "I am more worried about the dangers of natural stupidity than AI" (TOI). Earlier, he argued that AI could erase practical advantages of democracy and free will. He further claims that technology favours tyranny (Cooper). According to UNESCO, AI-driven economic growth is going to be significantly unequal among nations as well as between classes of people. It has a 'winner takes all' dynamic that needs to be regulated. It further mentions how AI contributes to widening existing gender inequality ("Ethics of AI"). However, AI is not a thing to be afraid of as such, but it is 'who controls it' what makes it dangerous, just like atomic energy. "AI has proven its value in confronting the COVID-19 pandemic" (UNESCO). Nevertheless, whether one is a sceptic or a supporter of social media in its current form, there is a general consensus that the data available through internet can be manipulated in whatever way the Big Data companies want it to. In the absence of any strict and coherent data policies the private data of citizenry is collected clandestinely and then unsurprisingly manipulated in ways which are unethical. Recent reports indicate that AI chatbots could be inaccurate and biased, can indulge in cheating and can blatantly lie (Biswas). All this provides us with some indication of what kind of content to expect from AI trained on the data gleaned from internet. The whole edifice of creativity, literature, and ethics is distorted and disfigured.

Finally, let us come to the interpretative and meaning-making part of the literature created by AI. It appears a forgone conclusion that in the very near future we are going to come across pieces of writings, novels, screenplays, poetry etc. exclusively written by AI. Like every other literary work, AI-created writing shall be subjected to intense analysis under different perspectives by literary theorists and critics, to determine its literary worth. However, it needs to be asked whether the literary theories and perspectives in vogue are adequate to interpret the AI-generated literature? Would theoretical analysis of a text be restricted to systematized computational, formal and structural elements only? Can AI-written literature be contextualised or historicised? Can AI fully grasp the relationship between power and narrative discourses? What cultural values will AI represent in its writings? Which culture will AI be a proponent of, or would AI even consider the need to have cultural perspectives in its writings? Will AI give space and voice to subalterns or would the dominant class completely subdue and silence the lower classes? Will AI bridge the divide across cultural, ideological, political, racial, economical etc. lines or would it widen the schism and perpetuate it? To answer this question is relatively easier than the earlier ones. Till this point in time, AI algorithms have been used by critics especially in computational analysis of literary texts. It can be contended that the prevalent literary theories are simply inadequate in interpreting and analysing AI-generated works of art and literature. Since the literature itself is undergoing transformation, so shall be the literary theories and criticism. Literature itself is never constant and is ever evolving, mirroring human life in all its complexities. So do critics and theorists keep on filtering, modifying and enhancing the

established perspectives and/or also herald new changes? Just like writing, should AI takeover the task of criticism also? According to Inderjeet Mani, a computational linguist and an associate professor of linguistics at Georgetown University, “Artificial Intelligence sheds new light on classical texts. Literary theorists who do not embrace the change face obsolescence”. Whether we like it or not, such disruptive changes are already afoot and it is not unfathomable to have AI criticism and AI critics in not-so-distant future.

CONCLUSION

These are some of the complex questions about the future role of human beings in the composition and interpretation of literature. Tremendous amount of inter-disciplinary discussion is already taking place around these questions and more. Before there is full AI-takeover of imaginative writing, literary theory and criticism, people associated with arts and literature must step in and take control of the situation. Of course, AI cannot be wished away and it is not something to run away from. Ethical and humane use of this technology will undoubtedly provide rich dividends and enhance all-round human capabilities. However, it is also true that such technology which is capable of replacing the human element even in the fields which are essentially human like arts and literature, cannot, in conscious mind, be left to takeover. UNESCO proposes that AI cannot be a ‘no-law zone’ and recommends establishment of national and international regulatory framework to ensure that these emerging technologies benefit humanity as a whole. It further exhorts that ‘a human-centred AI is a must for the greater interest of the people and not the other way around’ (“Ethics of AI”). Artists, writers and literary theorists should find a way to co-exist with artificially intelligent entities keeping them decidedly subservient, serving the cause of humans not supplanting it. Expectedly, there will be a strong push by the tech companies, corporates, even within academic and literary circles for integrating AI as it is. Marketing narratives appealing to the consumerist fetishes within people are already conceived and being promoted claiming that it is time for humans to relinquish the tasks of imaginative and critical thinking to intelligent machines. The dominant narrative and the environment created by corporate-political complex is essentially anti-intellectual in the garb of being anti-elitist (Byers). Human authors and critics use literary writings to ask questions to the authority in a way AI-algorithms can never do. In any case human authors, poets, critics, theorists etc. must not get replaced by AI. This systematic ‘de-humanisation’ of literature should not be allowed to happen. Since we do not fully understand these AI-enabled bots yet, it is imperative to offer checks and balances on its incorporation and usage. I would like to conclude by quoting Naom Chomski who in a recent interview with Tristan Bove of *The Fortune* stated, “these chatbots are ‘marvels of machine learning’ but also the ‘banality of evil, rebooted’” (“AI, ChatGPT”).

REFERENCES

- “An Introduction to AI Chatbots.” *Drift*, www.drift.com/learn/chatbot/ai-chatbots/.
- Bove, Tristan. “AI-ChatGPT Are Not True Intelligence.” *Fortune*. www.fortune.com/2023/03/08/noam-chomsky-ai-chatgpt-are-not-true-intelligence/.
- Cooper, Anderson. “Yuval Noah Hariri on the Power of Data, AI and the Future of the Human Race.” *CBS News*, 31 Oct. 2021 at 07:05 pm. www.cbsnews.com/news/yuval-noah-hariri-sapiens-60-minutes-2021-10-31/.
- Fay, Lloyd. “Is the Internet and Social Media Dividing Us More Than it is Making Us Feel Closer and Connected?” *The John Byrne Award*, 29 Apr. 2020, <https://Johnbyrneaward.org.uk/entries/is-the-internet-and-social-media-dividing-us-more-than-it-is-making-us-feel-closer-and-connected/>.

- Goodman, Emma. "Are We Heading Towards a Digital Dystopia? Q&A with Author Sam Byers." The London School of Economics and Political Science, 19 Feb. 2019, blogs.lse.ac.uk/polis/2019/02/19/are-we-heading-towards-a-digital-dystopia-qa-with-author-sam-byers/.
- Jackson, Tony E. "Oceania's Totalitarian Technology: Writing in Nineteen Eighty-Four." *Criticism*. JSTOR, vol. 59, no. 3, summer 2017, www.jstor.org/stable/10.13110/criticism.59.3.0375.
- "I am More Worried About the Dangers of Natural Stupidity Than AI: Hariri." *The Times of India*, 15 Feb. 2023, www.timesofindia.com/life-style/books/features/.
- Nash, Ethon. "Negative Impacts of ChatGPT on Education." *Academic Gates*, 20 Jan. 2023, www.academicgates.com/blog/positive-and-negative-of-chatgpt-on-education/536.
- Nurbakhsh, Alireza. "The Coming Robot Dystopia: All Too Human." *Council on Foreign Relations*. JSTOR, vol. 94, no. 4, Jul./Aug. 2015, www.jstor.org/stable/24483813.
- Sterling, Bruce. "Science Fiction." *Encyclopaedia Britannica*, www.britannica.com/art/science-fiction/.
- Tiku, Nitasha. "The Google Engineer who Thinks the Company's AI has Come to Life."
- *The Washington Post*, 11 Jun. 2022, www.washingtonpost.com/technology/2022/06/11/google-ai-lambda-blake-lemoine/.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. *Ethics of Artificial Intelligence*. www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics.
- Wagner, Garet, et al. "Artificial Intelligence and the Conduct of Literature Reviews." *Journal of Information Technology*, vol. 37, no. 2, 08 Oct. 2021, <https://doi.org/10.1177/026839622110482>.

HABIT COMPLEX AND IMPACT OF E-LEARNING IN POST COVID NEW AGE EDUCATION IN INDIA

Mr. Abirlal Mukherjee

Teach for India Fellow 2023, Founder of University Learner, Co-founder and Secretary General of Indian Youth Force, Bankura

INTRODUCTION

Not much research work has been conducted on the implementation and impact of the Nation Education Policy 2020 as it is yet to be enforced completely in the Indian education system. The NEP has talked about the need for digitalization of higher education but overlooked the impact management of distance education and e-learning on the mental health of the children. In 2023 we see that the future world is all about digitalization, but in the rush for the speedy development of technologies and digital infrastructure we are forgetting a very significant issue that is how to manage the impact of digital education on the physical and mental health of the students. India is a country which mainly operated offline schooling and higher education up to 2019, the school students in India for the first time needed to adopt the online or virtual education system. The students were in a dilemma and in an undecided state which mode of education is better for them. On the one hand they had not to rush for school, not to be wary about dressing. They got some freedom and the comfort of the home during the lockdown online classes. But these comforts caused several physical and mental health issues which can result in a very bad way in the long term. The passive online classes with almost no physical activities, the wrong posture of sitting and sometimes rapid classes for hours cause problems for the eyes. Other problems include loneliness, shyness and eagerness to drop out and not doing homework as they are not often checked virtually. Easy resources from the search engines made the online class system very popular among the students but in a country like India where the online LMS system for the schools and higher education institutions are not effective, the virtual education resulted in decreasing the educational quality and outputs. When the students were back to the school, they were again open to all the activities, and offline exams. Before, the open book exams made it easy to score high and give exams, but again they faced difficulties with the offline traditional exams as they lost the passion and quality time spending habit for education. This habit complex is a problem because we need to focus on the new age education system where the virtual classes can be managed with significant concern of the quality delivery of classes, the student participation, the student's physical health and mental health problems possibly caused by online classes, the teacher training and support.

LITERATURE REVIEW

There is a mixed impact of the virtual classes especially during and after the pandemic. National Education Policy 2020 recognizes the importance of:

1. Leveraging the advantages of technology while acknowledging the potential risks and dangers.
2. Carefully designed and appropriately scaled pilot studies to determine the benefits of digital/online education.
3. Optimizing and expanding the existing digital platforms and ongoing ICT-based educational initiatives to meet the current need and future challenges.
4. Using technology for online and digital education adequately to address concerns of equity.

Jyoti Menon, Head of School, Ekya School ITPL, Bangalore reported in a newspaper article that

According to a report by UNICEF, 14 percent of young Indians are depressed in COVID times but are unwilling to talk about it. The same has been found among students, most of them finding the transition phase difficult and refrain from participating in various class activities and would rather keep to themselves due to lack of human connection. The reception of these online lessons has been mixed. While many students in urban areas were able to access online lessons, many preferred lessons ‘in a classroom’. (Murali and Mairano)

The student engagement has been the biggest challenge in online teaching, the teacher only could monitor the facial expressions of the student but not the body language. A report from the World Bank recognizes the fact:

While most governments have made enormous efforts to mitigate the impact of school closures, it has been difficult to engage children through remote learning initiatives. (World Bank)

Student well-being became another challenge, class conduction is not the end of the teaching-learning process, but the futuristic preparation and long-term educational interests of the students are also in question.

Student well-being has become a concern for many colleges and universities globally as they acknowledge the importance of the balance between psychological, social, emotional, and physical aspects of the student lives. Student well-being could be understood as “reduction in stress, enhanced experienced meaning and engagement in the classroom, and ultimately, heightened satisfaction with life. (Flinchbaugh 191)

REASONS FOR THE HABIT COMPLEX

Lack of Counseling for the Students

After almost two years of home learning and virtual classes, the irregularity caused an unwanted fear of not being in school. The COVID caused depression in almost everyone because it caused separations and home locked conditions. After the reopening of the schools, colleges, and universities there was a need of counseling and mental support to the students which could make them less afraid of the back to old from the new normal virtual classes. The habit of open book exams and online exams seemed very easy and very less effort, but the back to class made them afraid of the offline written exams. Some tell-tale signs that suggest that children’s mental health is being impacted by online education are as follows:

1. Fatigue
2. Irritability and sudden mood changes
3. Low mood
4. Emotional outbursts in the form of anger and crying spells
5. Involvement in high-risk behavior like gambling and porn addiction
6. Sudden weight gain or loss
7. Social isolation
8. Feeling demotivated
9. Restlessness and anxiety

Restoring the routine of the students needed external mental support but unfortunately few of them got the same.

Classroom Interaction Vanished

During the COVID days only the teacher interacted with the students, the students got no chance or allowance from the teacher to interact among their classmates, therefore the social communication stopped and it increased the loneliness and feeling of alienation.

What happened to the students belonging to the lower income family?

The students whose family members were daily workers or from unstructured sectors could not afford digital learning. They missed almost two years of learning. Unfortunately, no special effort is made post pandemic to bridge the loss.

Yet, many students, especially in the rural areas have not received much or any online learning material due to poor connectivity and lack of access to digital devices. (Murali and Mairano)

According to a survey by UNICEF, 42 percent of students aged 6 to 13 years shared that they did not use any time for remote learning during school closures. After a two-year discontinuity the students from lower income families faced a great hardship to go back to the schools as they were by that time engaged in different activities like labor work and family support. Some of them lost their parents and had no source of income. Their education suddenly stopped.

Post COVID India and Digital Education

The concerns in quality education in India had always been in question. Classes were conducted online, but how much did students comprehend? In India the online learning system during COVID was completely unorganized and random. The Government of India has changed its policies from time to time to cope with the demands of advanced education and required infrastructure, teacher training and promotion of education. By the 86th Constitutional Amendment the Article 21-A is inserted to provide free and compulsory education to the children aging from six to fourteen. The Right of Children to Free and Compulsory Education (RTE) Act, 2009 gives every child the right to full time elementary education. The Article 21-A and RTE ACT came into effect on 1 April 2010. RTE Act provides some of the very vital needs such as: it lays down the norms and standards relating inter alia to Pupil Teacher Ratios (PTRs), it talks about the buildings and infrastructure, school working days, teacher working hours. The Act also provides for the equal distribution of teachers in urban and rural areas without any discrimination. It also talks about teacher training and academic qualification. Most significantly it provides for the development of curriculum that ensures the overall development of the student, builds his or her knowledge and potentiality and talent making the child free of fear, trauma and anxiety and prescribed child centered learning. The National Education Policy 2020 in the part one provides for a number of changes in the education system in India, significantly in school education. The curriculum and pedagogy in schools: learning should be holistic, integrated, enjoyable and engaging. It aims at effective resourcing and effective governance through school complexes/clusters, standard-setting and accreditation for the school education. For higher education it prescribed, in part, two for quality universities and colleges, institutional restructuring and consolidation, optimal learning environments and support for students, motivated, energized and capable faculty, equality and inclusion in higher education, teacher education, transforming the regulatory system for higher education. In part three it talks about technology use, integration, online and digital education ensuring equitable use of technology. In part four it talks about the financing and quality education for all and implementation. The National Education Policy was an infant when the COVID 19 attacked the world and India was not prepared both economically and technically for the long list of implementations in the education system at a sudden. This caused a great amount of loss and degradation in the school level and higher education. The students of most of the rural schools and newly established underdeveloped colleges and universities did not have enough technical resources to switch the education to digital platforms. The students were the most affected.

Majority of Indian students belong to the lower- and middle-class family. Azim Premji Foundation in a study showed that 60% of school children in India have no access to digital learning. A study by Oxfam India shows that 50% of the urban parents reported internet issues and connection problems and one third faced problems with the mobile data costs. It is true that broadband connection is a luxury for the common people and most of the students in India use the mobile data for their online classes. According to a new national sample survey by ICRIER and LIRNE Asia, a think tank focused on digital policy .20% of the school-age students had the access to the remote education and among them only half participated in the online classes. Women were the most disadvantaged section who got least access to the digital education system in the COVID time in India. The imposition of early lock down during the COVID 19 resulted in adverse effect to the 250 million Indian children as per the Observer Research Foundation.

Empowering Students through Flexibility in Course Choice

NEP 2020 prescribed to make the development of the student holistic by giving them liberty to choose their subjects and to eliminate the hard separations between the ‘curricular’, ‘extracurricular’, and ‘co-curricular’, among arts, humanities and sciences or between ‘vocational’ and academic stream. This is an admirable change that we see in the history of the Indian Education system where there would be liberty of subject choice in secondary schools. But the problem lies in the economic status of the student’s family. The parents are afraid of the cost bearing of the science subjects, particularly the books and tuition fees. The digital platforms also charge very high coaching fees which are out of common parent’s reach. The people having the financial power always try to impose the subjects in popular professional demand for the students. In the college and university level, the Choice Based credit System is not in proper working order. The main reason for this is the lack of faculty in most of the colleges in India, the specialization and preference of the teacher and most importantly the hurry to complete the curriculum. In the universities if the freedom of subject choice is given, at the college level it is mostly of no use till now. During the COVID time the online mode of education decreased the number of classes because most of the teaching faculty was not well versed with digital learning platforms, students had very less availability of technical support and internet, parents lost their jobs in most of the underprivileged areas. This lessened the number of the classes conducted and the liberty of subject choice.

Multilingualism and Digital Education

The NEP 2020 gives emphasis to the home language in the early days and up to grade eight. The three-language formula is to be continued. Multilingualism is accepted and no language is to be imposed on the States, regions and the students. Efforts will be taken to prepare high-quality bilingual textbooks and teaching-learning materials for science and mathematics. The sudden switch to the digital education system caused a crisis for the students who were not learning in English medium schools and in their home language. They faced a sudden need to learn English as it is the popular language of internet resources.

Teacher Training, Recruitment, Deployment and Continuous Professional Development (CPD)

The status of the teacher training in India is in a significantly poor state. Most of the Teacher Training Institutions and B.Ed. Colleges are selling the degree for a price without evaluating the quality of the teacher training and impact factors. Previously J.S. Verma Commission (2012) identified the issue. The lack of teacher training added trouble to the crisis of virtual class conduction. Teachers in India are not trained to use digital teaching aids and modules. They have no formal idea of the virtual Learning and School Management System and in the Teacher Training Courses they are not discussed. Once a teacher is employed, he is seldom given

training. The recruitment of teachers in states like West Bengal in 2014 saw unethical practices which added to the problem of education during the pandemic.

CONCLUSION

Indian education system can change into an upgraded one in a few years, but for that we need to focus on the impacts that digitalization of education brings with it on attention span, the effectiveness of the teaching-learning system, the mental and physical health of the teacher and the student, special care and counseling of the under-privileged students whenever needed.

REFERENCES

- Flinchbaugh, C.L., Moore, E.W.G., Chang, Y.K., and May, D.R. (2012). Student well-being interventions: the effects of stress management techniques and gratitude journaling in the management education classroom. *J. Manage. Ed.* 36, 191 - 219. Doi: 10.1177 /1052562911430062
- Gulati, Kashika. "Online education may impact your kids' mental health. Watch these tell-tale signs". 24 November, 2021. Health Shots. URL: <https://www.healthshots.com/mom-says/mental-health-impact-of-online-education-on-children-and-how-to-help/>
- Menon, Jyothi. "Challenges faced by students while switching from online to offline classes".
- Education World. <https://www.educationworld.in/challenges-faced-by-students-while-switching-from-online-to-offline-classes/>
- Mural, Vani Swarupa and Maiorano Diego, "Education during the Covid-19 Pandemic in India", ISAS Working Papers, Long-term studies on trends and issues in South Asia. National University of Singapore, Institute of South Asia Studies. <https://www.isas.nus.edu.sg/papers/education-during-the-covid-19-pandemic-in-india/>
- Niyati Singh, "School closure over Covid-19 may cost over USD 400 billion to India: World Bank", Hindustan Times, 12 October 2020, <https://www.hindustantimes.com/india-news/school-closure-over-covid-19-may-cost-over-usd-400-billion-to-india-world-bank/story-hxzbNLnXV46hi0bPyOvfVJ.html>.
- "Repeated school closures due to Covid leading to learning loss in South Asia: UNICEF", The
- Indian Express, 10 September 2021, <https://indianexpress.com/article/education/repeated-school-closures-due-to-covid-19-leading-to-learning-loss-and-widening-inequities-in-south-asia-unicef-7499111/>
- Technology Use and Integration & Online and Digital Education: Ensuring Equitable Use of Technology, Ministry of Education, https://www.education.gov.in/shikshakparv/docs/NEP_2020_CIET_Behera.pdf

JOURNEY FROM REALISM TO SPIRITUALISM: WOMAN AS AN AGENT OF CHANGE

Debbie Lalrinawmi

Research Scholar, National Institute of Technology, Mizoram

INTRODUCTION

This chapter focuses on the study of the transportation and connection between realism and spiritualism from ‘Spirit Kawn’, a short story written by Lalrammawia Ngente and translated into English by Vanlalveni Pachuau. Ewert Cousins, General Editor of *World Spirituality: An Encyclopedic History of the Religious Quest* defines spiritualism as, that inner dimension of the person called by certain traditions ‘the spirit.’ This spiritual core is the deepest center of the person. It is here that the person is open to the transcendent dimension; it is here that the person experiences ultimate reality. “(xiii) It is significant to note that this chapter deals with Christian spiritualism specifically.

Therefore, Sandra Schneiders points out six components of spirituality:

- ❖ An understanding of human nature and the human condition from a theological perspective.
- ❖ An ultimate horizon. Whether this ultimate horizon is God, union with God, or perhaps Nirvana, there is always something that represents a spirituality’s foundational concern or absolute value.
- ❖ A path to that ultimate horizon, a way of life or series of stages that helps aspirants attain the ultimate horizon.
- ❖ Typical experiences that represent advancement on the path.
- ❖ Integration of the person or community of persons that represents increasingly broad flourishing along the path.
- ❖ Specific values that are core and necessary to uphold and pursue

Concerning Christian spirituality, it has its derivation from the Latin *spiritualitas*, coming from the Greek *pneuma* which means “spirit”. So it normally means the working of Holy Spirit within a person or a believer. It is a matter of supernaturalism, opposed to rationalist outlook. Schneiders comments, spirituality deals with material that cannot be understood except through analogy with personal experience. It is difficult to imagine that one could understand mysticism, discernment of spirits, or spiritual direction without some personal participation in a spiritual life in which these phenomena or their analogues were experienced.

(Schneiders1986: 694-95)

On the other hand, there is an element of realism in this story. Dr. Arpit Dave contends, “Realism, in literature, is an approach that attempts to describe life without idealization or romantic subjectivity” (11). As Izzat Sultan explains, it is “the true understanding of reality and its true perception of artistic images in all its contradictions...” (365).

In this story, although spiritualism seems to take over in the end, realism brings out the truth as William Dean Howells said that it is

“...nothing more and nothing less than the truthful treatment of material”

(Carter 36).

There is an interweaving of realism and spiritualism throughout the story. Additionally, there is a hint of magic realism connected with the characters, which, in the end, turn out to be explainable through “realism”.

WOMEN- THE EPITOME OF STRUGGLE AND POWER

Women have symbolized struggle and have been an agent of power in a patriarchal setting. The struggle of women in India needed a different pace with that of the Western feminists (Chatterjee 1990; Chatterjee 1995; Liddle & Joshi 1985; Nandy 1987; Pillai 1996; Sangari & Vaid 1990; Shiva 1989; Spivak 1990). In a traditional structure of Indian society, women have got the powers in their hands to emancipate themselves, in the midst of struggles led by the male discourse. Gandhi writes,

“I tried to show them [women] they were not slaves either to their husbands or parents. But the trouble was that some could not resist their husbands. The remedy is in the hands of women themselves. If they will only learn to say ‘no’ to their husbands when they approach them carnally all will be well. I have been able to teach women who have come in contact with me how to resist their husbands. The real problem is that many do not want to resist “(1947, pp. 23).

It is true even in this story that Pi Dawli could run away from the brunt of the oppression and the belittlement of her husband. Instead, she put up with every struggle that came with the patriarchy of her society. It can be assumed Pi Dawli has the belief she can turn around the situation with the aid of Christian faith which makes her an agent of spiritualism. In this manner, Pi Dawli has displayed her strength and her power.

IN THE WEB OF STRUGGLE

The female character of this story, Pi Dawli has been the victim of struggles in various corners. Although her husband has been retrieved to her desire, it does not make her less of a victim. The character of Pu Ngura is a representation of shallow emancipation of women. There are no single instances of physical violence. Therefore, he was not the kind of man who beats his wife; but he had always made fun of his wife’s prayers and sermonizing, certain that she was in no way better than him (Zama 170). This indicates emotional oppression, which goes parallel with internalized oppression where a victim normalizes the oppression from bearing with ill-treatment for a long time. As W.E.B. Du Bois contends, “[There is] this sense of always looking at one’s self through the eyes of others, of measuring one’s soul by the tape of a world that looks on in amused contempt and pity” (1973, pp.29-32, cited by Onyibor, 1994, pp.31), there is a sense of self-rejection and loses their self-worth in internalized oppression. In all the scenes where Pi Dawli experienced belittlement, she never showed any sign of dissent or resentment. This element is seen in the character of Pi Dawli in the course of this story. There is an element of feminism in the character of Pi Dawli. Regarding the identity of women, Spivak in ‘Can the Subaltern Speak?’ contends,

“Between patriarchy and imperialism, subject-constitution and object-formation, the figure of the woman disappears, not into a pristine nothingness, but into a violent shuttling which is the displaced figuration of the “third-world” woman caught between tradition and modernity” (102).

Therefore, Chimamanda Ngozi Adichie states:

“Gender roles are so deeply conditioned in us that we will often follow them even when they chafe against our true desires, our needs, our happiness” (2016).

As the story proceeds, it is clear how the gender roles process in the Mizo society. As J. Shakespear comments on Mizo women, “In the cold weather the women settle themselves to

some of the operations connected with cloth making, while the men prepare to pass a day of complete enjoyment, lying in the sun and smoking..." (16-17).

In this story as well, there is a clear assumption that Pi Dawli took the responsibility as a breadwinner of the family which is an unpopular conception. There are scenes where Pi Dawli placed a pot of rice (Zama 163), and removing it later (164) which tells she is the one putting food on the table. The character of Pi Dawli contradicts the notion that women as weak and fragile. Therefore, as the story unfolds, the author informs the readers that although they rear pigs they can barely make ends meet, since Pu Ngura wastes money extravagantly on liquor. In addition, considering the drunkenness of Pu Ngura, there is no doubt that Pi Dawli would do the works of rearing their pigs as well. It is a telltale sign that Pi Dawli has been the administrator in the house. Contrary to this, Pu Ngura has the habit of belittling his wife in the course of the story. In part five of the story, the writer tells that prior to the current situation when Pi Dawli sermonized the word of God to her husband, he would reply half-jokingly and mockingly, "A woman's advice holds no sway over me. You are no better than me. You go about saying you're doing the Lord's work, but nothing ever comes out of it. If you do make it to Heaven, then I, for certain, will not be far behind" (170).

PI DAWLI AS A PROTAGONIST IN A PATRIARCHAL OPPRESSION

What makes this story different is how the woman is made the central character in the course of the story. Being in a patriarchal structured society, women have been placed as the subordinates. Luce Irigaray, one of the most profound psychoanalyst, linguist, and philosopher contends that feminine is defined more 'nothing other than the complement, the other side or the negative side of the masculine' (63). Even Braidotti (63) states, 'How can we speak, think and create within structures that are misogynist and seem to feed off the exclusion and appropriation of the feminine?' Irigaray, in her book 'Speculum of the Other Woman', gave an insight that the philosophy of men is not neutral at all in fact it has achieved its masculinity through suppression and oppression. Through the readings of Freud, Plato, Lacan, Kant, and several others, Irigaray pictures how females are seized by men where he projected himself as the subject, and sees women as the other, the subordinate, who comes between men. According to her, the notions, and the projections of femininity are in the accordance of the perceptions of men within their own boundaries. These boundaries, however, function to meet the desires of men. It is no wonder the discourse of society go masculine.

Simone de Beauvoir explains that woman "is the incidental, the inessential, as opposed to the essential. He is the Subject; he is the Absolute- she is the Other" However, Pi Dawli has been placed in the otherwise. There is an essence of feminist egalitarianism. According to traditional gender-role attitudes, men fulfill their role through instrumental, breadwinning activities and women fulfill their roles through nurturing, homemaking, and parenting activities. In contradistinction, according to liberal gender-role attitudes, men and women may successfully fulfill the same social roles (Lindsey 2015). Egalitarian gender-role attitudes can be seen as a more advanced stage of liberal gender attitudes, because they endorse and value men's and women's equal and shared breadwinning and nurturing family roles (Lorber 1994).

Egalitarianism is a philosophy which advocates equality. There is an element of radical understanding of equality in this story. As Isaiah Berlin states,

"...the idea of complete social equality [which] embodies the wish that everything and everybody should be as similar as possible to everything and everybody else...the demands for human equality which have been expressed both by philosophers and by men of action can best be represented as modifications of this absolute and perhaps absurd ideal".(301).

As aforementioned, women being held as subordinates in the society reached a point where they equalized with men; in this regard, Pi Dawli has been a representation of egalitarianism. In the later course of the story, Pu Ngura underwent an incident when he called his wife for help,

“These ramhuai are trying to tie me up with ropes, help me get them off”

(Zama 169).

This line treats Pi Dawli as rock of security, and solace for Pu Ngura which is unconventional in the Mizo society. Normally, men are regarded as the protector of the society; so women have the mentality that they need men for their safety. This story somewhat portrays the unorthodox mentality of women.

The crying for help reflects the strength and power of women as a means of protection of men in this context. On the concept of power, Hanna Arendt describes “that power is a something – anything – which makes or renders somebody able to do, capable of doing something. Power is capacity, potential, ability, or wherewithal” (276). Pi Dawli, with her persuasive power convinced her husband into giving in, in the midst of his weaknesses gave her the status of superiority in their relationship. Pu Ngura has the habit of belittling his wife in the course of the story. In part five of the story, the writer tells that prior to the current situation when Pi Dawli sermonized the word of God to her husband, he would replied half-jokingly and mockingly,

A woman’s advice holds no sway over me. You are no better than me. You go about saying you’re doing the Lord’s work, but nothing ever comes out of it. If you do make it to Heaven, then I, for certain, will not be far behind. The relationship of Pi Dawli, and Pu Ngura manifests the new patriarchy when Pu Ngura throws stones of words to his wife, Pi Dawli. Mental abuse threatens the victim. In this story, Pi Dawli is a victim of emotional abuse, still she manages to stand firm, and strong in every situation. Therefore, she is a true representation of Mizo women suffering mental and emotional torture.

REALISM TO SPIRITUALISM

The intermingling of realism and spiritualism has been one of the main themes of this story. In the initial part of the story, the writer provides information about the spirit pathway through the protagonist. Part two provides knowledge about the location of their house- “Near where the house stood was a kawndwhich in bygone days was believed to be the path which spirit crossed or passed over, and no one had dared to build their homes anywhere near it. But she and her husband had dismissed those beliefs as mere superstition which in this day and age was ridiculous. They had built their house nearby the site and till now, had never noticed or heard anything amiss. Seeing this, other people had also slowly started setting up their homes around the area.

But after the strange noises of the previous night, Pi Dawli no longer felt as unmoved. She began to entertain the thought that perhaps, our forefathers were right and that the spirits really do have their specific kawnd or pathways” (Zama2017:162-163). These lines, however, gives the superstition which introduce to the readers the alleged ghosts. Although part one of the story informs us about the ghosts, giving us a scene of the nervous, and terrified Pi Dawli, part two produces the cause, and reasons to the disturbance of the situation. The writer has done a great job in making the readers confused and perplexed. There is an air of intensity right from the start of the narration. However, the writer has used a unique style of narration where the exposition is put in part two of the story, not in the beginning. Therefore, after providing information on the history and background of the protagonist’s house and her plans to charge back the alleged ghosts followed. In part three of the story, the ghost reappeared when “Pi Dawli peered out and saw what appeared to be fire torches dotting the garden, and sparks flying from those torches...”

(Zama 2017:165).

At this point of time, although it is not evident who is causing the disturbance it appears to be some kind of supernatural beings which is concomitant by the theme of spiritualism. So one can assume to be an element of magical realism. Mirsadeqi describes it as one which “does not fully belong to the realm of imagination and not to the realm of reality and experience, but it has an independent feature” (1998). Although in this story, realism serves the answer in the end. It is, somewhat, a reflection of the Mizo culture and beliefs. They are guided by their beliefs and religion; majority of them uphold the Christian religion. Christianity, however, plays a vital role in the structuring of this story as it molds the patriarchy of the society.

In latter part of part three, there is a reflection of the superstitious Mizos back then-

“In bed, she recalled how certain occurrences that were once believed to be caused by evil spirits in the old days were now, proven to be nothing more than natural phenomena and how, in modern times, those old tales were no longer the cause of fear...”

(Zama2017:166)

These lines mark the comparison of then, and now which is concomitant with their notion of Christianity as the one who restraints, and controls the evils’ grip of power. It is given in the story-

The thought chilled her to the bones; she had never thought herself to be the kind of person who could be frightened by spirits of any kind. Why, she was a very active member of the Kohhran Hmeichhia, and therefore, should in no way be afraid of them.

“She was clothed by the strength of the Christ who emboldens” (163)

Simultaneously, although their fear of the ghosts has driven by their religion at many heights, they believe in the existence of both God and ghosts-

“She still heard sounds of whispering, slipping and stumbling and outbursts coming from the direction of the garden. While she was no longer alarmed by the noises, evertheless, she was always alert. Even if the premises were actually used by ramhuai as their pathways, she knew now that they would not have the courage to disturb her, but she was fearful that they would accost and harm her alcoholic, God-spurning husband”

(Zama 2017: 166).

Although the readers are made to believe in the alleged superstition in the midway, however, as the story unfolds, it turns out to be a vile deed of the husband, which is neither some spirit nor supernatural beings. In the latter part of the story, when Pi Dawli looked outside for some tell-tale signs of the ghosts-

Chicken feathers were strewn about the place and bits of cooked rice scattered here and there. She caught the strong smell again and spying something black nestled amongst the leaves, she gingerly drew them aside to uncover a large pot. The mouth of the pot was covered tightly with leaves, which had all dried up

(Zama 2017 :172).

These lines suggest the brewing of rice wine. So it seems that the rustling sounds which Pi Dawli used to hear have been her husband all along. No ghosts had been there, it turns out that the superstitions that Pi Dawli believes in, and the concomitant spiritualism have been overcome, and conquered by the truth of reality. At the end of the story, Pi Dawli clears the doubts by spilling her words, saying-

“The ramhuai that stole our pot and had a penchant for losing his shoe has now attained Salvation”.

(Zama2017: 173).

However, the ending can be construed in different ways. One can assume that spiritualism won at the end. The theme of spiritualism revolves around the characters throughout the narration of the story. There is an undertone, and subtext of the competition of spiritualism, and reality in the story. Although the end reflects reality, it does not terminate spiritualism. There can be a belief that spiritualism changed Pu Ngura into a good, and loving person. His character changed upside down when he gave himself to his wife’s sermonizing. The writer successfully penned Pu Ngura newfound happiness, saying,

“When his wife laid her hands on his head and with tears streaming down her face, started praying for him, he was unable to hear all that she said but he felt something inside of him that forced out all his fear and filled him with a new spirit that brought him immense peace. He felt his old self melt away to be replaced by something new. While he could not explain all that was happening to him, he felt that all his sins and faults were being washed away, and that he was enveloped by a sense of deep peace”.

(Zama 2017: 171).

These lines, however, suggest two things. To begin with, there are changes seen in the character of Pu Ngura. He abandoned his haughty and arrogant behavior towards his wife. Secondly, it can be said that this change is the outcome of Pi Dawli’s hard work and prayers. It is evident that regardless of religion, humanitarianism has been the purpose of society. Therefore, after the change has taken place, none of there is no torture or abuse to be seen.

One can conclude that reality won in the end. Although there is an air of spiritualism throughout the story, the end reveals the truth of reality. It is worth mentioning that in the part of the story, although spiritualism covers the environment, there is a belief in reality in the bowels of the protagonist. The lines “...how certain occurrences that were once believed to be caused by evil spirits in the old days were now, proven to be nothing more than natural phenomena...” (Zama 2017:166) proposes the idea that in the midst of her belief in the ghosts, there is an undying belief in her that reality beats spiritualism. It can, somehow, be concluded that reality solved the mystery. There is no denying the fact that Pu Ngura changed his ways is the by-product of spiritualism; simultaneously, if the real culprit has not been found out at the end of the story, the mystery would not be solved which would make readers alert and anxious. The environment is packed with anxiousness and agitation; there is a sigh of relief when it is found out that Pu Ngura has been the culprit all along. The beautiful ending lines, “Her husband, unable to think of a reply, gave her the glimmer of a smile” (Zama 2017:173) suggests peace, serenity and tranquility.

From the arrangement of the incidents and the plot structure, there is a notion that Pu Ngura mends his ways from the fear of ghosts which softened his heart to give in to his wife’s beliefs. So according to this interpretation, spiritualism does not have an actual effect in Pu Ngura on a positive note. Although Pi Dawli recounted when she felt fears leaving her at the instant of praying to God (166), there are instances where there are no results when she resorts to spiritualism- Countless times she had prayed to God that her husband would quit his drinking, but the addiction only seemed to grow” (Zama 2017:164).

It can be interpreted in such a way that spiritualism can blind people so as to not see the realities of life. This story has serve as an exemplar of the same. Pi Dawla used spiritual lens to every cause and effect where no other methods or reasons are relevant. However, realism serves the answer in the end.

REALISM- AN ANSWER TO MAGICAL REALISM

In the course of the story, realism serves as the answer to superstitions and supernaturalism. On realism, Seyyed Hosseini contends,

“The goal of Realism is to search and express the real qualities of everything and the internal relations between a phenomenon and other phenomena. Realist literature does not study natural and social creatures as the single and self-consistent creatures, but treats them as endless chains of action and reaction” (2002).

This notion is employed in this story when the alleged spirits have been found out to be human beings who have the concomitant answers to the alleged incidents assumed to have caused by the ghosts. When, in the end, Pi Dawli declared the ghosts, “So we really did have ramhuai around, and they had been busy operating here” (Zama2017: 173). In this line, Pi Dawli makes it clear that it was a human’s doing all along right from the beginning of the story. She thus reveals that realism beats superstitions.

WOMEN AS THE AGENT OF CHANGE

In a patriarchal setting where women are passive and voiceless, the writer is virtuous as to make a female character an advocacy of change which makes the character significant and vital. The woman here acted as an agent of spiritualism and realism. Pi Dawli, from the initial part of the story aimed at the metamorphosis in the character of her husband. She mainly resorted to praying and talking about ghosts so as to make him change his mind out of fear. She succeeded in the end; however, it would partly be not right to have credited on her spirituality alone. She not only bring changes on her husband; she eventually enlightens the mood of the story in the end, “A new day had indeed dawned on them” (171).

CONCLUSION

The Mizo society is a society governed by a strict and rigid patriarchic social structure. A baby is subjected to gender roles given by the society. This idea has been immensely reflected in this story. To begin with, the main protagonist Pi Dawli is centered in the household doing chores. Household chores have been regarded to be the responsibility of women. In this story, whenever Pi Dawli arrives on the scene, she is busy doing chores, except the scene at night which is an exception. Secondly, women are regarded to have the characteristics of compassion and empathy towards men. As Lacan contends, all these characteristics are psychic stemming out from the social obligations. It is even more interesting to note that even the women regarded these traits to be theirs. In this story, Pu Ngura has possesses the habit of drinking which seems problematic for himself, and the family. It is evident when the author describes the situation,

Despite the fact that there were just two of them to feed, and their valiant effort at eking out a livelihood by rearing pigs and farming, their situation never improved. This was because, whatever income they might have, her husband had the ability to turn it into wine. (Zama 2017: 164)

These lines give the impression that regardless of the many problems caused by Pu Ngura, Pi Dawli is empathetic towards her husband. She believed that handling the situation is her responsibility which is a social construct.

In part five of the story, after the devils bombard Pu Ngura, Pi Dawli looked at him and felt an intense pity for him. Furthermore, it is worthy to mention that in the initial part of the story when she hears the sound of the alleged ghosts, instead of thinking about her safety, she cares about her husband’s welfare- “...but she was fearful that they would accost and harm her alcoholic, God-spurning husband.” (Zama2017:166)

Part three of the story states the commitment, effort and dedication of Pi Dawli:

“He had started drinking from a long while back, and diligently kept to it right from morning till night...a worried Pi Dawli had tried to drag him to various Gospel camps and sermons, but even at the times she did succeed to do he would invariably steal away from those places”. (Zama 2017:164)

They tend to shout out the function of wives, and mothers as a sacred job wherein the job is to function according to the desires of men contrastingly. Pi Dawli has been obsessed with her husband entirely that she somehow neglects her own safety and well-being. In the initial part of the story where she has been disturbed by the alleged ghosts, although she is afraid of it, she mainly fears it would attack her husband. While this characterization reveals her compassion for her husband, it simultaneously gives an image of her being the subordinate, and makes her responsible for her husband’s drinking habit. She could have escaped from the miserable life with her husband and led a happy life. But she chose to stay. She could have remarried a better man and attain a stable life. Her husband does not seem to appreciate her sacrifice for him. He humiliates his wife with words. As aforementioned, the idea of Irigaray that women are seized by men according to their needs has been projected throughout this story. Apart from men, women believe and regard nursing men to be their responsibility. As a matter of fact, although men in the society expect women to take care of everything in the household, they cannot sacrifice the name of the administrator in the family. In this story, even though Pu Ngura contributes little in the family, he maintains his status as the administrator by dominating over his hardworking wife. Part five relates, “...but he had always made fun of his wife’s prayers and sermonizing, certain that she was in no way better than him”. The previous sentence says, “He was not the kind of man who beats his wife”, which leads us to the conclusion that although he does not practice domestic violence, the emotional, and mental trauma that he caused cannot be neglected.

Lacan’s and Irigaray’s idea of the society’s masculine discourse go parallel with the aforementioned SDO (Social Dominance Orientation). As previously mentioned, the Mizo society has been divided mainly by gender, where men obtain the higher position in the social ladder. This story highlights the westernized form of patriarchy. However, the westernized version of patriarchy brought about by colonialism, and Christianity have distinctive nature and characteristics. Physical abuse which is one of the traits of the then patriarchy has been regarded as immoral and wicked. Shallow emancipation of women is one of the main attributes of the new patriarchy. It might give the image that patriarchy has been abolished, and everyone is enjoying the spirit of equality. Therefore, it is false. The new patriarchy has never barred women from doing anything, but it modeled the division of labor in favor of the men. It is more of a mental torture and abuse. This version of patriarchy is what can be seen in this story.

However, going back to Irizarry’s purview of feminism, her main feminist project, and desire is to deconstruct phallogocentric discourse, to show that every discourse in the society is mainly in a masculine way. Braidotti notes: ‘(h)er ‘position on feminism is much more positive than that of the other ecriture feminine women; Irigaray is the only one to have been involved in feminist actions through the 1970s’. (Braidotti 1991:64) Just like her, the protagonist in this story Pi Dawli is different from women characters in other Mizo stories. Normally in Mizo stories, the women characters have often been stereotyped in such a way that they are imaged as weak. However, the writer of this story is unique, and untraditional in such a way that he has projected Pi Dawli as a fearless and optimistic woman despite the burden of patriarchy. It is fearless and courageous for her to say, “They had never ventured to disturb us before and I am fed up of it. I am not so insignificant as to be disturbed by such beings as ramhuai. If they want, let them come to us directly, and confront whoever they dare. I have a mind to provoke them myself and let whatever happens, happen.” There is also a scene worthy to mention in the context of her fearlessness where she intervenes and helps her helpless husband when the ghosts strikes him.

Regarding her childless state, her optimism stands out. The writer reflects her character positively, saying, "...Pi Dawli took a different view. She believed that their childless state was God's will, and that He would give them children when and if He saw fit, and even if He never gave them children, then no one, including herself, had any say in the matter". Moreover, the fact that Pi Dawli fight for her husband's deliverance in spite of his actions, is a state of optimism.

Many feminist texts present women as weak and fragile, and who need men for their security and safety. Unconventionally, this story paints a picture where the female protagonist acted the helper of her husband. Although her husband is hard on her, and he is the one who abused her all along, Pu Ngura is the victim throughout the story.

Although the condition of women is still unsatisfactory, the contemporary women stray away more and more from the traditional mindset and mentality where women were made to believe that they are incomplete without the security of men. The Mizo society is basically patriarchal in nature where male dominance is prevalent. The husband, being the head of the family, exercises unfettered and autocratic dominance over his wife, and other members of the family. Contrastingly, the theme of this story tells otherwise. None of the incidents and scenes in the story depicts woman to be weaker than man. The fact that the protagonist is a woman says it all. The power and strength of Pi Dawli is thus the harbinger of women's emancipation for the contemporary Mizo women.

REFERENCES

- Braidotti, R. (1991). *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy*, Cambridge: Polity press.
- Ewert Cousins, "Preface" in *Christian Spirituality*, ed. Bernard Mc Ginn, John Meyendorff, and Jean Leclercq (New York: Continuum, 1988), 1: xiii
- Schneiders, Sandra. "Theology and Spirituality: Strangers, Rivals or Partners?" *Horizons* 13, no. 2 (1986): 253-74.
- "Spirituality in the Academy," *Theological Studies* 50, no.4 (1989): 676-97
- Zama, Margaret Ch. *Contemporary Short Stories from Mizoram*. Sahitya Akademi., 2017.

CLASS STRUGGLE AND POVERTY IN ARAVIND ADIGA'S *THE WHITE TIGER***Mrs. Veena Natraj**

Student, M.A. -1, AKI's Poona College of Arts, Commerce and Science, Pune-1

India known for its rich culture and heritage has its own dark side that hinders it from evolving into a super power.

Aravind Adiga, the contemporary Indian novelist is undoubtedly one of the outstanding figures of postmodern literature. He achieved this position through his masterpiece

The White Tiger which brought him the 2008 Man Booker Prize for fiction. Through this novel the readers are introduced to the bleak side of life in the first-person narration. Adiga's novel addresses issues

like class struggle, poverty, globalization, urbanization, technoculture, corruption and moral values which sensitively captivate the reader's attention. A neoliberal country like India widens the gap between the rich and poor with its pro capitalist, free market policies that privilege a few. *The White Tiger* is a story about the poverty and class struggle of the protagonist.

The White Tiger is a ground breaking Indian novel. Through this novel Adiga portrays a realistic and painful image of modern India. He speaks about the suppression and exploitation of various sections of Indian society and exposes the anxieties of the oppressed. Adiga reveals that his novel attempts to hear the voice of the men one meets in each and every corner of India – the voice of the downtrodden. According to Adiga, the need for the white tiger was to catch the unheard voice of people from “the Darkness”.

India's economic growth is continuously increasing day by day but the situation of the poor people is still the same. This is the main theme of Aravind Adiga's novel *The White Tiger*. Adiga relates how most of the poor people hail from Bihar, Bangladesh and Nepal. They get low paid jobs like drivers, domestic help, cook, construction workers, and gardeners as full time servants. They always take care of all the needs of their masters. Adiga's *The White Tiger* mainly emphasizes the difficulties faced by the poor people who are living under adverse conditions. As Adiga relates: “These people were building homes for the rich, but they lived in tents covered with blue tarpaulin sheets, and partitioned into lanes by lines of sewage. It was even worse than Laxmangarh... The slum ended in an open sewer – a small river of black water flowing past.”

The White Tiger portrays the dark side of India's class struggle through the narration of the protagonist Balram Halwai, a village boy who is a victim of injustice, inequality and poverty. It's mainly the story of Balram's journey from rags to riches and darkness to light. His transforming from a village tea shop boy into a Bangalore entrepreneur has been depicted in the novel which projects Balram's capability to overcome the adversities and cruel realities of life. Balram worked hard in spite of his low caste and overcame the social hindrance, becoming a successful entrepreneur. In the novel he re-counts his whole voyage from a small village named Laxmangarh in Bihar to the IT city world in Bangalore. He was given the name Balram by his teacher, his parents didn't have the time to give him a name as they were trying to make two ends meet, he is an intelligent but poor boy, who has to discontinue his studies due to poverty and family circumstances. He was nicknamed by a school inspector as ‘The White Tiger’.

Balram gets a job as a driver for a corrupt businessman; he further becomes the driver of a rich man's son Ashok and his wife on their trip to Delhi. He is humiliated by his master and his family on numerous occasions. They even tried to frame Balram as a murderer for the road accident, declaring that he had killed a child while driving. Actually Pinky, Ashok's wife had killed a child while driving in a drunken state. This provokes him to kill his master and escape

with the money of his boss. He then absconds to Bangalore with the red bag full of money. After being indoors for a week for the fear of his master's murder he starts driving a taxi to earn his bread and butter. He moves on and starts a taxi company in Bangalore and becomes a prosperous entrepreneur. Here the author displays the attitude of the protagonist like that of the white tiger which is different from other animals and is dangerous too.

India is the world's greatest democracy still the poor don't have the freedom and power to do what they like. As he says in *The White Tiger*, "These are the three main diseases of our country he says, typhoid, cholera, and election fever. The last one is the worst; it makes people talk and talk about things that they have no say in". In an interview Adiga's remark about Indian politics is as follows: "The fact that a lot of Indians have very little political freedom, especially in the north of India. That elections are rigged in large parts of the north Indian state of Bihar, and they're also accompanied by violence. There are killings during every election. If you were a poor man, you'd have to pick China over India any day because your kids have a better chance of being nourished if you're poor. Your wife is more likely to survive childbirth. You're likely to live longer. There are so many ways in which India's system fails horribly".

The novel intensely epitomizes the spreading void between the rich and the poor. On the one side, the rich shop in malls, stay in extravagant apartments, while on the other side the poor shop in grimy areas, reside in basements or live in slums. The author is in a real sense a voice of the slum dwellers, poor peasants and the exploited class. Aravind Adiga's description of Rooster Coop is a real representation of what happens in India. He says that there is a chicken market in the area behind Jama Masjid in Old Delhi in which hundreds of roosters are mercilessly killed everyday. They can see that they will be the next yet they don't rebel. They accept their fortune the way it's designed for them. It exposes their vulnerability and helplessness like the poor peasants have to suffer the depravities of the feudal lords. The narrator sarcastically states this rich and poor divide, in the following lines: "In this country, we have two kinds of men: Indian liquor men and English liquor men. 'Indian' liquor is for village boys like me- toddy, arrack, country hooch. 'English' liquor, naturally, is for the rich. Rum, whisky, beer, gin-anything the English left behind." (*The White Tiger*, pp.73)

In explaining the Rooster Coop, Balram projects the devotion of servants and their controlled perception: "Every day, on the roads of Delhi, some chauffeur is driving an empty car with a black suitcase sitting on the backseat. Inside the suitcase is a million, two million rupees; more money than the chauffeur will see in his lifetime. If he took the money he could go to America, Australia, anywhere, and start a new life. Yet he takes that suitcase where his master wants." (*The White Tiger*, pp.174). He then throws light on the common behaviour of the rich or the upper class people who exploit the poor and ill treat them. He has a sharp urge to break the traditional boundaries and live a respectful life. He thinks that one has to take risk in life to break this coop. Only a man who is prepared to see his family destroyed, hunted, beaten, and burned alive by masters can break out of the coop. That would take no normal human being, but a freak, a pervert of nature. (*The White Tiger*, pp. 175-7).

The Police may not even register a case against the rich and let them free on the payment of some bribe on the other hand, a poor person will be behind bars for no reason. The following lines well express this thought: "A man on bicycle getting killed- the police even do not have to register a case. A man on motorbike getting killed they would have to register that but if a man in a car gets killed then they would have thrown me into the jail." (*The White Tiger*, pp.309). The novel *The White Tiger* thus attacks economic disparities, class struggle, injustice, poverty and inequalities.

The author, Aravind Adiga in an interview with the BBC, said: "*The White Tiger* is the story of a poor man in today's India, one of the many hundreds of millions who belong to the

vast Indian under class; people who live as laborers, as servants, as chauffeurs and who by and large do not get represented in Indian entertainment, in Indian films, in Indian books. The protagonist, Balram Halwai is one of these faceless millions of poor Indians". Aravind Adiga in *Tehelka Magazine* talks about *The White Tiger* and how he got the idea of rickshaw pullers in the novel: "In 2006, I quit my job with TIME magazine, and spent the first few weeks of the year trying to finish a novel that was tentatively called *The White Tiger*. I gave up by March. The novel was going nowhere; I was restless. I went to Kolkata by train. It was meant to be a holiday, but I knew no one in the city and after a day, I was bored. I was too used to being a journalist so I called an NGO and asked if there was anything to cover. "The government wants to ban the hand-pulled rickshaws of the city so that industrialists will feel comfortable investing here," the spokesperson said. "Would you meet one of the rickshaw-pullers and present their point of view in an article?" The man from the NGO took me to meet a group of rickshaw pullers. There were nearly 20 of them, all from Bihar, living in a large, dingy shed. One rickshaw-puller, as if reading my thoughts, seized me by the wrist and took me around the shed, showing me the brooms, and explaining that there was a twice a day schedule of sweeping and mopping. "We are clean people, sir," he said. "And good people. I am a Muslim, but I live here with Hindus, and there is no trouble. We have separate kitchens, and we respect each other". (*Tehelka Magazine*, Issue 38, Dated Sept 27, 2008)

Balram perceives the whole country like a zoo in which everyone has his own limitations and boundaries. Ultimately it was these boundaries which has kept our nation civilized, but with the dawn of independence these boundaries were pulled down in 1947 when the Britisher's left "only a moron would think that we became free then". Our nation became independent but in spite of that became a jungle "See this country, in its days of greatness, when it was the richest nation was like a zoo, and then, thanks to all those politicians in Delhi, on fifteenth of August 1947, the day the Britisher's left the cages had been let open and the animals had attacked and ripped each other apart thus the jungle law was replaced as the zoo law".

Now the whole nation was not being ruled by leaders but the ferocious embodiments of corruption who preyed on lesser meek animals. The Stork collected taxes (without any legal powers) from the fishermen and boaters. The wild Boar ruled (without any kingship) over agricultural lands, the buffalo owns (without buying) the rickshaws and the Raven charges (without right) these goats herds.

The Jungle Rule

Balram himself was nicknamed 'the white tiger' by an inspecting officer, who was impressed by his knowledge, and his master Ashok was tagged by him as the Lamb only because he returned from America a humble and sensitive human. It must be acknowledged that Adiga remains true to the jungle law in his work as ultimately the tiger (Balram) devours the lamb (Ashok). Indeed Adiga through the mouthpiece of Balram eloquently puts forth his philosophy "Let animals live like animals; let humans live like humans. That's my whole philosophy in a sentence". (*The White Tiger* pp.237)

When Balram was told you're part of the family. "His heart filled up with pride. He crouched on the floor, happy as a dog, and waited for his employer to say it again" (pg 166). The hypocrisy of the employer is evident as Balram was told never to play music and switch on the AC when he was alone. Ashok and Pinky Madam used to taunt Balram for his lack of an English education as he mispronounced "Maal" for "mall", PiZZa for piJJA. When Pinky, Ashok's wife runs over a pavement and kills a poor child while driving in a drunken state Balram is trapped and compelled to own the crime. Balram is pressurized by his employer's family to sign a statement accepting the responsibility for the accident. Besides, his old grandmother was made a witness to the confession as well.

CONCLUSION

We can draw the conclusion that Arvind Adiga's *The White Tiger* mirrors the realistic picture of contemporary India attacking the poverty, injustice and inequality witnessed in the country. Adiga has successfully painted the subaltern issue in the novel and conveyed the idea that the role of the underclass is important in the story of India's progress. The novel is an outstanding social commentary on the divide between the rich and the poor. The author leaves us with a didactic message that the novel projects: despite adversities it is our responsibility to look for opportunities, recognize them, and act with prudence if we want to climb the pillar of success.

REFERENCES

- Adiga, A. (2008). *The White Tiger: A Novel*: Free Press.
- Agarwal, N. (2012). *Aravind Adiga's The White Tiger*: Roman Books.
- Dhawan, K. (2011). *Aravind Adiga's The White Tiger: A Symposium of Critical Response*: Prestige Books.

हिंदी साहित्य में बुजुर्गों की व्यथा का चित्रण

डॉ. शकिला जब्बार मुल्ला
आबेदा इनामदार वरिष्ठ महाविद्यालय, पुणे

भारत एक सुसंस्कृत तथा सभ्य देश माना जाता है। इसकी प्राचीन परंपरा, योग साधना और साहित्य का विशेष महत्व रहा है। भारतीय समाज अपनी सभ्यता, संस्कृति, प्रथा-परंपरा, रीति-रिवाज, नीति-मूल्य आदि का जतन साहित्य के माध्यम से करता रहा है। सदियों से युग परिवर्तन की गाथाएं हमें साहित्य में ही देखने को मिलती हैं। साहित्य समाज की वास्तविकता का चित्रण करता है। अतः साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। साहित्य समाज में व्याप्त घटनाओं, प्रवृत्तियों, समस्याओं तथा परिस्थितियों का यथार्थ चित्रण करता है। साहित्य के माध्यम से समाज में प्रेम, विश्वास, भाईचारा, त्याग, समर्पण, परोपकार जैसे मूल्यों को स्थापित किया जाता है। आज के वैश्वीकरण तथा तकनीकी युग में इन मूल्यों का महत्व घटता जा रहा है। औद्योगीकरण, बाजारवाद, भौतिकवाद तथा आधुनिक शिक्षा में जीवन के मायने बदल कर रख दिए हैं। विभक्त परिवार, सुख-सुविधापूर्ण जीवन के लिए युवा पीढ़ी का संघर्ष और पति-पत्नी दोनों का अर्थार्जन में सह भाग- ऐसी स्थिति में परिवार का ढांचा बिगड़ता नजर आता है। नन्हे शिशु की देखभाल का प्रश्न, बुजुर्ग माता-पिता का दायित्व तथा रिश्तेदारी निभाना कठिन मालूम होता है। आज मूल्यों के अभाव में सर्वत्र स्वार्थ की भावना पनपती दिखाई देती है। संवेदनहीनता और अमानवीयता का साम्राज्य सर्वत्र फैला हुआ है। समाज में निस्वार्थ प्रेम, दया, सदाचार, सत्कर्म, आत्मीयता, करुणा जैसे उच्च भावों का हास होकर स्वार्थ वृत्ति, निर्दयता, निष्ठुरता, घृणा, ईर्ष्या, दुराचार, दुष्कर्म जैसी बुराइयों में वृद्धि हो रही है। आधुनिक युग में स्त्री, आदिवासी, दलित, मुस्लिम तथा किन्नर विमर्श के साथ-साथ वृद्ध विमर्श प्रखर रूप से दिखाई देता है। आए दिन अखबारों में बुजुर्गों के साथ हो रहे अन्याय, अत्याचार, धोखाधड़ी तथा हत्या जैसे मामले सामने आते हैं। आज बुजुर्ग वर्ग बदले हुए परिवेश की चपेट में आ गया है। अतः बुजुर्गों की व्यथा को समझना उनके जीवन को सुरक्षित बनाना आवश्यक हो गया है।

मानवी जीवन के अंतिम पड़ाव अर्थात् बुढ़ापे से हम सभी भलीभांति परिचित हैं। हमें पता है कि वृद्धावस्था में व्यक्ति शारीरिक तथा मानसिक रूप से दुर्बल बन जाता है। अतः समाज व परिवार की जिम्मेदारी होती है कि बुजुर्ग वर्ग का विशेष रूप से ध्यान रखें, किंतु आज वह प्यार, वह सेवा, वह सम्मान बुजुर्गों को अपने घरों में प्राप्त नहीं होता। उनका निरादर किया जाता है उनके साथ अमानवीय व्यवहार किया जाता है। अज्ञात कवि का कहना है -

'कभी दिया था आपको बचपन में अतुलनीय वात्सल्य

आज थोड़ा-थोड़ा कर्ज समझकर लौटा दो।'¹

उनका सम्मान करो, उनके ज्ञान तथा जीवन अनुभव से बहुत कुछ प्राप्त होता है।

बुढ़ापा आने की कई निशानियां हैं बालों का सफेद होना, दाँतों का गिर जाना, त्वचा पर झुर्रियों का पड़ जाना। कवि केशवदास ने बुढ़ापे पर व्यंग्य कसते हुए एक दोहा प्रस्तुत किया है-

केशव केसनि अस करी, जस अरिहु न कराहिं।

चंद्रवदनी, मृगलोचनि, बाबा कहीं कहीं जाहिं।²

युवा पीढ़ी द्वारा बुजुर्गों की हो रही अवहेलना को देखते हुए पांडेय बेचन शर्मा 'उग्र' कहते हैं- "अभी संसार में दया, प्रेम, करुणा और मनुष्यता की खेती में पानी देने वाला, कमजोर हृदय वाला बुढ़ापा ही है, बेवकूफ लड़कपन नहीं, मतवाली जवानी नहीं। फिर बूढ़ों का इतना अपमान क्यों? बुढ़ापे के प्रति ऐसी अश्रद्धा क्यों?"³

हिंदी साहित्य में बुजुर्गों की दशा को चित्रित करने वाली अनेक कहानियां हैं। प्रेमचंद की कहानी 'बूढ़ी काकी' में बुजुर्ग महिला के प्रति उपेक्षापूर्ण व्यवहार का चित्रण किया गया है। बुद्धिराम बूढ़ी काकी का भतीजा है। काकी अपनी सारी संपत्ति बुद्धिराम को सौंपती है। जायदाद मिलने के पश्चात बुद्धिराम और उसकी पत्नी रूपा काकी को पेट भर भोजन तक नहीं देते। घर में जब बुद्धिराम के बेटे का तिलक होता है तब बूढ़ी काकी को दुत्कारा जाता है- "लो! भला चाहती हो तो जाकर कोठरी में बैठो, जब घर के लोग खाना खाने लगेंगे तब तुम्हें भी मिलेगा। तुम कोई देवी नहीं हो कि चाहे किसी के मुंह में पानी न जाय, परंतु तुम्हारी पूजा पहले हो जाय।"⁴ उषा प्रियंवदा ने 'वापसी' कहानी में गजाधर बाबू के दर्द को व्यक्त किया है। 35 वर्ष नौकरी करने के पश्चात बड़ी खुशी के साथ गजाधर बाबू अपने परिवार में वापसी करते हैं, किंतु उन्हें अल्प समय में ही इस बात का एहसास हो जाता है कि अब परिवार में उनकी मौजूदगी सभी को अखरती है। बेटा, बेटी तथा पत्नी तक उनकी चिंता नहीं करती। गजाधर बाबू विवश होकर पुनः दूसरी नई नौकरी पर जाने का फैसला करते हैं। मन्नू भंडारी द्वारा लिखित कहानी 'अकेली' की सोमा बुआ का परिचय देते हुए लेखिका कहती है-

'सोमा बुआ बुढ़िया है। सोमा बुआ परित्यक्ता है। सोमा बुआ अकेली है।'⁵

सोमा बुआ का जवान बेटा चल बसता है। इस सदमे में पति घर-बार छोड़कर तीरथ-वासी बन जाते हैं। बुआ अकेली एकाकी जीवन जीने के लिए विवश हो जाती है। मन्नू भंडारी सोमा बुआ की मानसिकता, विचार शक्ति तथा परिस्थितियों को संभाल लेने की क्षमता आदि बातों का चित्रण करती है। अकेली बुआ अपने मन को सामाजिक कार्यों में लगा लेती है, किंतु वर्ष में एक बार घर लौटे पति के व्यवहार से वह दुखी और मायूस हो जाती है। भीष्म साहनी की कहानी 'चीफ की दावत' ऐसे ही डरी, घबराई मां की व्यथा की कहानी है। मां अपने बेटे को अकेली पाल पोसकर बड़ा करती है लेकिन वही बेटा बुढ़ापे में उसे बोझ समझने लगता है। उसके साथ कठोर व्यवहार करता है। अंततः अपनी तरक्की के लिए मां का सीढ़ी की तरह उपयोग करने से भी नहीं चुकता, वह कहता है- "कहा नहीं, मगर देखती नहीं कितना खुश होकर गया है। कहता था, जब तेरी मां फुलकारी बनाना शुरू करेगी, तो मैं देखने आऊंगा कि कैसे बनाती है। जो साहब खुश हो गया, तो मुझे इससे बड़ी नौकरी मिल सकती है, मैं बड़ा अफसर बन सकता हूँ।"⁶ अपनी तरक्की की खातिर श्यामनाथ मां को हरिद्वार को भी जाने नहीं देता। उदयप्रकाश की कहानी 'छप्पन तोले का करधन' एक ऐसे परिवार की कहानी है, जो आजादी के बाद अत्यंत विपन्नावस्था में पहुँच जाता है। इससे उबरने के लिए माँ, पिताजी, बुआ और चाची के पास एक ही आस है- बूढ़ी माँ के छप्पन तोले के करधन की। उसे पाने के लिए बूढ़ी माँ को अमानवीय यातनाएँ देकर भी जिंदा रखने की कोशिश की जाती है। काजी मुश्ताक अहमद की कहानी 'माहौल ठीक है' उच्च शिक्षित परिवार में नैतिकता और सभ्यता युक्त आचरण पर रोशनी डालती है। युसूफ जो डॉक्टर है उसके लिए सबा डॉक्टर का रिश्ता आता है। लड़की के घर का माहौल देखने के लिए लेखक उसके घर पहुँचते हैं। वहाँ जाकर देखते हैं कि इतने पढ़े-लिखे संपन्न परिवार में अत्यंत वयस्क, निसहाय बुजुर्गों की दिल से सेवा की जाती है।

आज समय के अभाव में या दुष्टता पूर्वक लोग घर के बुजुर्गों को वृद्धाश्रम में रखते हैं। कई बेटे अपने बुजुर्ग माता-पिता को छोड़कर दूर किसी शहर या विदेश में जाकर बसते हैं और फिर कभी वापस नहीं लौटते। माता-पिता आतुर दृष्टि से उनकी राह जोहते हैं। 'गाँव पर माँ' कविता के माध्यम से डॉ. रमेश सोनी इस दर्द को बयाँ करते हैं-

'वह कल रात, बाँस के बंगले पर चल रही दावत में
जब मेहमानों की खातिर तव्वजों में जुटा था
गाँव पर उसकी माँ, तुलसी और गंगाजल पर चल रही थी।
बेटे के हाथ की पानी की बूँद के लिए तरस रही थी।'⁷

इस प्रकार आज का समाज अपने दायित्व से दूर भागता, अमानवीय, संवेदन शून्य दिखाई देता है। साहित्य के माध्यम से बुजुर्गों की दयनीय स्थिति को चित्रित करते हुए साहित्यकार समाज को बुजुर्गों के प्रति अपना रवैया बदलने तथा उन्हें इज्जत देने, उनके साथ मानवीय व्यवहार करने का संदेश देते हैं। लोगों में जीवन मूल्य जगाने का प्रयास करता है। लोगों में जीवन मूल्यों के प्रति आस्था का भाव निर्माण करते हैं।

संदर्भ सूची

1. रचनाकार.org/2019/09/01.html
2. hindwi.org/poets/sant-keshavdas/dohe
3. संपा. आभा कुमरेस, ललित निबंध, पृ. 29, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर
4. संपा. डॉ. सुरेशचंद्र चंदौरिया, गद्य तरंग, पृ. 18, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर
5. हिंदी विभाग, एस एन डी टी मुंबई, प्रतिनिधि कहानियाँ, पृ. 121, जयभारती प्रकाशन, हाबाद
6. डॉ. शंकरराव दीघे, साहित्यधारा, पृ. 127, जयभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
7. संपा. डॉ. सुभाष तलेकर, डॉ. सुरेश सालुंके, काव्यायन, पृ.72-73, जगत भारती प्रकाशन

हिंदी उपन्यासों में स्त्री विमर्श

डॉ. लावणे विजय भास्कर

शोधनिर्देशक, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपुर, जिला- लातूर, महाराष्ट्र

हिंदी साहित्य की उपन्यास विधा में सारा चित्रण स्पष्टता से दिया जाता है और हिंदी साहित्य में उपन्यास लेखन की परंपरा महान है। उपन्यास लेखन में सबसे अग्रणी स्थान है प्रेमचंद, डॉ.रामदरश मिश्र, मोहनदास नैमिशराय और ममता कालिया आदि, इन उपन्यासकारों ने स्त्री के विविध रूप को दिखाते समय उन्हें जो यातनाएं, त्रासदी भुगतनी पड़ती है उन्हें सामने लाने का प्रयास किया है।" यह सर्वविदित है कि समाज में स्त्रियों का स्थान दोगुना दर्जे का रहा है।"(1) परिणाम स्वरूप कई लेखकों ने स्त्री की व्यथा, पीड़ा को उपन्यासों के माध्यम से समाज के सामने लाने का प्रयास किया। जिसमें प्रेमचंद ने स्त्री पर लेखन करते समय अपने उपन्यासों में जैसे सेवा सदन, गोदान, वरदान गबन और निर्मला इन उपन्यासों में बाल विवाह, अनमोल विवाह और वेश्या जीवन को उजागर करने का प्रयास किया है। मोहनदास नैमिशराय ने 'वीरांगना झलकारी बाई' इस उपन्यास में एक दलित स्त्री का जीवन कितना संघर्षमय होता है यह दिखाया है। रामदशरथ मिश्र ने 'सूखता हुआ तालाब' इस उपन्यास में एक गरीब घर की लड़की पर अमीर, सवर्ण किस तरह अत्याचार करते हैं इसे उजागर किया है। 'दौड़' उपन्यास में ममता कालिया ने एक मां की व्यथा को उजागर किया है। हर उपन्यास में स्त्री के विविध रूप सामने लाने का प्रयास हुआ है। समाज में स्त्री लगातार संघर्ष करती नजर आती है, उसे उचित न्याय देने का कार्य इन उपन्यासकारों ने किया है।

गोदान – प्रेमचंद का गोदान उपन्यास महान उपन्यास माना जाता है। इसमें घर के आर्थिक हालात जब कमजोर होते हैं तब क्या हालात होते हैं उसे स्त्री के द्वारा उजागर किया है। मिर्जा साहब कहते हैं रूप के बाजार में वही स्त्रियां आती हैं जिन्हें या तो अपने घर में किसी कारण से सम्मान पूर्ण आश्रय नहीं मिलता, या जो आर्थिक कष्टों से मजबूर हो जाती है, जब मेहता कहता है जब तक दुनिया में दौलत वाले रहेंगे वेश्याएं भी रहेंगी। इस वाक्य से स्पष्ट होता है कि स्त्रियों को घर में सम्मान ना मिलने के कारण पति के मृत्यु के बाद उनका शोषण होता है, परिणाम स्वरूप घरवाले स्त्री को गलत मान कर उन्हें घर से बाहर निकालते हैं, तब मजबूर होकर गलत रास्ते पर चलने के लिए उसकी मजबूरी होती है।

गोदान का होरी जब पंचों को सब अनाज देकर उनसे दया की अपेक्षा करता है, तब उसकी पत्नी धनिया बोलती है "यह पंच नहीं है राक्षस है पक्के राक्षस, यह सब हमारी जगह, जमीन छीनकर माल मारना चाहते हैं।"(2) इस वाक्य से समझता है स्त्री भविष्य का पूरा विचार करती है, समाज व्यवस्था को वह पहचानने में कम नहीं है। जब घर पर आपदा आने वाली होती है तो पहले ही सूचित करती है। लेखक ने स्त्री की व्यवहारिक चातुर्य और व्यथा को दिखाने का पूरा प्रयास इस उपन्यास में किया है।

निर्मला — प्रेमचंद ने 'निर्मला' उपन्यास में विधवा स्त्री की हर समस्या को दिखाने का प्रयास किया है। निर्मला की मां विधवा और गरीब होने के कारण निर्मला का विवाह एक अधेड़ पुरुष मुंशी तोताराम के साथ होता है। उसे पहली पत्नी से तीन बच्चे होते हैं बड़ा लड़का 16 वर्ष का था, मजला जीआराम 11 वर्ष का था और तीसरा 7 वर्ष का था। घर में पच्चास साल की विधवा बहन रुक्मिणी भी रहती है। रुक्मिणी बच्चों से निर्मला का मेल मिलाप नहीं होने देती थी। रुक्मिणी

हमेशा बच्चों को लेकर निर्मला को ताने देती थी। निर्मला इस परिस्थिति के लिए खुद को ही जिम्मेदार मानने लगी। निर्मला ने अच्छा पति, सुखी संसार का जो सपना देखा था उसमें से उसे कुछ भी नहीं मिला। वह परेशान होने लगी, लड़कों को लगा पिता पुत्र के प्रेम में विमाता बाधा बन रही है। बड़ा लड़का और निर्मला के बारे में रुक्मिणी और तोताराम के मन में कुछ अलग ही बातें आती हैं वह फिर से परेशान होती है।

निर्मला का बड़ा लड़का बीमारी के कारण मरता है, दूसरा घर के गहने चुराने के कारण आत्महत्या करता है और तीसरा घर छोड़कर चला जाता है हमेशा के लिए। सारा दोष निर्मला को दिया जाता है तब निर्मला एक बच्ची को जन्म देती है पर हर समय असफल रहने के कारण बीमार रहती है। आखरी सांस लेते समय रुक्मिणी को कहती है मैंने सिर्फ इस बच्ची को जन्म दिया है जीवित रही तो "चाहे कुंवारी रखिएगा चाहे विष देकर मार डालेगा, पर कुपात्र के गले में न मढियेगा इतना ही आपसे विनय है"।(3) मेरी छाया जिस पर पड़ी उसका सर्वनाश ही हुआ और उसकी मृत्यु होती है।

निर्मला सहनशीलता की मूर्ति है अनमोल विवाह होने के कारण वह परिस्थिति से लगातार संघर्ष करती है बच्चों से लाड प्यार करती है और रुक्मिणी

हमेशा ताने देती है। निर्मला कटे हुए पंख वाले पंछी के समान संकटों को झेलती है, आखरी समय उसे अपनी बच्ची की याद आती है और आखिर परिस्थिति से टूटी जाती है। प्रेमचंद ने निर्मला के माध्यम से नारी जीवन का करुणा भरा चित्रण इस उपन्यास में स्पष्ट किया है।

सुखता हुआ तालाब – सुखता हुआ तालाब इस उपन्यास में रामदश मिश्र ने स्त्री का संघर्षमय जीवन का चित्रण किया है। धर्मद्र सवर्ण होने के कारण छुआछूत का दंभ करता है और दलित स्त्री चेनिया का शारीरिक शोषण भी करता है, गांव का शिवलाल भी चेनिया से संबंध रखता है पर जब शिवलाल से चेनिया को गर्भ रहता है, तो गांव की पंचायत उसे जाति से बहिष्कृत करती है। जब वह गर्भ को संभालना चाहती है तो गांव के सवर्ण उसे मारने आते हैं, तो वह गांव वालों के अत्याचार से परेशान होकर भाग जाना चाहती है। तो वह कहती है "गांव सचमुच रहने लायक नहीं रहा मैं गांव से भाग रही हूँ गांव ने वेश्या बना कर छोड़ दिया अब जान लेने पर उतारू है"।(4) इस वाक्य से समझ में आता है कि सवर्ण, दलित स्त्री पर हमेशा किस तरह अत्याचार करते आए हैं, स्त्री की गहरी पीडा और मानवीय नितिमूल्यों के साथ नैतिकता का झूठा दंभ करके किस तरह दलित स्त्री का यौन शोषण करते हैं यह इस उपन्यास में दिखाने का लेखक ने पूरा प्रयास किया है।

वीरांगना झलकारी बाई — मोहनदास नैमिशराय ने वीरांगना झलकारी बाई इस उपन्यास में दलित स्त्री को किस तरह आगे आने से रोका जाता है यह दिखाया है। झलकारी का जन्म एक दलित गरीब परिवार में होता है, बचपन से वह वीर साहसी थी। छोटी सी झलकारी जंगल में लकड़ियां ले रही थी उसी समय झलकारी पर शेर ने हमला बोल दिया, ना डरते हुए उसने सीधे शेर के मुंह पर कुल्हाड़ी से निशाना साधा शेर जमीन पर गिर गया, दलित लड़की ने इतना साहस दिखाना सवर्णों को अच्छा नहीं लगा उन्होंने इसे पूर्व जन्म का फल माना और अलग आशय से जोड़ने लगे, उसकी प्रतिभा को दबोचने लगे तब भी वह निरंतर युद्ध खेल में अपना मन लगाती है पर घर गृहस्ती भी अच्छी तरह से ही संभालती है।

झलकारी बाई जब जंगल में बंदूक चलाने जाती है तो उसकी बंदूक की गोली गाय के बछड़े को लगी झूठ कहते हैं। पाखंडी लोग षड्यंत्र करके गाय के बछड़े को मारते हैं और आरोप वीरांगना

झलकारी बाई पर आता है। गांव के सवर्णों ने जात पंचायत बुलाई तब झलकारी के परिवार को बिरादरी से अलग कर दिया गया। 1857 में झांसी में युद्ध शुरू हुआ तो भंडारी गेट से उन्नाव तक खुद झलकारी युद्ध का नेतृत्व कर रही थी तब उसका पति शहीद होता है। घायल शेरनी की तरह वह अंग्रेजों पर टूट पड़ती है। रानी लक्ष्मीबाई को सुरक्षित बाहर निकालने के लिए वह खुद युद्ध अंग्रेजों की फौज में जाती है। अंग्रेज स्टुअर्ट ने कहा तुम कौन हो, उसने कहा झांसी की रानी, दुल्हाजी बेमान ने सब सच्चाई अंग्रेजों को बताई। सब अंग्रेज अधिकारी झलकारी का देश प्रेम देखकर दंग रह गए थे, पर हमेशा बचपन से उसे उपेक्षा ही मिली थी। स्त्री में एक साहस होता है वह युद्ध के समय रणचंडी बनकर रानी लक्ष्मीबाई की रक्षा करने में सफल भी होती है, आज भी समाज में ऐसा ही किया जाता है बचपन में ही उनकी प्रतिभा और साहस को समाप्त कर दिया जाता है।

दौड़ - दौड़ उपन्यास में ममता कालिया ने मां की ममता, प्यार और बच्चों के लिए संघर्ष करती हुई मां रेखा का चित्रण किया है। रेखा अध्यापिका है हमेशा चाहती है कि बेटे खूब पढ़ें और आगे जाए बड़ा लड़का पवन अपने ही मां से कहता है मेरे जन्मदिन पर मुझे ग्रीटिंग नहीं भेजा मां? इस वाक्य से रेखा हैरान हुई तब उसने कहा ग्रीटिंग कार्ड बाहरी लोग भेजते हैं, मैंने तो हमेशा की तरह स्कूल में मिठाई बांटी और तुम्हें फोन किया। इससे रेखा का ममता भरा स्वभाव और बेटे के प्रति प्रेम दिखाई देता है।

पवन कहता है स्टैला और मैं शादी करने वाले हैं तब उसे गुस्सा आता है वह कहती है जन्मपत्री मिलाई क्या? तुमने हमसे पूछा तक नहीं पर आखिर बेटे की खुशी में खुशी मानकर हां बोलती है। दूसरे दिन खाना पकाने वाला कहता है आप कितनी रोटियां खाओगी इस वाक्य से रेखा के आंखों में पानी आता है। उसको लगता है मेरी ही बेटे के घर में मुझे ही पूछा जा रहा है कितना खाओगी। बाद में जब भी पवन घर आता है तो उसका माता के प्रति कुछ अच्छा बर्ताव नहीं रहता तब रेखा रोती है उसे बहुत बुरा लगता है क्योंकि वह करती है इन बच्चों के लिए हमेशा कितना संघर्ष किया पर इनके पंखों में बल आते ही सारे घोसले से उड़ गए और बेटे भी कितने व्यवहारिक हो गए हैं। इसका उसे बड़ा बुरा लगता है। लेखिका ने इस उपन्यास में दिखाया है कि एक मां अपने बेटों की कितनी अच्छी तरह से नौकरी संभाल कर परवरिश करती है पर बेटे बड़े होते ही अपनी मां और उसने की दौड़-धूप को भूल जाते हैं तब भी मां बेटों को हमेशा माफ करती है रेखा का छोटा लड़का बुरे रास्ते पर जाता है तो वह बड़े बेटे को उसे समझाने को कहती है। बेटे कैसे भी हो पर मां उनका हित ही सोचती है। यही बात लेखिका ने इस उपन्यास में दिखाने का प्रयास किया है।

गोदान उपन्यास की धनिया भविष्य के प्रति सजग रहने वाली स्त्री है वह भविष्य का पूरा विचार करती है। घर की हर आपदा में पति का साथ हमेशा स्त्री ही देती है। निर्मला उपन्यास की निर्मला का दर्दनाक जीवन, विधवा की समस्या, गरीबी की समस्या और अनमोल विवाह के कारण निर्मला का जीवन कितना नर्क बन जाता है पर तब भी परिस्थिति का सामना करती है निर्मला आखिर हारकर स्वर्गलोक चली जाती है। सूखता हुआ तालाब की चैनिया एक दलित लड़की होने के कारण समाज, व्यवस्था उसका लाभ उठाती हैं पर जब वह गर्भवती होती है तो उसे मारने आते हैं लोग। यहां तक कि उसे गांव से निकाल देते हैं। समाज में स्त्री उपभोग की वस्तु है इसका चित्रण उपन्यास में है। वीरांगना झलकारी बाई उपन्यास में जब दलित स्त्री का कोई साथ नहीं देता। उसे किस तरह दबोचा जाता है यह दिखाया है, तब भी वह स्त्री अपने देश के प्रति, ठं रानी लक्ष्मीबाई के प्रति अंग्रेजों से किस तरह से लड़ती है। स्त्री भी बहादुरी से लड़ सकती है यह सिद्ध

करती है। दौड़ उपन्यास में मां बच्चों के प्रति हमेशा किस तरह संघर्ष करती है पर जब अपने ही बच्चे माता का अपमान करते हैं तो उसे बड़ा बुरा लगता है पर बच्चों के अपराध भूलकर वह हमेशा बच्चों की भलाई की सोचती है, स्त्री आखिरकार महान होती ही है। हर एक उपन्यास में स्त्री के विविध रूप हैं साथ ही उपन्यास में स्त्री का संघर्षशील, सहनशील, क्षमाशील और ममता भरा रूप ही सामने आता है।

संदर्भ- 1. समकालीन महिला उपन्यास कारों के उपन्यासों में नारी विमर्श/ डॉ. मुक्ता त्यागी/ अमन प्रकाशन/ प्रथम संस्करण/ पृष्ठ-14

2. प्रेमचंद और उनकी उपन्यास कला/ डॉ. रघुवीर दयाल/ सरस्वती पुस्तक सदन/ प्रथम संस्करण/ पृष्ठ-45

3. निर्मला/ प्रेमचंद/ भारतीय भाषा प्रकाशन/ प्रथम संस्करण /पृष्ठ-126

4. सूखता हुआ तालाब/ रामदरश मिश्र/ वाणी प्रकाशन/ पृष्ठ-79

स्त्री विमर्श : डॉ. नसीमा 'निशा' के गजल संग्रह 'परवाज़' के संदर्भ में

सब लेफ्टनेंट डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख

एसोशिएट प्रोफेसर तथा हिंदी विभागाध्यक्ष, पूना कॉलेज, कैम्प, पुणे- 411001

विश्व की आधी आबादी की भावनाएँ, दुख दर्द, पीड़ा, एहसास आदि का चित्रण करने में डॉ. नसीमा 'निशा' जी सिद्ध हस्त रचनाकार हैं। स्त्री जीवन से जुड़े तमाम पहलुओं को भावानुकूल शब्दों के माध्यम से बड़े मार्मिक ढंग से आपने कागज पर उतारा है। डॉ. नसीमा 'निशा' की पी.एच.डी महात्मा गांधी काशी विद्यापीठ वाराणसी से हुई है। 'परवाज़' (गजल संग्रह) पहला संग्रह प्रकाशित हुआ है। उनकी अन्य रचनाओं में कारवाँ, प्रत्युष, प्रगति, स्पंदन, सोच-विचार, दिल इंडिया, सुपर आइडिया, गज़ल दुष्पंत के बाद (तीसरा भाग), सखी, मेरी सहेली, राजस्थान पत्रिका, दैनिक भास्कर, अमर उजाला आदि पत्र पत्रिकाओं में रचनाओं का प्रकाशन हुआ है।

आपकी रचनाओं का दूरदर्शन एवं आकाशवाणी से समय-समय पर प्रसारण होता रहा है। अखिल भारतीय कवि सम्मेलन और मुशायरों में आपकी शिरकत सराहनीय है। आपने कारवाँ, प्रगति, समीक्षा आदि पत्रिकाओं का सम्पादन किया है। आपको अनेक पुरस्कारों से सम्मानित किया गया है। जिनमें काशी शिरोमणि अलंकरण, काव्य ऋषि सम्मान, मुंशी प्रेमचंद सम्मान, गीत ऋषि सम्मान, धर्म सम्राट स्वामी करपात्रों जी महाराज स्मृति सम्मान, काशी काव्य सौरभ सम्मान, संत समागम स्मृति सम्मान, सद्भावना स्मृति सम्मान व विविध प्रतिष्ठित साहित्यिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थाओं द्वारा साहित्य के क्षेत्र में आपको सम्मानित किया गया है।

अपने गज़ल संग्रह को निशा जी ने अपनी माता को समर्पित किया है। "मेरी अम्मी ज़रीना बेगम के नाम जिन्हे हर लम्हा जीती हूँ" अपने मनोगत में वे लिखती हैं कि उन्हें शायरी की प्रेरणा परवीन शाकिर से मिली "स्कूल से कॉलेज में दाखला मिला तो परवीन शाकिर को पढ़ने का मौका मिला तो मेरी हैरानगी और खुशी का ठिकाना न रहा। हैरानगी इस माने में थी कि एक औरत होने के बावजूद उन्होंने अपने जज़्बाती अहसासात को जिस बेबाकी से बयान किया है उससे हिम्मत और हौसला मिला और खुशी इसलिए कि उनको पढ़ने से जिन्हें कभी पढ़ा नहीं उन्हे पढ़ने का मौका मिल गया, यानि अंधेरे में एक चमक। " 1

स्त्री सदैव अपने जीवनसाथी के प्रति वफादार होती है, वह अपने जीवनसाथी की मर्ज़ी के अनुरूप जीवन जीने में ही धन्यता मानती है।

“जब से उनकी नज़र हो गई,
हर खुशी हमसफर हो गई।
राहें उल्फ़त में हर इक कदम
मैं तेरी रहगुज़र हो गई। ” 2

अपने जीवन साथी का जीवन के हर मोड़ पर साथ देने के लिए तत्पर रहती है। चाहे सुख हो या दुख, वह हमेशा उसके साथ कदम से कदम मिलकर चलती है।

“लडखड़ाने कदम तेरे देंगे न हम
थाम लेंगे तुझे गिरने देंगे न हम।

साथ ही जाएंगे ये जहां छोड़ कर
खुद से पहले तुझे मरने देंगे न हम। " 3

इसके बदले में उसे कुछ भी पाने की आकांक्षा नहीं होती है। वह हर पति के साथ दुख में भी सुख ढूंढ लेती है। डॉ. नसीमा निशा जी ने स्त्री सुलभ भावना को बड़े सुंदर भाव और विचारों में पिरोया है। वे लिखती हैं -

"राज न चाहूँ, ताज न चाहूँ, छोड़े सारे महल दुमहले
जंगल-जंगल साथ रहे तू मनभावन सन्यास बहुत है।
चन्दा बन कर झलक दिखा दे मेरी सारी प्यास बुझा दे
जिससे तेरी उम्र बढ़ेगी ऐसा करूँ उपवास बहुत है।" 4

अपना सर्वस्व पति पर न्योछावर करने के बदले स्त्री उससे प्यार के दो बोल सुनना चाहती है। वह इसी जन्म में पति का प्रेम पाने की कामना व्यक्त करती है।

"दिल मेरा यूँ न दुखाने की कोई बात करो
प्यार में यूँ न सताने की कोई बात करो।
किसने देखे हैं यहाँ सात जन्म दुनिया में
इस जन्म में ही निभाने की कोई बात करो।" 5

सदियों से शोषित पीड़ित नारी आज भी अपने अधिकार के लिए जूझ रही है। वह कह रही है -

"सभी को रौशनी मिलती है आसमानों से
हमें अंधेरा ही बखशा है चाँद तारों ने।
असीर हौसला उड़ने का दे गया लेकिन
कतरे पंख हमारे ही क्यों सहारों ने। " 6

स्त्री जानती है कि उसका जीवन संघर्षों से भरा हुआ है। अपने जीवन में निराश न होते हुए वह सकारात्मक दृष्टिकोण को अपनाते हुए जीवन में नव संजीवनी का संचार करने के लिए स्वयं को प्रेरित कर रही है।

"गम की दुनिया से क्या यूँ डरना है
ज़ख्म खाना है, और हँसना है।
कैसे चुपचाप जाके बैठे हो
तपते सहारा पे हमको चलना है। " 7

दहेज की समस्या के कारण बेटी बोझ लगती है। गरीबी के कारण माता पिता बेटी का विवाह करने में अक्षम हो जाते हैं, क्योंकि दहेज देने की उनकी हैसियत नहीं होती है। इसी कारण कई युवतियाँ अविवाहित रह जाती हैं।

"कैसे डोली उठे इस गरीबी में अब
घर में बेटी मेरे इक सियानी तो है। " 8

किसान का जीवन भी अनेक समस्याओं से जूझने में व्यस्त होता है। सूखा, बाढ़ के कारण फसलें तबाह हो जाती हैं। जब फसल अच्छी आती है तो बाज़ार में व्यापारियों द्वारा उसका आर्थिक शोषण होता है। इस वजह से उसकी माली हालत खस्ता हो जाती है।

“बेटी हुई जवान तो सर उसका झुक गया
बेबस हुआ गरीबी से रोता रहा किसान।” 9

दहेज न देने के कारण कई बहुओं को आग की भेंट चढ़ा दिया जाता है। वह सवाल पूछती है -

“गीली लकड़ी सी सुलगती औरतें
राख होती और बुझती औरतें।
कब तलक जलना पड़ेगा ये कहो
पूछती है अब ये सारी औरतें।” 10

सच तो ये है कि मकान को घर बनाने का कार्य स्त्री करती है। वह परिवार के सदस्यों की अपने तन मन से सेवा कर घर को स्वर्ग बनाती है, लेकिन इतना होते हुए भी वह उपेक्षा का पात्र बनी है।

“ईंट पत्थर से ही ये बनता नहीं
इक मकां को घर बनाती औरतें।
बेगुनाह होकर भी देखो ऐ 'निशा'
ज़िंदगी काटे सज़ा सी औरतें।” 11

घर की चारदीवारी में बंद, अनेक पाबंदियों को ढोती हुई स्त्रियाँ घर से बाहर भी असुरक्षित सा महसूस करती हैं। लेखिका सवाल पूछती है कि -

“खुल के कब मुस्कुराएगी कलियाँ
ऐसा होगा भी क्या ज़माना कोई।” 12

नए जमाने की चकाचौंध देखकर नारी के मन में शंका उपस्थित हो रही है वह कह रही है-

“सदियों से मैं रही हूँ अंधेरे की गार में
नाबीना कर न कहीं ये रोशनी मुझे।” 13

आज नारी सक्षम बन रही है। पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलकर चल रही है। घर परिवार की जिम्मेदारियाँ उठाने में सक्षम है। नारी के सबलिकरण के संबंध में डॉ. नसीमा जी लिखती हैं -

“हिम्मत की हौसले की वो दीवार है औरत
जो मुश्किलों को काटे वो तलवार है औरत।
पैसों के बल पर क्या इसे खरीद लोगे तुम
तुम सोचते हो क्या कोई बाज़ार है औरत।
मुंह तोड़ दुश्मनों का देती है ये जवाब
ये ज़िंदगी के जंग की हुंकार है औरत।
लेती है सभी फैसले भी देख भाल के

कमतर नहीं किसी से समझदार है औरत। " 14

नारी ईश्वर का दिया हुआ वरदान है। वह माँ, बेटी, बहन, पत्नी, सहेली के रूप में पुरुषों का साथ देती है। माँ के रूप में पुरुष को जन्म देने का महान कार्य नारी ने किया है। वह देश के सर्वोच्च पदों पर अपना झण्डा लहरा रही है - "माँ है, बहन है, बेटी है, बीबी सखी है ये

रब से मिला हुआ हसीं उपहार है औरत।

इनके बगैर दुनिया का वजूद था कहाँ

मरियम ओ सीता फ़ातिमा किरदार है औरत। " 15

अतः हम कह सकते हैं कि स्त्री विमर्श के तमाम पहलुओं पर डॉ. नसीमा 'निशा' जी ने अपनी कलाम चलाई है। स्त्रियाँ की छटपटाहट, मुक्ति की लालसा, संघर्ष भरा जीवन, दहेज की समस्या आदि अनेक मुद्दों को बड़ी मार्मिकता से उन्होंने अपने संग्रह में गज़लों के माध्यम से व्यक्त किया है।

संदर्भ

1. परवाज़, डॉ. नसीमा 'निशा', पृष्ठ 8
2. वही, पृष्ठ 19
3. वही, पृष्ठ 42
4. वही, पृष्ठ 25
5. वही, पृष्ठ 23
6. वही, पृष्ठ 22
7. वही, पृष्ठ 27
8. वही, पृष्ठ 30
9. वही, पृष्ठ 64
10. वही, पृष्ठ 45
11. वही, पृष्ठ 45
12. वही, पृष्ठ 49
13. वही, पृष्ठ 78
14. वही, पृष्ठ 68
15. वही, पृष्ठ 69

अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यासों में स्त्री विमर्श

डॉ. बाबा शेख

सहायक प्रोफेसर एवं शोध निर्देशक, हिंदी विभाग, पुना कॉलेज कॅम्प पुणे।

साहित्य समाज का दर्पण होता है। अतः समाज में जो घटित हो रहा है, उसकी प्रतिछाया साहित्य में दृष्टिगोचर होती है। यही समसामयिकता है। साहित्यकार अपने समय का साक्षी होता है। अतः समाज में जो कुछ अपने चक्षुओं से देखता है, साहित्य में उसकी अभिव्यक्ति करती है। यह अभिव्यक्ति प्रत्यक्ष-परोक्ष रूप से उसके साहित्य में दिखाई देती है। इसलिए वैयक्तिकता की प्रतीति में समसामयिकता समाहित होती है। सामाजिकता भी अपने में समसामयिकता को समाहित किए होती है।

अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यासों में स्त्री की समस्याओं का यथार्थ चित्रण किया है।

साहित्य एवं समाज पर समसामयिकता का प्रत्यक्ष-परोक्ष प्रभाव पड़ता है। "समसामयिकता से साहित्य और समाज अछुता रहा हो, ऐसा न कभी संभव था और न होगा ही। समसामयिकता व्यापक धरातल पर साहित्य और समाज को प्रभावित कर नविन दिशा देती है। इसमें कोई संदेह नहीं है। किसी भी देश की राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक या अर्थ-क्रांती की बात आप लीजिए-सांदर्भिक तत्वों के विवेचन पर समसामयिकता का प्रश्न उसके मूल से अति गहरा जुड़ा मिलेगा। अपने संपूर्ण परिवेश की उपेक्ष कर कदाचित कोई साहित्य आज तक रचा नहीं गया।"2 (आठवे दशक के संदर्भ में समसामयिक कविता में विसंगति-जगदिश नंदिनी-पृष्ठ-09)

समाज बोध का दायरा बहुत विस्तृत होता है। इसके अंतर्गत पारिवार, विवाह, अनमेल विवाह, नारी शोषण, विधवा जीवन, भ्रष्टाचार आदि आते हैं। अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यासों में अभिव्यक्त सामाजिक बोध क विविध आयामों को देखा जा सकता है।

आज वर्तमान समय में परंपरागत मूल्य संबंध टूटते जा रहे हैं। "समर शेष है" उपन्यास में अगर देखा जाए तो वहाँ नायक 'मैं' के मन में अपने पिता के प्रति कतई आस्था नहीं है। पिताजी जब माँ को पीटने लगते हैं। तब बालक बहुत भयभीत होता है। परंतु उसे अपने माँ के चरित्रहीनता का पता चलता है तो वह माँ के सिर पर पत्थर मार देता है। इसलिए कमलेश्वर का कथन है कि-"पुत्र अब परलोक के लिए नहीं, इहलोक के लिए जरूरी हो गया है। क्योंकि वृद्ध की कोई सुरक्षा वृद्ध के पास नहीं है।"3 (कमलेश्वर नई कहानी की भूमिका-आधुनिकता और प्रमाणिकता कहानी शीर्षक से उद्धृत-पृष्ठ-158)

अब्दुल बिस्मिल्लाह के उपन्यासों की एक विशेषता है कि उनके सभी उपन्यासों में प्रमुख रूप से आर्थिक समस्याओं को ही उठाया है। इसी तरह की समस्या झीनी झीनी बीनी चदरिया उपन्यास में अब्दुल बिस्मिल्लाह ने आधुनिक नायक इक्बाल को प्रतिनिधिक रूप में प्रस्तुत किया है। सभी बुनकर हाजी अमिरुल्ला तथा उनके भाईयों का व्यवहार इन बुनकरों के प्रति ठीक नहीं था। इस बात का एहसास जब इक्बाल सभी बुनकरों को करता है-वह कहता है-"हम अपने सामाजिक बुराईयों को खत्म करे-अगर अभी से हम चेतते नहीं तो यह सरमायदाराना निजाम हमें खत्म करके दम लेगा।"4 (झीनी झीनी बुनी गयी जीवन कक्षा से उद्धृत-खगेद्र ठाकूर-पृष्ठ-21) इस तरह आज का युवक शोषण के प्रती आवाज उठा रहा है।

आज आर्थिक विषमता के कारण जीवन के आदर्श मूल्यों में परिवर्तन दिखाई देता है। "जहरबाद उपन्यास में नायक की माँ गाँव गाँव जाकर सामान बेचती है और अपने घर का बाझ उठाती है। परिवार की मुखियाँ बनती है। इसी तरह झीनी झीनी बीनी चदरियाँ में नारी के असहाय स्थिति का चित्रण किया गया। वह कहता है-"कारीगरी रात दिन एक करके बजबजाती नालियाँ और बेनल बदबूदार कोठरी में टी.बी.से परेशान पत्नी के साथ साडी को तैयार करने में लगता है। उसकी जिंदगी की असलियत क्या है-"दुनियाभर के लिए साडी बीनकर देनेवाला क धर के औरतों को एक सस्ते दामवाली बनारसी साडी भी नसीब नहीं हुई।"5 (झीनी झीनी बीनी चदरियाँ-अब्दुल बिस्मिल्लाह-पृष्ठ-227)

इसी तरह बेमेल विवाह की समस्या को भी चित्रित किया है। 'जहरबाद' उपन्यास में कथानायक 'मैं' कहता है-"अब्बा की चार शादियाँ हो चुकी थी, और अम्मा चौथे बीवी के रूप में थी।"6 (जहरबाद'-अब्दुल बिस्मिल्लाह-पृष्ठ-8)

किसी भी समाज में धर्म या संस्कृति को जानने के लिए उस समाज की प्रचलित रूढ़ी-परंपरा के अनुसार ही हम जान सकते हैं। आचार विचार, रहन-सहन, वेशभूषा खान-पान, व्यवहार शिष्टाचार, संस्कार रीति-रिवाजों को देखा जाता है। धर्म के प्रति दृढ़ विश्वास संस्कृति आदि झीनी झीनी बीनी चदरियाँ उपन्यास में देखा जा सकता है। इस उपन्यास में पीर औलियाँ, दुर्गा, कब्र पर दृढ़ विश्वास है। जैसे यह मेला बनारस में जेठ महिने में लगता है। इस मेले में गाजी मियाँ के विवाह का आयोजन होता है। मियाँ पर उनका खून चढ़ता है। और उनका प्रताप देखिए यहाँ एक मुहल्ले का नाम ही पड गया है-गाजी मियाँ "7(झीनी झीनी बीनी चदरियाँ -अब्दुल बिस्मिल्लाह-पृष्ठ-23) इस प्रकार धर्म और संस्कृति का परिचय इस उपन्यास में मिलता है।

पाप पुण्य के संबंध में बदलते विचार -वर्तमान परिप्रेक्ष्य में वैज्ञानिक दृष्टिकोण के कारण पाप पुण्य में अविश्वास दिखाई देता है। इस तरह का परिवर्तन अब्दुल बिस्मिल्लाहजी के उपन्यास 'समर शेष है' में दिखाई देता है। नायिका कहती है-"कोई भी नारी शरीर का धंधा करना नहीं चाहती किंतु वह अपना तथा अपने छोटे बच्चों का पेट भरने के लिए अपने सतित्व और चरित्र को दूसरे के हाथों बेच देती है"8(जहरबाद- अब्दुल बिस्मिल्लाह-पृष्ठ-71) इस तरह पाप पुण्य की कल्पना में समय के साथ परिवर्तन दिखाई देता है।

अब्दुल बिस्मिल्लाहजी ने अनुभूति प्रवणता को संवेदना के माध्यम से पाठको तक पहुंचाने का प्रयास किया है। यह संवेदना समसामयिक परिप्रेक्ष्य से जुड़ी हुई होती है। इस दृष्टि से उन्होंने झीनी झीनी बीनी चदरियाँ में व्यक्त किया है। वे कहते हैं-धर्म दो ही है-अमीर और गरिब। अमीर मुसलमान और अमीर हिंदु-दोनों मिलकर गरीबों का न सिर्फ शोषण करने है। बल्कि धार्मिक भावनाओं को उभारकर दंगे करवाते है। यह अक्सर मोहर्रम और दुर्गा पुजा के अवसर पर होता है।

इसी तरह यह भी स्पष्ट है कि हिंदु-और मुस्लिमों में एक-दूसरे के प्रति टकराहट के बावजूद भी दो संस्कृतियों का आदान प्रदान आदि के कारण हिंदू और मुस्लिम संस्कृतियाँ एक दूसरे के निकट आ गयी है। लोकगीत, त्यौहार, दीपावली, आदि अवसर पर दोनों एक दूसरे के पास जाते है। सुख-दुख में शामिल होते है। इस तरह का हिंदू-मुस्लिम एकता का चित्रण "मुखडा क्या देखे" इस उपन्यास में पाया जाता है।

इस तरह अब्दुल बिस्मिल्लाह के समग्र उपन्यासों में स्त्री समस्या दिखाई देती है।

5. हिंदी साहित्य में जीवन मूल्य

शोध छात्रा :- अमृता धनंजय कोकाटे पाटील

शोध निर्देशक: - डॉ बाबासाहेब रसूल शेख

अनुसंधान केंद्र हिंदी विभाग: - प्रो. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय आकुर्डी, पुणे-44

प्रस्तावना: -

मानव मस्तिष्क स्वभावतया मूल्य शोधक है। मानव समाज ने सभ्यता और संस्कृति के क्षेत्र में जो प्रगति की है उसकी द्वारा आधारशिला भी साहित्य का मूल्य ही है। मूल्यों का अन्वेषण करना युग विशेष का कार्य नहीं है। यह एक अनवरत चलने वाली प्रक्रिया है। साहित्य ही संस्कृति को वैशिष्ट्य प्रदान कराते हैं। इसी से जीवन मार्ग निर्भर रहता है। भारतीय परंपरा मूल्य विशिष्ट संस्कृति संस्कार ही साहित्य है। जो समाज का दर्पण दिखाता है।

साहित्य जो समाज का प्रतिबिंब है। समाज के हर नियम, हर विचार संस्कृति, विश्वास आदि पर वर्तमान तथा आगे की पीढ़ियों के लिए मार्ग सूची का काम करता है।

इतिहास इस बात की गवाह है कि जब भी ऐसी सोच लोगों के मन में आई है कि, आज का साहित्य जिस रास्ते पर जा रहा है शायद गलत मोड़ लें रहा है। तब साहित्यकारों ने क्रांति मचाई है और साहित्य की ओर लोगों की रुचि बढ़ा दी है। साहित्यकार अपने विचारों के माध्यम से समाज को उंगलियों तक लेकर जाता है जहां सर्व सामान्य मानव की सोच पहुंच नहीं सकती। यही एक साहित्यकार की खासियत है।

यही कारण है कि हिंदी साहित्य पुरातन से लेकर आधुनिक हिंदी तक समाज के हर एक जीवन मूल्य का चेहरा दिखाता आ रहा था, और आगे भी दिखाएगा। वैज्ञानिक प्रगति से लेकर संस्कृति परंपरा, अंधश्रद्धा, भक्ति भाव, प्रेम, सामाजिकरण, राजकीय विभिन्न विषयों को अपने साहित्य के माध्यम से जीवन का महत्व स्थान साहित्य दिखाता रहा है।

साहित्य में निहित जीवन मूल्यों से समाज को व्यापक रूप से प्रेरणा मिलती है इसमें कोई संदेह नहीं है। साहित्य ही वह भाव भूमि है जिसमें मनुष्य अपने जीवन में उचित मूल्यों को स्थापित करके अपना जीवन सार्थक बनाता है। यूं तो मनुष्य अपने जीवन में अपने अनुभव द्वारा ज्ञान प्राप्त करता है और जीवन में आदर्श जीवन मूल्यों की स्थापना करता है किंतु साहित्य मनुष्य के जीवन में सुनो आदर्श मूल्यों को स्थापित करने में अधिक कारगर सिद्ध हुआ है। भारतीय साहित्य में प्राचीन काल से ही जीवन मूल्यों को महत्व दिया गया है भारतीय विद्वानों ने मूल्यों की विवेचना मुख्यतः धर्म के संदर्भ में की है। जिन * को धर्म अनुकूल पाया गया है उन्हें जीवन मूल्यों के अनुकूल बताया गया है।

धैर्य, क्षमा, दम, अस्तेय, इंद्रिय, विग्रह, बुद्धि, विद्या, सत्य और आक्रोश यह धर्म के लक्षण है और यही मानवीय गुण मनुष्य गुण को श्रेष्ठ मनुष्य बनाने में पुरक हैं। यही माप नीय गुण मनुष्य के नैतिक जीवन मूल्य हैं। भारतीय साहित्य में उस ज्ञान और उस जीवन को महत्व नहीं दिया गया जिससे धर्म अर्थ काम और मोक्ष की प्राप्ति नहीं होती। इसलिए पुरुषार्थ स्वयं जीवन मूल्यों के रूप में लक्षित होते हैं। मोक्ष को जीवन का चरम पुरुषार्थ बताया गया है। अर्थ और काम उस लक्ष्य तक पहुंचने के साधन है। पुरुषार्थ से जो जीवन मूल्य उभरते हैं उन्हें तो वर्गों में बांटा जा सकता है ऐसा धनात्मक और दूसरा साध्य। धर्म अर्थ और काम साधन आत्मक जीवन मूल्य है जिन से मोक्ष

नामक पुरुषार्थ तक पहुंचा जाता है। मुख से ही जीवन का सत्य है और उसी की प्राप्ति के लिए मनुष्य कर्म करने को विवश होता है। पुरुषार्थ में प्राप्त चारों जीवन मूल्य मनुष्य के लिए आवश्यक जीवन मूल्य हैं। इनके अभाव में मनुष्य अपने जीवन को सार्थक नहीं बना सकता है।

समय के अनुसार मूल्य चिंतन में परिवर्तन होता रहा है अब मूल्यों के चिंतन में धर्म और नैतिक संदर्भ में आगे बढ़कर मनुष्य के स्वाभाविक विकास और स्वतंत्रता के संदर्भों को चरण कर लिया गया है। अब उसका क्षेत्र विस्तृत हो गया है। डॉक्टर देवराज के अनुसार मनुष्य वस्तु वह है जिसकी मनुष्य कामना करता है। सामाजिक आदर्शों नीति कूदा तथा गुणों आदि को साहित्य में विशिष्ट उद्देश्य से संकलित करना ही मूल्य है। प्रत्येक देश थान में सब की संस्कृति सबका जीवन जीने का अलग अलग तरीका होता है। यह जीवन जीने का अलग तरीका ढंग और संस्कृति ही उसके स्थान या समाज के जीवन मूल्य कहलाता है। डॉक्टर जगदीश गुप्ता की अवधारणा है कि बिना मानवीय संवेदनाओं को केंद्र में रखे हुए रखे मूल्य की कल्पना नहीं की जा सकती। मूल्य और मानव जीवन के दो अभिनव पहलू हैं। मूल्य का दैनिक जीवन में अटूट संबंध है। प्रतिदिन मानव नई परी शेरों का अवलोकन अनुभव करता है। इनकी मूल में मूल्य की ही प्रबल सकता है। मूल्यों के अभाव में मनुष्य एक पल भी नहीं रह सकता। मूल्य का संबंध निर्णय से है और उसकी जरूरत मनुष्य को पकपक पर पड़ती है। निर्णय छोटा या बड़ा जानबूझकर किया जाए या अनजाने में वह किसी मूल्य का आधार लेकर किया जाता है इस संबंध में आज्ञा का कहना है कि।

“हम मानते हैं कि सब प्रतिमा नोखा सब मूल्यों का स्तोत्र मानव का विवेक है,

वही उसे सदा सच का ज्ञान देता है फिर उससे और असद का क्षेत्र चाहे जो हो।”

पाश्चात्य विद्वान बरकर ने लिखा है कि वह कौन है जिसकी वजह से किसी की अपनी एक विशिष्ट महत्व या उपयोगिता निर्धारित होती है। जिसे अधिक व्यक्ति लंबे समय तक एकमत से स्वीकार करते हैं। आधुनिक युग के विचारकों में मूल्य का जीवन के साथ संबंध जोड़ कर नए जीवन दर्पण का निर्माण किया है। रामधारी सिंह दिनकर के अनुसार मूल्य में मान्यताएं हैं जिन्हें मार्गदर्शक ज्योति मानकर सभ्यता चलती रही है। जिसकी उपेक्षा करने वालों को परंपरा अनैतिक और उच्च शुक्ला या बागी कहती है, किंतु अभी भी ऐसा भी होता है कि पुराने मूल्यों को मिटा कर उनकी जगह नए मूल्यों की प्रतिष्ठा करने वाले व्यक्ति भगवान बन जाते हैं। प्रेमचंद के अनुसार मनुष्य जिस समाज में रहता है, उसमें मिलकर रहता है जिन भावनाओं से वह अपने मेल के क्षेत्र को बढ़ा सकता है वही सत्य है जो वस्तुएं भावनाओं के प्रवाह में बाधक होती है सार्थक स्वाभाविक है। परंतु यदि स्वार्थ अहंकार और ईर्ष्या उनकी ए बाधाएं ना होती तो हमारी आत्मा को पंक्ति कहा से मिलती जिससे हमारा विकास होता। पंक्ति तो संघर्ष में है। हमारा मन इन बाधाओं को परास्त करके स्वाभाविक कर्म को प्राप्त करने की चेष्टा करता है। यही चेष्टा सामाजिक जीवन मूल्यों का निर्माण कर उसे सामाजिक प्राणी बनाता है। इसी से उसकी पहचान बनती है। जो व्यक्ति अपनी पहचान बनाने के लिए प्रयास नहीं करता यह समाज में पिछड़ जाते हैं और पिछड़े हुए व्यक्ति का जीवन उद्दिष्ट हीन वह निराश हो जाता है। मनुष्य को अपनी पहचान बनाने के लिए समाज के साथ कदम से कदम मिलाकर चलना पड़ता है। और इस प्रकार समाज के साथ साथ चलने से समाज में आने वाले परिवर्तन के साथ-साथ मनुष्य के जीवन मूल्यों में भी परिवर्तन आता चला जाता है। पुरानी की जगह नए जीवन मूल्य स्थापित होते रहते हैं। क्योंकि परिवर्तन ही प्रकृति का नियम है इसलिए परिवर्तन एक स्वाभाविक प्रक्रिया है।

मनुष्य गतिशील जीवन जीता है मानव मूल्यों का उसके जीवन में महत्वपूर्ण स्थान है मानव मूल्यों के माध्यम से मनुष्य स्वभाव उभरकर सामने आता है। मूल्य तो प्रत्येक वस्तु स्थिति एवं चिंतन का हो सकता है, लेकिन महत्वपूर्ण मूल्य मूल्य हो सकते हैं जो मानव के जीवन को गतिशील बनाए रखने में सक्षम होते हैं।

साहित्य क्षेत्र में मूल्यों की चर्चा जितनी बीसवीं शती में हुई उतनी पहले कभी नहीं हुई। वे मान्यताएं सिद्धांत , वे गुण जो अपनी अंतरित अहर्ता यश अक्षमता के कारण मनुष्य को अच्छा बनाती है, वह मूल्य कहलाते हैं। साधारण तौर पर मूल्य व्यक्ति के गुणों को ही नहीं कहा ना चाहिए। जब तक व्यक्ति के गुणों का प्रभाव समाज पर नहीं होता और सामाजिक संबंधों में व्यक्ति के आचरण के मूल्य प्रस्फुटित नहीं होते तब तक उनको ठीक ठीक मूल्य मानना मुश्किल होगा। साहित्यकार पर तत्कालीन जीवन और युगीन आचार विचार रहन-सहन और भावना आदर्श तथा सामाजिक परिवेश और मान्यताओं का प्रभाव पड़ता है। इन्हीं का संक्षिप्त चित्र उसकी रचना में होता है। साहित्यिक मूल्य आगे चलकर समाज को प्रेरणादायक साहित्य के रूप में प्रस्तुत होते हैं। साहित्य समाज से ही प्रेरणा प्राप्त करता है। जो गुण मनुष्य को मनुष्य द्वारा प्रदान करते हैं उन्हीं गुणों को साहित्यकार आपने में सूचित करता है। एक अच्छे साहित्यकार का दायित्व यह है कि वह ऐसा साहित्य रचा जिससे जनता को प्रेरणा मिले। मनुष्य को साहित्य के द्वारा अपने जीवन में अच्छा आचरण आत्मसात करने का दायित्व साहित्यकार पर निर्भर होता है। एक अच्छे साहित्यकार अपने साहित्य में उचित जीवन मूल्यों को सूचित कर अपने कर्तव्य का पालन करता है।

इसीलिए कहा जाता है कि समाज को आईना दिखाता है साहित्य। बस में चल रहे भौतिक और अभौतिक घटनाओं का साक्षात्कार कराता है साहित्य। इसीलिए सामाजिक जीवन में साहित्य जीवन मूल्य को महत्वपूर्ण मूल्य कहा जाता है।

संदर्भ:

- 1 संस्कृति का विवेचन: डॉक्टर देवराज
- 2 साहित्य मुखी: रामधारी सिंह दिनकर
- 3 आलोचना के मान: मदन सिंह चौहान
- 4 मूल्य साहित्य संस्कृति और समाज: रत्ना लाहिड़ी

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श

¹उज्वला विठ्ठल फडतरे और ²डॉ. सजित खांडेकर

¹शोधार्थी, प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य एवं- विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे- 44

²शोध निर्देशक, राजमाता जिजाऊ शिक्षा प्रसारक मंडल के, कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, भोसरी, पुणे

शोध संक्षेप

'स्त्री' समकालीन चिंतन का एक प्रमुख विषय है। साहित्य जगत में सर्वाधिक चर्चा 'विमर्श' पर हो रही है। सदियों से होते आए शोषण को साहित्यिक आंदोलन के माध्यम से स्त्री-अस्मिता को केंद्र में रखकर की गई रचनाएँ तथा रचनाओं में उद्धोधित स्त्री विमर्श के विविध पक्ष की वास्तविकता का परिचय देकर समाज को समझने के लिए नई दिशा की राह पर चलना आवश्यक है।

प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य-

स्त्रियों को अस्मिता की पूरी मानवता के संदर्भ में खोज, अपने वजूद को प्रमाणित करने का प्रयास, समाज की घृणित रुढ़ियों का त्याग कर जीवन में स्वाधीनता लाकर उनका जीवन सुशिक्षित गुणवंत एवं देश के विकास की एक सक्रिय भागीदार बनकर देश निर्माण में, समाज निर्माण में पुरुषों के साथ बराबरी की अस्मिता पाकर उसे 'सहचरी' समझकर वर्तमान पीढ़ी की समृद्ध परंपरा को, स्त्री विचारधारा को नई दिशा देने का कार्य समृद्ध करने का प्रयास किया गया है।

प्रस्तावना

हिंदी यह विश्व एवं भारत में बोली जानेवाली सर्वाधिक भाषाओं में से एक है। 'हिंदी साहित्य' 'हिंदी भाषा' का रचना संसार है। किसी जीवन एवं जीवनेतर सभी दायरों का साहित्य यह 'संदूक' है; जो सीमापरे है। सामान्यतः विमर्श यह विचारों का सम्मिलित एवं सामूहिक रूप है। प्रत्येक व्यक्ति यह विचारशील होता है।

हिंदी में 'विमर्श' शब्द की उत्पत्ति अंग्रेजी भाषा के 'डिस्कोर्स' (Discourse) नामक शब्द से हुई है। डिस्कोर्स शब्द की उत्पत्ति लैटिन भाषा के 'डिस्कसरस' शब्द से हुई है; इसका अर्थ बहस, संवाद, वार्तालाप तथा विचारों का आदान-प्रदान है।

संस्कृत में 'विमर्श' और 'विमर्ष' दोनों शब्द हैं, जिनकी उत्पत्ति 'मृश' और 'मृष' धातु से बताई गई है। हिंदी में 'विमर्श' शब्द अधिकतम प्रचलित है। 'मृश' धातु का मतलब है-किसी वस्तु को छूना, स्पर्श करना। ऐसे ही किसी विचार की परख के लिए, किसी परिणाम तक पहुँचने के लिए, चिंतन-मनन के द्वारा उन विचारों को परखना जरूरी होता है। यह चर्चा गहन विचार विमर्श से संभव होती है। उपरांत ही हम किसी निष्कर्ष तक पहुँचते हैं। आमतौर पर, डॉ. प्रतिभा मुदलियार के अनुसार, 'विमर्श' का अर्थ है 'जीवन्त बहस' जो वास्तविक परिस्थिति का परिचय कराता है। हिंदी साहित्य में अनेकों विमर्श मिलते हैं; जहाँ समाज में हाशिए पर हुए वंचित वर्गों ने अपनी स्वानुभूति, चेतना एवं अनुभूति द्वारा साहित्य के माध्यम से समाज का ध्यान अपनी ओर खींचा।

आज का साहित्यिक विमर्श 'स्त्री विमर्श' के बिना अधूरा माना जाता है। यह विमर्श स्त्री के अस्तित्व की पहचान कराता है। स्त्री विमर्श बहुआयामी है। इसमें पुरुषसत्ताक के तमाम रुढ़िवादी प्रश्नों को उजागर किया। हिंदी साहित्यकार अनामिका जी अपने एक मुलाकात में ब्योरा देते हुए कहती हैं कि-स्त्री का पुरुष के विरुद्ध यह युद्ध नहीं है, बल्कि कुछ पुरुषों की गलत मानसिकता पर प्रहार करते हुए उसमें बदलाव लाने की माँग करती हैं। आखिर स्त्री-विमर्श का लक्ष्य क्या है,

इस प्रश्न का विचार करे तो 'स्व-अस्मिता' की पूरी मानवता के संदर्भ में खोज, समाज में स्त्री पुरुष भिन्नता के मूल स्वरूप के साथ ही नारी अस्मिता के विविध आयामों जैसे-आर्थिक, पारिवारिक, वैयक्तिक, सामाजिक, कलागत आदि के परिप्रेक्ष्य में चारों ओर उसके महानता का वलय तैयार करना है।

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श:

प्राचीन भारतीय वाङ्मय से यदि विचार किया जाए तो 'वैदिक काल' में स्त्रियों की स्थिति कुछ और मालूम होती है। भारत में स्त्री शक्ति की आराधना की परंपरा कुछ नई नहीं है। ऋग्वेद में महिलाओं को देवी का मूर्त रूप कहा गया है। इसे विद्या, शील, ममता, यश, संपत्ति का प्रतीक माना गया है। भारतीय संस्कृति में नारी को आदिशक्ति का रूप माना जाता है। आज भी नवरात्रि के अवसर पर देवी की पूजा करते हुए निम्न श्लोक पढ़ा जाता है-

"या देवी सर्वभूतेषु शक्ति रूपेण संस्थिता,
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥"

मनु ने कहा है-

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ॥"

अर्थात् जहाँ स्त्रियों की पूजा होती है, वहाँ देवता आनंदित होकर निवास करते हैं। उपनिषद् युग में गार्गी, मैत्रेयी जैसी विश्व प्रसिद्ध नारीद्वय उपलब्ध है। मानव सृष्टि में दोनों को बराबर का योगदान था। यदि भारत में इतना गौरवशाली नारी इतिहास रहा है, तो स्त्री अस्मिता का प्रश्न कब से उठा? समय का चक्र निरंतर चलता रहता है। धीरे-धीरे नारी अपनी अस्मिता को खो बैठी दिखती है। अशिक्षा, अज्ञान, भोग्य वस्तु के रूप में उसकी अलग पहचान बनना, जहाँ हमारी स्त्रियों को सामाजिक, आध्यात्मिक अधिकार प्राप्त थे, वहाँ उसकी स्वतंत्रता पर आँच आती दिखाई देती है।

नारीवाद का प्रारंभ वास्तव में पश्चिम की देन है। पश्चिम में नारीवाद आंदोलन की परंपरा बड़ी लंबी है; जिसमें नारी की अस्मिता, उसके अधिकार तथा अस्तित्व की पहचान, आज के स्त्री स्वतंत्रता तथा चेतना का विचार था। स्त्रियों को अपना जमीर, अस्तित्व पाने के लिए, पुरुषों के समान इंसान बनने की जिजीविषा को पूर्ण करने के लिए आंदोलन करने पड़े। यह मनुष्य जाति के लिए एक लांछनास्पद बात है। पुस्तकों या साहित्य में नारीवाद के बंड, आंदोलन की पश्चिमी संदर्भों की तुलना में भारतीय संदर्भ मिलते हैं; परंतु काफी कम!!

भारत में राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, रानडे, महर्षि कर्वे, महर्षि दयानंद इन्होंने कुछ विवाद के तौर पर कुछ प्रश्न उठाएँ- स्त्रियों के पढ़ने के अधिकार के बारे में, बाल-विवाह पर रोक एवं उसकी न्यूनतम आयु निश्चित करने के बारे में, सति प्रथा के बारे में, विधवा-विवाह के बारे में! निष्कर्षप्रत 19 वीं शताब्दी में स्त्री के मुद्दे कुछ आदमियों के जरिये, कुछ अंग्रेजी स्त्रियाँ जैसे सिस्टर निवेदिता, एनी बेसेन्ट, एमिली लूटन, वर्जीनिया वुल्फ एवं फ्रान्स की विचारक हेलीन सिजू इनके जरिये स्त्री-विमर्श की शुरुवात हुई। भारतीय समाज में नारी का न खुद का घर, न नाम! वह तो बस सुंदर, बुद्धिमानी स्त्री के नाम से जानी जाती है; जो पुरुष के अहं का शिकार बनती थी। पुरुष अक्सर स्त्रियों का मूल्यांकन करते थे; जिससे उसके मन में भय का विकास करना शुरू किया। फिर वह भय ही उसकी शारीरिक अक्षमता, बलात्कार, शोहरत, सामाजिक अपमान का कारण बना। जिसके कारण स्त्री पितृसत्ताक समाज की नियम कायदे-कानूनों को सहन करने लगी, जो धर्म पत्नीधर्म में बदल गया और पतिधर्म को ही परम धर्म समझ बैठी।

स्त्री-विमर्श के महत्त्व को रेखांकित करनेवाले एक विशिष्ट विचारधारावाले लोग हैं, जो साहित्य लेखन के मूल्यांकन को नये-नये दृष्टिकोण से देखने लगे। स्त्री के दुःख-दर्द की व्यथा-कथा की प्रामाणिकता, स्वानुभूति एवं चेतना स्त्री की अपनी होती है; परंतु जब पुरुष अनुमान के आधार पर इनका वर्णन करता है, तो वह अनुभूति होती है, जो स्त्री जैसी प्रामाणिक नहीं हो सकती।

हिन्दी साहित्य में स्त्री-विमर्श ने छायावाद काल से ही जन्म लिया। आमतौर पर जमीनी स्तर पर सोचा जाए तो हर एक देश की भौगोलिक सीमा, ऐतिहासिकता, सांस्कृतिकता ये हर एक क्षेत्र के स्त्रीवादी विमर्श का अपना-अपना एक खास विकासक्रम रहता है। स्त्री विमर्श के प्रारंभ के बारे में विद्वानों की सुनिश्चितता नहीं है। कुछ लोगों के अनुसार ये 19 वीं सदी में; तो कुछ लोगों अनुसार 20 वीं सदी में!

भारत में हिंदी साहित्य में 'स्त्री विमर्श' की स्वानुभूति मीराबाई ने अपने काव्य में उद्धृत की जो उनके व्यक्तित्व में साफ-साफ दिखाई देती है। 15 वीं शताब्दी की उस विद्रोहिणी ने समाज की चिंता किये बिना तत्कालीन रुढ़ियों के खिलाफ अपनी आवाज उठाकर विरोध दर्शाया और नारी अस्मिता का अभूतपूर्व इतिहास रचाया। 19 वीं सदी के नवजागरण में शिक्षा के साथ-साथ स्त्री-विमर्श को भी बढ़ावा दिया। साहित्य जगत में नारी की दयनीय अवस्था की अनुभूति तो भारतेंदु हरिश्चंद्र ने भी अपने साहित्य

द्वारा की। हिन्दी साहित्य में कुछ चिंतक स्त्री विमर्श में बहुविवाद पैदा करने का प्रयास करते हैं; क्योंकि वे एकतरफ, स्त्री-पुरुष समानता का विचार करते हैं; तो दूसरी तरफ उसे आदर्श बहू, पत्नी, माता का सम्मान देकर पितृसत्ताक समाज की ओर झुकाव भी करते दिखाई देते हैं।

हिंदी साहित्य के छायावादी युग के चार स्तंभों में से एक आधुनिक मीरा नाम से जाननेवाली प्रतिष्ठित कवयित्री महादेवी वर्मा पुरुषसत्ताक समाज में पुरुष की सामाजिकता एवं मानसिकता का सूक्ष्म विवेचन करती अपनी कहानी 'लछमा' में लिखती हैं- "एक पुरुष के प्रति अन्याय की कल्पना से ही सारा पुरुष-समाज उस स्त्री से प्रतिशोध लेने को उतारू हो जाता है और एक स्त्री के साथ क्रूरतम अन्याय का प्रमाण पाकर भी सब स्त्रियाँ उसके अकारण दंड को अधिक भारी बनाती हैं। इस तरह पग-पग पुरुष से सहायता की याचना न करने वाली स्त्री की स्थिति कुछ विचित्र-सी है। पुरुष उतनाही झुंझलाता है और प्रायः यह झुनझुलाहट मिथ्या होती है।"

कल्पना वर्मा संपादित 'स्त्री विमर्श : विविध पहलू' में समकालीन हिंदी लेखन में स्त्री विषयक दृष्टिकोण के बारे में विवेक सिंह जी पूर्व एवं समकालीन महिला लेखन में तुलनात्मक अध्ययनद्वारा अंतर स्पष्ट करते हैं। स्त्री के प्रति दृष्टिकोण स्पष्ट करते हुए उन्होंने विधवा विषय पर लिखी तीन कहानियों के तुलनात्मक अध्ययन द्वारा स्पष्ट किया कि पूर्व लेखनवाली तीन कहानियों 'करुणा' (कमला चौधरी), बुझे दीप (विमल रैना) में विधवा समस्या उठाई गई; परंतु विधवा पुनर्विवाह को प्रस्तुत नहीं करती। दोनों की कहानियाँ स्त्रियों की दीनता और सहायता को प्रतिबिंबित करती हुई एवं उन्हें सहज रूप से सजने-सँवरने तथा सामाजिक, सांस्कृतिक समारोहों में शामिल होने की इच्छा व्यक्त करती है। 'बुझे दीप' में विमल रैना जी अपने नायक से विधवा अनुज वधु के बारे में कहलाती हैं- "विवाह ! विधवा ! विवाह ! क्या विवाह ही सब कुछ है कैलाश ? शादी ब्याह उसके अपने निजी मन की बात है। सुख के लिए वह अनिवार्य नहीं, उसे पुनर्विवाह नहीं, पुनर्जीवन के आशा दें।" इसके अलग समकालीन साहित्य की रजनी पनिकर लिखित 'झूठा सच' में मृत पति की यादों को समर्पित कर पुनर्विवाह के लिए अंततः तैयार होनेवाली स्त्री को उद्धोषित करती है।

हिंदी उपन्यास साहित्य में भी महिला लेखन में बदली हुई मानसिकता के दर्शन होते हैं। उषा प्रियंवदा का 'पचपन खंभे लाल दीवारें' पढ़ी-लिखी नारी के शोषण से जुड़े उपन्यास में 'भारतीय स्त्री' की सामाजिक-आर्थिक विवशताओं से झुंझलाती स्त्री का मार्मिक चित्रण चित्रित किया है। भारतीय प्राचीन परंपरा में नारी को आदिशक्ति का रूप माननेवाले संस्कृति की पुनः एक बार जयशंकर प्रसाद जी अपनी 'नारी तुम केवल श्रद्धा हो' कविता में नारी को श्रद्धा का पात्र कहकर पीयूष अर्थात् अमृत के झरने के समान प्रवाहित होने वाली सुख-दुख में साथ देने वाली सहचरणी माना है। लिखा है -

"नारी तुम केवल श्रद्धा हो
विश्वास रजत नग पगतल में
पीयूष स्त्रोत सी बहा करो
जीवन के सुंदर समतल में।"

इसी देश की विडंबना है कि देशकाल, परिस्थिति के साथ स्त्रियों पर अन्याय होता गया। स्त्री विमर्श की इस दौर में नारी को पुरुष के समान इंसान बनने की जिजीविषा को पूर्ण करने के लिए 'शिक्षा' यह एक आधार मान लिया जाए तो भी सिर्फ 'शिक्षा' यह आधार पर्याप्त नहीं है।

'कितनी कैदें,' मृदुला गर्ग लिखित कहानी संग्रह में कितनी कैदें इस नाटक में युवा पीढ़ी की मानसिकता, वैवाहिक जीवन के तनाव एवं नारी समस्याओं का चित्रण हुआ है। कहानी की नायिका 'मीना' पति 'मनोज' को जब शादी के पहले खुद पर हुए बलात्कार के विषय में सच-सच बताती है, तब इस आधुनिक काल में भी पितृसत्तात्मक संस्कृति की जड़ें अभी भी मौजूद रहनेवाला; जो उच्च शिक्षित, आधुनिक विचारों का प्रदर्शन करनेवाला मनोज; जो आज की पुरुष वर्ग के प्रतिनिधि के रूप में स्त्री के रूढ़िवादी मूल्यों को जीवित रखनेवाला 'पुरुष वर्ग' इस नाटक में विद्यमान है।

स्त्रीवादी कवयित्री अनामिका जी स्त्री और पुरुष की आपसी सम्बन्धता और परस्पर तनाव को कलात्मक तरीके से सृजित करती हैं। वह पुरुष को अपराधी नहीं मानती; तो पितृसत्ताक समाज की घृणित सोच को दोषी मानती हैं; जो पुरुषों को एक ही बात पढ़ाती है कि स्त्रियाँ उनसे दोगम हैं एवं उनके भोग का साधन हैं; जो उसे 'हाऊसवाइफ' और 'बेड पार्टनर' के रूप में देखते हैं।

'प्रत्यभिज्ञा' कविता में अनामिका जी प्रश्न उठाती हैं -

"क्या खुद 'मैं' अपनी पड़ोसन हूँ ?
क्या मैंने खुद से की है नमस्ते ?
क्या मेरे दो हाथ जुड़े हैं कभी
अपने भीतर के उस 'मैं' की खातिर.....?"

स्त्री जन्म से ही बेटी, युवती, बहन, पत्नी, माँ, बहू, साँस और वृद्धावस्था तक आते-आते अपने सभी किरदारों को निभाते-निभाते उसका शरीर जीर्ण हो जाता है। घर में वृद्धा स्त्री की उपयोगिया को लक्षित करते अनामिका लिखती हैं-

'वृद्धाएँ धरती का नमक हैं'
 जो घर में हो कोई वृद्धा-
 खाना ज्यादा अच्छा पकता है,
 पर्दे-पेटीकोट और पायज़ामे भी
 दर्जी और रफूगरों के मोहताज नहीं रहते
 रहती हैं वृद्धाएँ घर में रहती हैं.
 लेकिन ऐसे अपने होने की खातिर हो क्षमापार्थी
 लोगों के आते ही बैठक से उठ जातीं
 छुप-छुप कर रहती है छाया-सी माया-सी॥'

विमर्श ने स्त्री जीवन एवं संघर्ष से जुड़े सभी प्रसंगों को स्त्री स्वतंत्रता बोध, अस्तित्व बोध, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक अधिकारों, स्त्री शोषण, अस्मिता की पहचान, यौन कुंठा, वृद्धा संबंधी तथ्यानुसंधान के क्रम में विश्लेषण किया है। इस स्त्री विमर्शमूलक लेखन ने वर्तमान पीढ़ी की समृद्ध परंपरा को जिस प्रकार से नई दिशा देने का कार्य किया है, सराहनीय है!!

निष्कर्ष

ईश्वर ने और पुरुष के स्वभाव और धर्म एक दूसरे से भिन्न निर्माण किए हैं। दोनों एक-दूसरे के बिना अपूर्ण हैं। कोई भी राष्ट्र तभी महान हो सकता है, जब उसका स्त्री वर्ग महान एवं सद्गुण संपन्न हो और यह उस वक्त संभव होगा, जब प्रकृति की सुंदर निर्मिति स्त्री-पुरुषों को हर एक स्तर पर बराबरी का स्थान मिले। स्त्री विमर्श से जुड़े विषयों को मुखर रखकर साहित्यकारों ने समय के साथ साहित्य में कलम को औजार बनाकर अपने अस्तित्व को प्रस्तुत किया है। हिंदी साहित्य में साहित्यकारों के रचना संसार में 'वसुधैव कुटुंबकम्' की संकल्पना दृष्टिगत होती है। सभी रचनाकारों ने निःसंदेह अपनी वेदना, संघर्ष एवं विचारधारा को स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में अभिव्यक्ति दी है। इन रचनाकारों के रचनाओं में 'स्त्री मुक्तिही' मानव मुक्ति के रूप में उभरकर आई दिखाई देती है।

संदर्भ

1. हिंदी अंग्रेजी शब्दकोश, डॉ. हरदेव बाहरी, राजपाल प्रकाशन, दिल्ली, 2007
2. स्त्री विमर्श: विविध पहलू, कल्पना वर्मा, लोकभारती प्रकाशन, प्रयागराज, 2019
3. खुरदरी हथेलियाँ, अनामिका, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली, 2004
4. कवि ने कहा, अनामिका, किताबघर प्रकाशन, दिल्ली, 2009
5. औरत: अस्तित्व एवं अस्मिता, डॉ. अरविंद जैन, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, 2018
6. स्त्री विमर्श का कालजयी इतिहास, डॉ. संजय गर्ग, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, 2015
7. हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श, नागफणी (त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका) (सं.) डॉ. प्रतिभा मुदलियार, अंक-37, अप्रैल-जून 2021

वेब संकेत स्थल-

1. shabdavaliblogspot.com
2. www.apnimati.com
3. hindi.feminisminindia.com
4. <https://www.pustak.org/index.php/books/bookdetails/3172>
5. sahityasrijan.com
6. <https://www.wisdomlib.org>vimarsh>
7. <https://www.csirs.org.in>
8. <https://chandanhindi.blogspot.com/2018/02/22-1>
9. hi.wikibooks.org
10. amp.bharatdiscovery.org
11. <https://humrang.com/humrang/100373>
12. <https://anvpublication.org/Journals/HTML>
13. <https://www.mpgkpdf.com/2022/02/feminism-in-hindi-literature.html>

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श

¹समृद्धि संजय सुर्वे और ²डॉ. अनिल काळे

¹शोधार्थी और ²शोध निर्देशक, प्रोफेसर एवं हिंदी विभागाध्यक्ष, ग्रामोन्नति मंडल संचालित, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नारायणगांव तह. जुन्नर जि. पुणे

स्त्री-विमर्श 'याने स्त्री के व्यक्तित्व, स्त्री- जीवन के विविध पहलू इस संबंध में चर्चा। स्त्री संबंधी चर्चा या बहस तब शुरू हुई जब संयुक्त राष्ट्र संघ ने 1975 में यह वर्ष ' आंतरराष्ट्रीय महिला ' वर्ष के रूप में मनाया। स्त्री- जीवन के विविध पहलू सामने लाने के लिए साहित्यकारों का मुख्य रूप से योगदान रहा। साहित्यकारों ने नारी विमर्श को अपने साहित्य का विषय बनाया, जिसे साहित्य में एक नया मोड़ आया - ' नारी विमर्श'। विश्वभर के स्त्रियों की स्थिति देखकर साहित्यकारों ने समाजसुधारकों ने इस पर अपने विचार प्रकट किए। स्त्रियों की उन्नति के लिए, विकास के लिए तथा उनकी परिस्थिति में बदलाव लाने के लिए प्रयत्न किए गए। शिक्षित स्त्रियों ने इतिहास, संस्कृति, धर्म के साहित्य के माध्यम से नारी- जीवन की खोज शुरू की। पुरुषों की भोगवादी मानसिकता से उन्हें बाहर निकालने का एक आव्हान उनके सामने था परिणामस्वरूप नारी के विकास को विरोध होने लगा। लेकिन संघर्ष जारी रखा।

'स्त्री -विमर्श' में से विमर्श शब्द का अर्थ बड़ा महत्वपूर्ण है। विमर्श का अर्थ है - संवाद करना, बहस करना या सार्वजनिक रूप में चर्चा करना। आधुनिक संदर्भ में समाज विज्ञान के क्षेत्र में इसका अर्थ है -निश्चित सामाजिक संदर्भ में भाषा के माध्यम से किसी विषय के इर्द- गिर्द होती हुई बहस द्वारा व्याख्याओं, तात्पर्य और मान्यताओं के निर्माण की प्रक्रिया। दूसरे शब्द में हम कह सकते हैं कि विमर्श हमें वस्तुस्थिति को स्वीकार करने के बजाय वैकल्पिक रास्तों की खोज करने को उकसाता है। विचारधारा का जन्म इसी खोज की भीतर से होता है। "1 कुछ महिला आंदोलन, अपने हक की लड़ाई, संघर्ष, कुर्बानियाँ इसकी वजह से आज की नारी गर्व के साथ खड़ी है। वह बोलने, लिखने लगी है। प्रचलित व्यवस्था के खिलाफ आवाज उठाने लगी है। भारतीय समाज में नारी पराधीनता की शिकार हो चुकी है। परंतु, कानून व्यवस्था के आधार पर गुन्हे अधिकार भी प्राप्त हुए हैं। लेकिन उसमें व्याप्त अस्मिता, साहस को जब तक मुक्त नहीं किया जाता, तब तक वह पात्र नहीं बन सकती। डॉ. कृष्णा पोतदार कहती है -" जो लोग सोचते हैं कि सिर्फ आंदोलन करके संघर्ष या युद्ध जीता जा सकता है तो वे गलत सोचते हैं। स्त्री की मुक्ति के लिए पढ़ाई और लड़ाई का साथ चलना बेहद जरूरी है। स्त्री की जंग जब तक वैचारिक स्तर पर नहीं जीती जाती तब तक एक स्त्री -मुक्ति का सपना साकार नहीं होगा।"2 "भारतीय साहित्य में नारी पुरुष के जीवन का पोषण एवं उन्नयन करती रही हैं। प्रेम, ममता, त्याग, करुणा, वात्सल्य इत्यादी से वह इस जगत को विशेष रूप से पुरुष को सामाजिक व्यवस्था में अनिवार्य रूप से सहाकर रही है परंतु देवी कहकर नर ने उसे अधिकारों से वंचित रखा। उसके दृष्टिकोण में नारी केवल बंधन की प्रतीक रही।"3

आदिकाल के बारे में अगर बात करते हैं - " इस काल के नारी विलास की सामग्री होने के कारण पुरुष की निजी संपत्ति मानी जाती थी। एकाधिकार की भावना से इसे पतिव्रता धर्म की मर्यादा में कैद किया गया।"4

“भक्ति आंदोलन नारी को भी घर से उसी तरह बाहर आने का निमंत्रण देता था जिस प्रकार पुरुष को। भक्ति की दृष्टि में नारी और पुरुष में अंतर नहीं। लेकिन सामंती व्यवस्था नारी को विशेषतः उच्च वर्ग की नारी को घर से बाहर निकलने की आज्ञा नहीं दे सकता था। मीरा के भक्त जीवन का यही मूल भौतिक संघर्ष था।” 5

“हमारे यहाँ धर्मग्रंथों में नारी और शुद्र का सह उल्लेख बहुत मिलता है। इससे पता चलता है कि वे समाज के सर्वाधिक दलित शोषित अंग थे।” 6

“भक्ति आंदोलन धार्मिक आंदोलन था। इस आंदोलन ने बहुत बड़ी तादाद में अवर्णों एवं नारियों को जाति-पाँति और घर की चारदीवारी की कुंठा को तोड़कर भगवान की उपासना करने की प्रेरणा दी। मिराबाई उन्हीं में से एक, किंतु उत्तर भारत की सर्वाधिक प्रसिद्ध 'युवतीजन भक्त' थी।” 7

वास्तव में साहित्य में भी नारी की प्रतिमा कल्पना रम्य बनाई गई है जो वास्तव में नहीं है। इन प्रतिमा पर ध्यान देने की वजह से हम मूल समस्याओं को नजर अंदाज किए जा रहे हैं। और इसे नारी संघर्ष और जटील बनता जा रहा है। नारी पुरुष काविकल्प ना होते हुए उसकी सहचारिणी है।

“आधुनिक काल के हिंदी साहित्य में कविता के बजाय गद्य में अधिक उन्नति हुई। परिवर्ती पीढ़ी में रजनी पनिकर ने उच्च मध्यवर्ग की आधुनिक नारी की ओढ़ी हुई आधुनिकता पर प्रहार करने के साथ कामकाजी नारी की पीड़ा व शिकायत को स्वर दिया। मनु भंडारी ने पुरानी भावभूमि से हटकर साहित्य को नए युगबोध से संपन्न किया।” 8 “पारिवारिक क्षेत्र में महिलाओं, बच्चों, युवाओं की समस्या पर सावित्रीदेवी वर्मा ने बहुत लिखा है, जो बहुत पढा भी गया। व्यवहारिक समाजशास्त्र, गृहोपयोगी तकनीकी विषय, महिला, बाल, किशोर समस्याओं पर और विशेष रूप से 'महिला उपलब्धियों' के क्षेत्र में आशा रानी व्होरा ने पर्याप्त लेखन कार्य किया है, जो बहुपठित भी रहा। महिलाओं पर समाजशास्त्रीय सर्वेक्षण डॉ० प्रमिला कपूर ने प्रस्तुत किए।” 9

डॉ० आईदान सिंह भाटी लिखते हैं - “'हंसो ना तारा' डॉ० पद्मजा शर्मा का ऐसा रेखाचित्रों का संग्रह, जिसमें समकालीन समाज के जीवन पर कहीं कोणों से दृष्टि डाली गई है, स्त्रियों का जीवन इसमें प्रमुख हैं। इन स्त्रियों में किशोर, युवा, अधेड बीमार अर उमरदराज स्त्रिया हैं, जिनके सपनों में कहीं उमंगें हैं, चाहते हैं, तो कहीं थकान और चोटील घाव हैं। स्त्री जीवन की इस रेखाचित्रों की रामायण में अनेक कोणों पर आशा की चमचमाती किरणें भी हैं। आशा और उमंग की इस खिलखिलाहट का लेखिका का अपनी तरह का देशज बिम्बों से निर्मित धडकता पृष्ठ है।” 10

विजय जोशी लिखते हैं- “जीवन जीने के प्रति अपने प्रतिबद्धता का युगीन स्वर : हारूंगी तो नहीं - पद्मजा शर्मा की यह कृति इस बात का प्रमाण है कि युगीन संदर्भों में स्त्री ने जब भी अपने भीतर के संवेदना को मूखर किया है तब -तब ही वह नये सृजन को रूपायित कर अपने होने का युग बोध कराती है। युगबोध का यह स्वर मात्र झंजावातों के विरोध में नहीं है और ना ही विसंगतियों को उद्घाटित करने में वरन् नैसर्गिक संस्कारों की आधारभूत संवेदनाओं के प्रति आत्मसन्मान और आत्मसात रहने की पहल का है।” 11

नारी प्रकृति का एक सुंदर उपहार है। इस समाज तथा संस्कृति का महत्वपूर्ण हिस्सा है। उसे समाज में समान प्रतिष्ठा का हक है, स्त्री- पुरुष समानता यही हमारी संस्कृति रही है यही नारी चाहती है। इस संबंध में अपने विचार प्रकट करते हुए डॉ० कृष्णा पोतदार कहते हैं- “स्त्री

और पुरुष संसार के दो मूलभूत तत्व हैं। इनके सहयोग और समन्वय से ही संसार की रचना हुई है। स्त्री की सृजनात्मक शक्ति के कारण ही गृह संस्था का जन्म हुआ तथा परिवार और समाज का विकास हुआ। पुरुष की तुलना में स्त्री का योगदान संसार की रचना में अधिक है।¹² "नारी- विमर्श यथार्थ में आधुनिकता और समकालीनता से जुड़ा हुआ प्रश्न है। इसे नारी- मुक्ति- आंदोलन से पृथक करके कदापि नहीं देखा जा सकता है।"¹³

निष्कर्ष

मानवीय सभ्यता और संस्कृति के विकास में नारी का स्थान पुरुषों के स्थान से ऊँचा है। ऐसा होने पर भी हमें यह ध्यान रखना चाहिए कि कोई छोटा या बड़ा न होकर परस्पर पूरक है। संस्कृति और सभ्यता का काल अर्थात् वैदिक काल में स्त्री शिक्षित और स्वतंत्र थी तथा सभी कार्यों में उसका सहभाग भी था। समाज में वह गौरवान्वित थी।

नारी -विमर्श अर्थात् नारी के विषय में गंभीर चिंतन आज के इस विमर्श समाज को स्त्री के प्रति अपना नजरिया बदलने को विवश कर दिया है। कविता में स्त्री केवल श्रद्धा की अधिकारिणी नहीं रही है। वह न देह है, न देवी है, न दासी है। वह अस्मिता व विवशता के साथ एक साधारण मानव की तरह जिना चाहती है। इस लड़ाई के रास्ते वह स्वयं तलाश करना चाहती है। अनेक कवियों ने नारी को केंद्र रखकर कविताएँ रची है, नख-शिख वर्णन से लेकर आज के नारी विमर्श तक समय बदला है। आज की नई पीढ़ी नई आशाएँ लेकर आगे आ रही है। वह उन अछूत अनजान क्षेत्र में भी कदम रख रही है। जो उनके लिए वर्जित है।

मानवजाति की सभ्यता एवं विकास के मूल में 'स्त्री' सम्मान की प्रार्थी है परंतु हर युग की सामाजिक, राजनीतिक परिस्थिति के अनुसार नारी को विविध रूपों में ढाला जाने लगा।

संदर्भ सूची

1. अंतिम दशक के महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श: डॉ० कृष्णा पोतदार, विद्या प्रकाशन 'सी' गुज्जैनी कानपूर.
2. वहीं
3. हिंदी काव्य और नारी: डॉ० जुल्फिकारबानू देसाई, विनय प्रकाशन आवास विकास हंसपुरम, कानपूर.
4. वहीं
5. मीरा का काव्य: विश्वनाथ त्रिपाठी, विद्यानिवास मिश्र पुनर्मूल्यांकन, हिंदुस्तान प्रिंट्स शाहदरा, दिल्ली.
6. वहीं
7. वहीं
8. भारतीय नारी दशा और दिशा: आशा राणी व्होरा नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
9. वहीं
10. पद्मजा शर्मा का बहुआयामी रचना- संसार: संपादक: डॉ. रामप्रसाद दाधीच, रॉयल पब्लिकेशन, जोधपुर, राजस्थान
11. वहीं
12. अंतिम दशक के महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श: डॉ० कृष्णा पोतदार, विद्या प्रकाशन 'सी' गुज्जैनी कानपूर.

हिंदी साहित्य में किसान विमर्श

सुरेखा ज्ञानदेव आवटे

शोध छात्रा, प्रो. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे - ४१००४४

डॉ. बाबासाहेब शेख

सहायक प्राध्यापक एवं शोध निर्देशक हिंदी विभाग, पुना कॉलेज ऑफ़ आर्ट्स सायस अँड कॉमर्स, कॅम्प .पुणे - ४११००१

विमर्श

सामान्यतः विमर्श से तात्पर्य है चर्चा-परिचर्चा, संवाद, तर्क-वितर्क आदि। दूसरे शब्दों में कहा जाये तो जब कोई व्यक्ति किसी समूह में किसी विषय पर चिंतन अथवा चर्चा-परिचर्चा आदि करता है तो उसे विमर्श कहा जाता है। या जब कोई व्यक्ति किसी विषय को लेकर अकेले में गहन, चिंतन, मनन करके किसी समूह में जाकर उस विषय पर अन्य व्यक्तियों से तर्क-वितर्क करता है तो उसे विमर्श कहते हैं। संस्कृत, हिन्दी तथा अंग्रेजी शब्दकोशों में बहुत से विद्वानों द्वारा विमर्श शब्द को परिभाषित किया गया है। डॉ. भोलानाथ के अनुसार विमर्श का अर्थ है- "तबादला-ए-खयाल, परामर्श, मशविरा, राय-बात, विचार विनिमय, विचार विमर्श, सोच विचार।" सम्पादक रिज़वी ने बृहद् हिन्दी शब्दकोश में विमर्श का अर्थ स्पष्ट करते हुए लिखा है कि "विमर्श यानी समालोचन, परामर्श, परीक्षा, किसी बात पर अच्छी तरह विचार करना।" ज्ञान शब्दकोश में विमर्श का तात्पर्य 'विचार, विवेचन, परीक्षण, समीक्षा, तर्क, ज्ञान।' आदि के रूप में अंकित किया गया है।

किसान विमर्श:-

कड़ी धूप हो,
या हो कंपकपाती ठंडी, पड़ते हों ओले,
या बारिश और बाढ़,
कभी न रुकता वो, कभी न थकता,
न कभी वो करता विश्राम।
मेहनत करता, अविरल वो दिन-रात,
देने सबको रोटी की सौगात, नींद-चैन सब देता है त्याग,
अपने देश का किसान, अपने देश का किसान।

आज हमारे देश भारत में ही नहीं सारी दुनिया में सबसे ज्यादा दुर्दशा किसानों की ही है। किसान सबके लिए तो अन्न उगा रहे हैं और खुद भूखा मरने के लिए विवश हैं। किसान अपनी फसलों से इतना नहीं कमा पाते कि वो अपने परिवार के लिए ठीक - ठाक कपड़ों और शिक्षा का प्रबंध कर सकें। किसान दिन - रात एक करके अन्न उपजाता है। वो न जेठमास की तमतमाती धूप देखता है और न ही माव - फूस की कड़ाके की ठण्ड। किसान जितना परिश्रमी और धैर्यवान कोई नहीं है। फिर भी किसान सुखी नहीं है। कभी वो भयानक अकाल (सूखा) की मार से मारा जाता है और कभी प्रलयकारी बाढ़ से। इन आपदाओं से ज्यादा तो किसान कर्ज के बोझ से आत्महत्या करने मजबूर होते हैं। अब तक की अधिकतर सरकारें किसान विरोधी रहीं हैं। सरकारों ने कभी किसानों का भला करना नहीं चाहा इसलिए तो अब तक देश पीछे है। सरकारी और प्रशासनिक व्यवस्था किसान को ही हमेशा हर प्रकार से लूटती रही है और दमनकारी रवैया

चलाती रही है। लेकिन अब से ऐसा नहीं होगा। अब मेरे जैसे किसानों के बेटे जागरूक हो गए हैं और किसान भी एकजुट हो गए हैं। वो अपने अधिकारों की आर - पार की लड़ाई लड़ने के लिए तैयार हो गए हैं। बाजारवाद के इस दौर में किसान अपनी फसलों के आज से चार - पाँच गुने मूल्य पाने के लिए परिवर्तनवादी आन्दोलन कर रहे हैं और अपनी हालात बेहतर करके विश्वकल्याण में अहम भूमिका अदा कर रहे हैं। इन किसानों की विचारधारा परिवर्तनवाद का नारा है - दुनिया के किसानों एक होना है ।

हिंदी साहित्य में किसानों के विमर्श को कई उपन्यासकारों ने उजागर किया है । कुछ उपन्यासों के माध्यम से किसानों की दुर्दशा को दर्शाया है ,तो कुछ उपन्यासों में किसानों को अपनी दुर्दशा से बहार निकलने के उपाय बताए है ।

ओह रे किसान:-

“सर्वजन सुखाय सर्वजन हिताय” के लिए निरंतर चिंतन करने वाला किसान और वैज्ञानिक होता है। वैज्ञानिकों से मिला ज्ञान हमारे मन को संतुष्ट करता है ।और कृषि से मिला धान्य हमारे तन को पुष्ट करता है। एक ज्ञानदाता होता है तो दूसरा अन्नदाता जितना महत्व जन्मदाता और जीवन दाता का होता है। उतना ही महत्व ज्ञानदाता और अन्नदाता का होता है। सृष्टि के सारे ग्रह पुलिंग है किंतु एकमात्र पृथ्वी ही है जिसे स्त्रीलिंग कहा गया है क्योंकि पृथ्वी पर जीवन है, अर्थात वह स्त्री ही होती है जो हमारे जन्म जीवन का कारक होती है । श्री अंकिता जैन के द्वारा कृषि और कृषक पर लिखना आनंद और आशा से भरता है उन्होंने और 'ओह रे किसान' में बहुत गहरे उतर कर भूमिपुत्र की परिस्थिति और मनःस्थिती का बेहद प्रभावशाली दृश्य प्रस्तुत किया है । नौकरी हो या व्यापार , संसार के सभी कर्म हम अपनी सुविधा से अपने मन के मुताबिक कर सकते हैं किंतु कृषि एकमात्र कर्म है जिसे हमें मन के नहीं मौसम के अनुसार करना होता है, वह भी बिना रुके और बिना थके।

छत्तीसगढ़ के पहाड़ी इलाके में बसा है जशपुर जिसके पास ही है कृषिजन - बाहुल्य वाला एक छोटा - सा गाँव आदिवासी बाहुल्यवाला यह गाँव देसी भाषा में टोली कहलाता है डोड़काचौराट। 65 साल का बलदेव उर्फ - बाप हाथ में लाठी पकड़े खेतों के बीचो- बीच खड़े हो तो किसी उम्र दराज बरगद से नजर आते हैं। बलदेव जिस खेत में काम करते हैं वहां पे होने को नौकर है मगर उनके मालिक उनके ज्ञान और ईमानदारी पर उसी तरह निर्भर है जिस तरह कोई पुत्र अपने पिता पर होता है। सतपुड़ा की घाटियों में बसे इस छोटे से गाँव में बलदेव अपने परिवार के साथ रहते हैं । यह इलाका 'धान का कटोरा ' माना जाता है । ऊँचे - नीचे टीलों, पठारों और पहाड़ों में इन गाँव वालों के खेत होते हैं । जिनमें से अधिकांश किसान खेती के लिए मुख्यता बारिश के पानी पर निर्भर रहते हैं। बलदेव की पत्नी जो हमेशा बकरियाँ चराते , कुएँ से पानी खींचते मुर्गियों को दाना डालते या चूल्हे में फूँकनी मारते देखा जा सकता है, पूरी तरह से अपने गृहस्थ जीवन के लिए समर्पित है।

भारतीय किसानों का एक बड़ा हिस्सा किसान होने के साथ-साथ मजदूर भी है। छोटे किसानों के साथ एक समस्या सिंचाई की भी आती है ।जिसकी वजह से भी सालभर खेती नहीं कर पाते । परिणाम स्वरूप अपनी खेती में मौसमी खेती करने के अलावा यह किसान दूसरों के खेतों में मजदूरी नुमा खेती या अन्य तरह की दिहाड़ी मजदूरी कर गुजर बसर करते हैं। बलदेव बताते हैं कि "जब से यह लिखा पढ़ी शुरू हुई तब किसानों के मरने की खबरें लिखने लगी यूं तो मेरे इतने सिधारी में किसी किसान को क्या करते नहीं देखा।

वृंदा:-

वृंदा उपन्यास में शांता कुमार हिमाचल प्रदेश के किसान मजदूरों के बारे में घटित ठेकेदारों से धोके बाजी को दर्शाते हैं। सरकारी टी, डी. योजना के नाम पर गरीब किसान मजदूरों के जमीन में उगे हुए सारे पेड़ के बदले में सिर्फ सौ रुपये देते हैं। यह किसान निकालें हुवे पेड़ की जगह पर दूसरें पेड़ लगाते। परन्तुं हर बार उन्हें सौ रुपये देकर उनसे उस कागज पर अंगूठा लेते थे। जो किसान अपने पेड़ देने से कभी इनकार करते तो उन्हें चारसौ रुपये देकर चुप कराया जाता था अथवा डराया धमकाया जाता था। इस उपन्यास में गोरखराम और सहजराम नंदलाल जैसे किसान को फसाते थे। किसानों को अब सजग होना होगा और खुद का विकास खुद को करना होगा।

किसान विमर्श पर -कुशराज झाँसी

" रीना "

रीना भोर अपने आँगन में झाड़ू लगा रही थी। नाटे और गोरे बदन पर फटी - पुरानी साड़ी पहने, कड़ाके की ठण्ड से रोम - रोम खड़े हो रहे थे और वह मैला - कुचैला हल्का साल ओढ़े रोजाना का काम निपटा रही थी। उसने भुनसारे चार बजे डेढ़ किलोमीटर दूर स्थित कुँ से पीने और खर्च के लिए पानी भर लिया था क्योंकि घर के पास वाला हैण्डपम्प खराब पड़ा था। पानी भरने के साथ ही गोबर इकट्ठा कर लिया था। जिससे झाड़ू से निपटने पर ईंधन हेतु कण्डे पाथे और डलिया लेकर तरकारी बेचने गाँव में निकल गयी। बड़ी मधुर आवाज दे रही थी - " बाई हरौ, भज्जा - बिन्नु ले लो भटा; ताजे - ताजे हाले भटा। बीस रुपए में डेढ़ किलो, नाज के बराबर।" माते भज्जा ने तीन किलो भटा खरीदे और मन्नु काकी ने नाज के बराबर। आज सवा सौ रूपए और चार किलो नाज की आमदनी हुई। हाथ - मुँह धोया और खाना पकाने बैठ गई। चना की दाल बनाई और जब रोटी सेंक रही थी तो लकड़ियों और भटन के डूठों का धुआँ आँखों में हद से बेजां लग रहा था। आँखे मडीलते - मडीलते लाल हो गई, बड़ी मशिकल से रोटी सेंक पाई। इतने में पतिदेव शिम्मू हार से पिंसी में पानी देकर लौट आए। ढाई बीघा के आधे खेत में पिंसी लगी थी और आधे में तरकारियाँ और मटर। माघ की अँधेरी रात में शिम्मू गायों से खेत की रखवाली करते, उसी सस्ते और रद्दी कम्बल को ओढ़कर जो पिंटू नेताजी ने पिछले चुनाव में बाँटा था। हल्की सी टपरिया डाले, मूँगफली के टटरे से तापते - तापते रात गुजारते। दिन में कलेवा करके खेत में लग जाते, कभी रीना के साथ तरकारियाँ तोड़वाते तो कभी पिंसी में खाद देते। रीना डाँग में बकरियाँ चराने निकल जाती। दोपहर का भोजन न करके कन्दमूल फलों से गुजारा करती। देर रात तक बड़े बेटे करन के साथ जागती रही थी क्योंकि वह डाकिया की परीक्षा देने झाँसी जा रहा था। इसलिए उसको नींद आ गयी और तीन पागल कुत्तों ने उसकी एक बकरी को तोड़ दिया। बिलखती हुई आज जल्दी घर आ गई। शाम को पतिदेव ने उसे बहुत डाँटा और अगले सुबह तीनों बकरियाँ खटीक को बेच दी गई। अब बाल - बच्चे दूध से भी बंचित हो गए। ये बकरियाँ ही उनकी गायें थीं।

छोटा बेटा वरुन बगल के गाँव में एक हॉटल में बर्तन धोने का काम बड़ी जिम्मेदारी से करता। वह सिर्फ कक्षा छह तक पढ़ा है। वह हमेशा कहता - " अम्मा! बड़े भज्जा पढ़ जाँ, हम तो ऐसे ही ठीक हैं।" करन वरुन से बहुत प्यार करता। वह किसी भी परिस्थिति में उसे दुःखी नहीं होने देता। करन ने बीस किलोमीटर साईकिल भाँजकर इण्टर तक पढाई पूरी की और डाकिया बन गया। वरुन बेचारा अब भी जूठी प्लेटें धोता और अम्मा - पापा खेत में दिनरात लगे रहते हैं। रीना दूसरों के खेतों में मजूरी करती और कभी बेलदारी करके अपनी लाड़ली पिंकी के विवाह

हेतु धन इकट्ठा करती। हफ्ते में एक बार जंगल में लकड़ियाँ काटने जाती। शाम को चिलमी जलाकर अपने कच्चे - खपरैल घर में उजाला करके रात का खाना पकाती। एकसाथ सब प्रेम से खाना खाते और शिम्मू रोजाना की भाँति खेत की रखवाली हेतु हार को निकल जाते। लाड़ली का वैशाख में विवाह आ गया। लड़के वालों ने डेढ़ लाख का दहेज माँगा है। करन की नौकरी को अभी चार महीने ही हुए हैं। घर में जैसे - तैसे एक लाख रूपए का बंदोबस्त हुआ और पचास हजार तीन प्रतिशत प्रति सैकड़ा की मासिक दर से नमेश सेठ से कर्जा लेकर लाड़ली का विवाह किया।

पिंकी की सास सुबह - शाम ताने मारती और छोटी - छोटी बातों पर झगड़ती रहती। बार - बार कहती - " तेरे बाप ने फ्रिज नहीं दिया, वॉशिंग मशीन नहीं दी।" खाने में भी कानून करती - " तरकारी में तेल ज्यादा डाल दिया, नमक का तो स्वाद ही नहीं है।" पिंकी को भरपेट खाना भी नहीं खाने देती। वह चिंता में रात को बिना खाए ही सो जाती। एक साल के अंदर पिंकी का पति भी उसकी मारपीट करने लगा। वह अपनी पड़ोस की युवती ऋतु के प्रेमजाल में फँसा था। उसे पिंकी की बिल्कुल भी परवाह नहीं थी, वह उसे घर की नौकरानी से बदतर समझता था। डेढ़ साल के अंदर पिंकी ने दुष्ट पति और कपटी सास से तंग आकर पंखे से लटककर अपनी इहलीला समाप्त कर ली।

करन की भी नौकरी छूट गई क्योंकि ग्रामप्रधान ने रिश्त देकर उसकी जगह अपने बेटे की नौकरी लगवा दी। रीना के घर पर विपत्तियों का पहाड़ टूट पड़ा। शिम्मू बेचारा, सीधा - साधा बुंदेली किसान पिंकी के ससुराल वालों का कुछ न बिगाड़ सका। पिंकी के मरने के चार साल बाद करन का गरीब लड़की से संबंध तय हुआ। विवाह में दहेज की तो दूर की बात, बहु के रिश्तेदारों के स्वागत - सत्कार की व्यवस्था शिम्मू ने ही की। शिम्मू तीन - चार लाख के कर्ज में डूब गया। पिछले दो साल से भयंकर सूखा पड़ रही थी। सारा परिवार दाने - दाने के लिए मुहताज हो गया। कुछ गाँववासी मजदूरी करने दिल्ली निकल गए तो कुछ अपने दूर के रिश्तेदारों के यहाँ रोजगार करने लगे। नमेश सेठ बार - बार शिम्मू से कर्ज चुकाने के लिए गालीगलौच करता। शिम्मू डर जाता और मंगलवार को टेंशन में आकर इमली से लटककर फाँसी लगा लेता और कर्ज में ही अपने और किसान भाईयों की भाँति वही कहानी दुहराता।

निष्कर्ष

किसान विमर्श के प्रति साहित्याकार अनेक उपन्यासों के माध्यम से हमें जागृत करने की कोशिश करते हैं। शांता कुमार ने वृन्दा उपन्यास में तथा अंकिता जैन 'ओह रे किसान' इस उपन्यास के माध्यम से किसानों की वर्तमान स्थिति को उजागर करते हैं। मनुष्य अपने स्वार्थ के लिए अपनी प्रकृति के साथ साथ खुदका भी सर्वनाश कर रहा है यह दर्शाया है। मनुष्य अपने ही जीवन का अंत खुद अपने हातो से कर रहा है। इन किसानों की कमी के कारणों एवं लाभहीन खेती के कारणों में भारतीय युवाओं एवं किसानों के वंशजों का कृषि से उखाड़ता वर्तमान भी है। शिक्षा के क्षेत्र में कृषि विज्ञान से जुड़े लोगों से बात करने पर पता चला कि भारत में पढ़ रहे करोड़ों विद्यार्थियों में बहुत ही छोटा सा हिस्सा कृषि विज्ञान में अपनी रूची दिखाते हुए उसे उच्च शिक्षा के लिए चुनता है। अगर हम विज्ञान के साथ जैविक खेती करते हैं तो भारत देश में फिर से कृषि क्रांति ला सकते हैं। हमारी आने वाली पिढी को कृषि विज्ञान का ज्ञान देकर हम आने वाले नस्लों में प्रगत किसान कर सकते हैं। गांधीजी कहते थे कि, " खेती एवं कुटीर उद्योग इस देश की अर्थव्यवस्था की रीढ़ है।" आज यदि हमें प्रकृति और मनुष्य दोनों को बचाना है तो रसायन मुक्त खेती ही एक उपाय है। रसायन के दुष्प्रभावों के बारे में हम सब जानते हैं। कई देश रसायन मुक्त

होने की राह पर निकल पड़े हैं हरित क्रांति की आलोचना करने वालों का मानना है कि प्राकृतिक खेती की और वापसी एवं छोटे किसानों की देखरेख प्रकृति पर्यावरण एवं मनुष्य को स्वास्थ्य एवं दीर्घायु दे सकती है।

संदर्भ

1. वृन्दा शांता कुमार किताबघर प्रकाशन नई दिल्ली
2. अंकिता जैन ओह रे किसान वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली
3. किसान - विमर्श: कुशराज झाँसी
4. किसान कविता संग्रह

हिंदी का कालजयी साहित्य

सौ आरती देशपांडे

शोधछात्रा

डॉ. मो. शाकिर शेख

शोध निर्देशक

"कला और साहित्य की जो कृती किसी समाज उसकी सभ्यता, संस्कृति और अस्मिता का निर्माण कराती है, और पहचानने में समझने में मदद करती है, वह कालजयी होती है, अंग्रेजी में क्लासिक classic कहा जाता है जिसका एक अर्थ "महान" है दूसरे अर्थों में कालजयी का अर्थ है - "जो काल की सीमा में बद्ध ना हो और जो सदैव प्रासंगिक हो" "प्रत्येक कलाकार कवि और लेखक की आकांक्षा कालजयी कृती रचने की होती है, अतः कालजिवी होने का अर्थ है "अपने समय और समाज के सच को संपूर्णता में समझाने और वक्तव्य करने वाली साहित्यिक कृति"कालजयी कहलाती है!

साहित्य की चौखट पर अपने लिए न्याय का दरवाजा खटखटाते ये वे साहित्य है ,जो सामाजिक राजनीतिक मानसिक एवं आर्थिक छलनियो से छिले गये है और तभी साहित्य में विमर्श के केंद्र में आये है! व्यक्तिगत प्रश्न या घटनाएं कभी विमर्श साहित्य में नहीं बनते बल्कि जब वे सामाजिक आर्थिक राजनीतिक धूरी में पीस जाते हैं और वह अपने को अपने अस्तित्व को संकट में पाते हैं !

"कालजयी जीवन की अवधारणा बहुत व्यापक है वह केवल साहित्य और उसके साथ इतिहास तक ही सीमित नहीं है बल्कि कला, -ज्ञान, विज्ञान के विभिन्न रूपों में समाहित है, चाहे वह शिल्पकार हो, मूर्तिकर कला हो, चित्रकला या फिर समाज व राजनीतिक से जुड़े ,ग्रंथ हो,, वेद पुराण हो, या उपनिषद, रामायण हो या, महाभारत ये सभी कालजयी जीवन की अवधारणा इतिहास के हर कालखंड में सार्थकता ग्रहण करते रहे है ! कहा जा सकता है कालजयी होने का अर्थ है अपने समय और समाज के सच को संपूर्णता में समझने और व्यक्त करने वाली साहित्यिक विधा कालजयी कहलाती हैं!"

"हिंदी साहित्य के विषय में यह कहा जा सक कि इसका सरोकार जीवन से ही है इससे विमुख होकर उसका कोई अस्तित्व नहीं, रचना चाहे कोई भी हो उदाहरण- उपन्यास, कहानी, कविता, निबंध, नाटक इन्हें अपने समय और समाज की संवेदना को प्रस्तुत करना होता है तभी वह प्रासंगिक बनती है !"

हिंदी का कालजयी साहित्य के अंतर्गत "आदिवासी "साहित्य को रखा जा सकता है क्योंकि आदिवासियों का अनुपम तथा अद्भुत इतिहास इस "आदिवासी " शब्द में निहित है आदिवासी विषय आते ही "एक अलग छवि मानस पटल पर स्वयं ही आ जाती हैं वह एक निष्ठा और अत्यंत आस्थावान व्यक्तित्व के धनी हैं इनका अपना लोकतंत्र है, इनके अपनी जीवन शैली है , इनकी आपनी जीवन शैली है , रहन-सहन रीति-रिवाज आचार-विचार का अध्ययन मनोरंजक तथा ज्ञानवर्धक है, भारतीय जीवन में जनजातीय तथा सांस्कृतिक दृष्टि में जनजाति समूह का प्रादुर्भाव एवं उसका प्रबल समाज में ऐसी प्रक्रिया है जो आज तक चली आ रही है !"

बहुत दुखद और घोर आश्चर्य की बात है कि भौतिक प्राकृतिक के इस दौर में आदिवासी समाज को क्यों उपेक्षित है ,ये लोग प्रायः सदियों से भारत के सभी राज्यों में निवासी करते हैं माना

मुख्यधारा से दूर दुर्गम क्षेत्र क्षेत्र जंगलों, पहाड़ों या पठारी इलाकों में रहते हैं आए हैं और कुछ जनजाति संस्कृति समूह के संपर्क में भी आई है!

भारतीय संविधान के अनुसार आजादी के पश्चात अज्ञानता और अशिक्षित के कारण उनकी अवस्था दयनीय हो गई ऐसा कहा जा सकता है, इस दयनीयता से उबरने के लिए भारत सरकार द्वारा आरक्षण उपाय योजनाएं कार्यान्वित की गई है लेकिन सफलता अभी नहीं मिल सकी हैं ये गंभीर स्थिति है !

"लगभग आज भी 71% प्रतिशत लोग निरक्षर और 85% लोग गरीबी की रेखा के नीचे अपना जीवन यापन करने में मजबूर है यह सच है कुछ लोगों को सरकारी योजनाओं का लाभ मिला है और साक्षरता भी हुई है पर उसका प्रमाण अभी संतोषजनक नहीं कहा जा सकता देश के 72% प्रतिशत वनज और अन्य 90% कोयला खदान में और 80% खनिज संपदा आदिवासियों के क्षेत्र में ही है / फिर भी आज यह समुदाय केवल मजदूर बनकर शोषण का केवल शिकार हुआ है !"

आदिवासी समुदाय की प्रमुख समस्या विस्थापन की है, वह अपने ही जमीन से खदेड़े जा रहे हैं उससे उन्हें अस्तित्व बचाने का गहरा संकट मंडरा रहा है मुलतः आदिवासी अतिस्वाभिमानी होते हैं उनकी कर्तव्यनिष्ठा प्रायः किसी समुदाय में नहीं परिलक्षित होती है लेकिन फिर भी वे असहाय से हो रहें हैं ! नए-नए परिवहन मार्ग बनाने, बड़े उद्योग, बांधों, और विद्युत परियोजना के निर्माण व्यापक उत्खनन वनों की कटाई ढुलाई से आदिवासियों पर विस्थापन का दंश लगा हुआ है!

आदिवासियों के महत्ता उनकी जनगणना में नहीं, अपितु उनकी सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक प्रभाव एवं परंपराओं में निहित है, इन आदिवासी समाज की संस्कृति ही नहीं अपितु संपूर्ण देश की अपनी अलग और विशिष्ट संस्कृति पहचान भी है !

आदिवासियों की समस्याओं को लेकर हिंदी के लेखक हिंदी के कलाजयी साहित्यकारों ने अपनी कलम की धार से आदिवासियों के समाज में व्याप्त अशिक्षित, आर्थिक दुर्दशा, धार्मिक अंधविश्वासों की कमजोरियों का फायदा उठाया ईसाई मिशनरी द्वारा भोले-भाले आदिवासियों के शिक्षा स्वास्थ्य एवं धन का लाभ देकर धर्मांतरण करने के लिए प्रेरित किस तरह करते हैं इसका वर्णन हिंदी कथाकारों ने बड़े कारुणिक एवं मार्मिक रूप में अभिव्यक्त किया है !

आदिवासियों की दुर्दशा का मुख्य कारण शासन तंत्र में केला फैला भ्रष्टाचार और षड्यंत्रकारी दांवपेच है यही सारा वर्णन "सावधान में नीचे आगा है ", "धार (संजीव) ", "पाव तले दूब " पूरी तरह से संजीव वर्णन करते हैं, इन कथा साहित्य के माध्यम से शिक्षा, स्वास्थ्य एवं धन का लोभ देकर मिशनरियों द्वारा भोले भाले आदिवासीयों को शिक्षा स्वास्थ्य एवं धन का लोभ देकर धर्मांतरण करने के लिए प्रेरित करने को हिंदी कथा साहित्यकारों मार्मिक ढंग से अभिव्यक्त किया है ! 'पठार का कोहरा' (राकेश कुमार सिंह) इसका प्रमाण है ! आज बड़े ही प्रमाण पर आदिवासी लेखक का दौर चल पड़ा है, इसमें आदिवासी समुदाय के सुशिक्षित वर्ग स्वयं अपनी व्यथा लिख रहे हैं और उनमें प्रमुख नंजूबाई गावीत जिन्होंने आदिवासी साहित्य के सुवर्णपण कहे जाने वाली रचना "नवसा भिलिनी च्या एल्लार" नामक उपन्यास रचा और प्रमाणित किया भोगा हुआ है यथार्थ कितना भयानक होता है वही उषाकिरण अंत्राम का 'आहेर' कहानी संग्रह के माध्यम से वे पाठकों को उसके भोले आदिवासी किस अपना मौन और सहनशक्ती की पराकाष्ठा तोड़ने में विवश हो सकते हैं इसका मार्मिक वर्णन किया है, आदिवासीयो की सामाजिक समस्या के संदर्भ विविध प्रकार है - "ए. वी. ठक्कर 'ठक्कर बाप्पा' के नाम से प्रसिद्ध हुए थे उन्होंने आदिवासी या

जनजातियों के समस्याओं को इस प्रकार वर्गीकृत किया है १) गरीबी २) निरक्षरता, ३) अस्वस्थता, ४) आदिवासी क्षेत्रों तक पहुंचने कठिनाई, ५) प्रशासन के दोष, ६) नेतृत्व का अभाव !"

उपयुक्त सभी संदर्भों को विषय बनाकर साहित्यकार सामाजिक , आर्थिक राजनीतिक संदर्भों को उनकी समस्याओं और समाधानों को खोजने का संभव प्रयास कर रहे हैं पुरजोर कोशिश कर रहे हैं !

राकेश कुमार सिंह के दो उपन्यास "पठार पर कोहरा" (2003) और 'जो इतिहास में नहीं' (2005) महत्वपूर्ण माने जाते हैं ये उपन्यास इसीलिए महत्वपूर्ण माने जाते हैं कि माना की उपन्यासकार का जीवन अनुभव संघर्ष से जुड़ा ना हो किंतु संघर्ष के बीच रहना भी संवेदनशील रचनाकार के प्रभावित करता है और संवेदना हो आगे बढ़कर सुनने हुए ज्ञान एवं स्तुति ज्ञान को वास्तविक जीवनुभव का स्तर दे देती हैं !" संजीव" और "राकेश कुमार सिंह "कथाओं को रोचक बनाने से भी नहीं चूके साथ ही आदिवासी जीवन शैली को रेखांकित करने का अपना मूल उद्देश्य पूर्ण किया है लंबे समय तक अंधेरे में रहने वाले आदिवासी समाज में सामाजिक कार्यकर्ताओं तथा सामाजिक रचनाकारों के प्रवेश से चेतना जगी है उनका परिचय नई-नई विचारधाराओं से होने लगता है आदिवासियों में अन्य तथा भेदभाव के खिलाफ आपने हकों को पाने का विद्रोह जागा है और साथ ही चेतना इस स्पष्ट उदाहरण उनकी कविताओं में परीक्षित होती है हिंदी कविता ने आदिवासी साहित्य को पैनी धार दी है, आदिवासियों को इंसान की नजर से दिखाया जाने लगा है प्रमुख कविताओं में वहां वाहरू सोनवणे की कविता/ हम स्टेज में गये ही नहीं /और हमें बुलाया भी नहीं/ उंगली के इशारों से ही हमारी जगह हमें दिखाई गई /वही आदिवासी कशमकश इस कविता में व्यक्त हुई है आदिवासी महिला सिग्रीटी को प्रेरणास्रोत मानकर ग्रेस गुजरती है/ और अगर आप भी तुम्हारे हाथों में हाथों की उंगलियां थरथराई/तो जान लो मैं बनूंगी एक बार और सिगनी ताई/और बाधुंगी बेटा/आप कसेगी फिर से बेतरा की गांठ इस प्रकार आदिवासियों में उपन्यास तथा भेदभाव के खिलाफ अपने हाकों को पाने का विद्रोह जागा है वह अस्तित्व की लड़ाई लड़ने लगे हैं और यह समाज अपने जल, जंगल ,जमीन को बचाने की लड़ाई लड़ रहा है ! अपनी कलम की धार से वे साहित्य की चौखट पर अपने लिए न्याय का दरवाजा खटखटा रहा है!

निष्कर्ष:-

कहा जा सकता है कि 1980 के बाद उभरे स्त्री, दलित एवं आदिवासी विमर्शों में आदिवासी विमर्श को कालजयी कहा जा सकता है, जो कला की सीमा में बद्ध न हो कर सदैव प्रासंगिक है अतः कालजीवी होने का अर्थ है, अपने समय और सामाजिक के सच को संपूर्णता में समझने और व्यक्त करने वाली साहित्यिक कृति है चूंकी साहित्य का सरोकार जीवन से है इससे विमुख होकर उसका कोई अस्तित्व नहीं अपितु अपने समय और समाज की संवेदना को प्रस्तुत करना अनिवार्य है क्योंकि वह तभी प्रासंगिक बनती है ! आदिवासी साहित्य प्रासंगिक ही हैं, क्योंकि आदिवासियों की संस्कृति पर्यावरण केंद्रीत है तो पर्यावरण और प्रकृति से संबंधित है और ये जीवन से संबंधित है!

आदिवासियों की संस्कृति पर्यावरण केंद्रित है, उनकी संस्कृति की विशिष्टता प्राकृति केंद्रित होना उनका सारा जीवन, संस्कृति, विश्वास एवं रीति रिवाज पर्यावरण से इस प्रकार जुड़े होते हैं कि उन्हें अलग से देखा समझा हि नाही जा सकता उनका धर्म पर्यावरण केंद्रित है, संस्कृति विशिष्ट है, विश्वास एवं आस्था पर्यावरण के ईर्द-गिर्द ही पूरा जीवन चक्र चलता है!

संदर्भ ग्रंथ

- १-जनजातीय भारत, नदीम हसन, पृष्ठ क्रमांक 155
- २-आदिवासी और उनका इतिहास, हरीश चंद्र शाम्य, अनुराग प्रकाशन, नई दिल्ली
- ३-साठौत्तर हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जन जीवन ,डॉ श्यामराव राठोड, मिलिंद प्रकाशन, हैदराबाद,
- ४-वाचिकता, आदिवासी दर्शन, साहित्य और सौंदर्यबोध, वंदना टेटे, राधा कृष्णा पेपर बॉक्स
- ५-जनजातीय भारत, नदीम हसन, पृष्ठ क्रमांक 128
- ६-ई पाठशाला

हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श

सौ. उज्वला चांगदेव पिंगळे

शोधार्थी छात्रा, प्रा. रामकृष्ण मोरे आर्ट्स, कॉमर्स व सायन्स कॉलेज, आकुर्डी, पुणे- 44

साहित्य जनसमुदाय के हृदय का आदर्श रूप माना जाता है। मनुष्य के मन के भाव साहित्य में अभिव्यक्त होते हैं। मनुष्य का मन दुखी, शोकाकुल, क्रोध से भरा, चिंता से युक्त या उद्धिप्त होता है तब उसके द्वारा जो भाव व्यक्त होते हैं वे विकृत होते हैं, पर जब वह मन आनंद से भरा हो तब मन को भाने वाले भाव व्यक्त होते हैं। अगर हम किसी देश का इतिहास को पढ़ेंगे तो हम केवल उस देश का बाहरी हाल जानेंगे। पर साहित्य के अनुशीलन से आन्तरिक भाव को हम जान सकते हैं।

बालकृष्ण भट्टजी कहते हैं, "साहित्य जनसमूह के चित्त का चित्रपट कहा जाए तो संगत है"। साहित्य द्वारा हम समाज के भावों में होनेवाला परिवर्तन भी जानते हैं। जैसे- जैसे सभ्यता का विकास होता है वैसे- वैसे साहित्य भी परिवर्तित होता है। वास्तव में साहित्य सृजन के पीछे गहरी संवेदना, सामाजिक यथार्थता की समझदारी एवं प्रगतिशील जीवन दृष्टि होती है। साहित्य में शुभ एवं कल्याण दोनों भावों का सुखद समन्वय रहा करता है। तभी साहित्य के अध्ययन से अनेक बार जीवन में बड़ी-बड़ी क्रांतियाँ हो जाया करती हैं। इसलिए जीवन की हीनताओं से समाज को निकालकर एक स्वस्थ और सुंदरता की तरफ ले जाना ही साहित्य का मूल उद्देश्य होता है। इसके कारण जीवनका सत्य तत्व आज भी सुरक्षित है।

मनोवैज्ञानिकों का कहना है एक सौ बीस की आयुसे वृद्धावस्था शुरू होती है लेकिन हम तो यही मानकर चल रहे हैं कि साठ सालों में हम बूढ़े हो गए हैं। बूढ़ापे की स्थिति का संबंध मन से है न की शरीर से। वृद्धावस्था जिंदगी की एक महत्वपूर्ण अवधि है।

हिंदी साहित्य में अनेक भारतीय लेखकोंने अपने लेखनद्वारा वृद्धों की समस्याओं पर प्रकाश डाला है। कलम के सिपाही प्रेमचंद, अज्ञेय, मोहन राकेश, डॉ विष्णु प्रभाकर, यशपाल शर्मा, गोविंद मिश्र, निर्मला वर्मा, नासिरा शर्मा, मन्नू भंडारी, चित्रा मृदुगल, काशिनाथ सिंह, ममता कालिया, कृष्णा सोबती, नरेश मेहता, राजेंद्रकुमार शर्मा, उषा प्रियंवदा जैसे अनेकों लेखकोंने वृद्धों की समस्याओं पर अपने उपन्यासों, कहानियों, नाटकों और कविताओंके माध्यम से प्रभावी लेखन किया है। हमारे समाज में पुरानी पीढ़ि ने बड़े बुजुर्गों को हमेशा सम्मान दिया है। प्रेमचंद जी की कहानियों में बूढ़ी काकी, पंच परमेश्वर, रंगभूमि, गबन, गोदान, चार बेटों वाली विधवा, कर्मभूमि सभी में वृद्धों के जीवन के सत्य का चित्रण किया है।

बूढ़ी काकी कहानी में - बूढ़ी काकी के पति और बेटे की मृत्यु हो गई थी। परिवर में अपना कहने को एक भतीजा था पंडित बुद्धि राम उसने काकी को बहला-फुसलाकर सारी संपत्ति अपने नाम कर ली बाद में काकी के प्रति बुद्धि राम और उसकी पत्नी रूपा का व्यवहार कठोर हो गया उसको पेट भर भोजन नहीं देते थे। उसका सम्मान नहीं करते थे। गली के बच्चे भी उस पर कुल्ली मारकर भाग जाते थे। काकी रोती तो भी कोई ध्यान नहीं देता। एक दिन पंडित बुद्धि राम के बेटे का तिलक था। उस दिन घर में पकवान बने। बहुत सारे मेहमान आए पेट भर खाना खाकर चले भी गए। लेकिन बूढ़ी काकी को रूपा द्वारा कटु वचन सुनाए गए। उसका अपमान किया गया। बेचारी काकी भूखे पेट कोठरी में बैठी रही। बहुत देर तक खाना न मिलने पर काकी देर रात को मेहमानों के झूठे पत्थरों से बचा खाना खाने लगी। रूपा के नींद खुली उसने बाहर झांक कर देखा

तो काकी झूठी पत्थरों से चुन-चुन कर खाना खा रही हैं। रूपा की आंखों में आंसू आए। उसने तुरंत खाने की थाली सजाई और काकी को खाने के लिए दे दी। उसका हृदय पिघल गया और उसने अपनी गलती का प्रायश्चित्त किया।

उषा प्रियंवदा की कहानी **वापसी** में मध्यम वर्ग की समस्या का चित्रण है। इंसान की भूमिका भावना पर नहीं तो उसकी उपयोगिता पर सिद्ध होती है। उपयोगिता खत्म होने पर वह व्यक्ति खटकने लगता है। यह अकेलेपन की कहानी है। कहानी के नायक गजाधर बाबू कई अरसों तक परिवार से दूर रहे। बच्चों की शिक्षा के लिए शहर में मकान लिया। सारे पैसे परिवार पर खर्च किए। बच्चे काफी पढ़े-लिखे बड़े हो गए। जब सेवानिवृत्त होकर गजाधर बाबू घर आते हैं, तो उनका अपेक्षित स्वागत नहीं होता। घर में सब लोग हंसी मजाक कर रहे थे। उन्हें देखकर वे सब शांत हो गये। और एक-एक करके उठकर चले जाते हैं। घर में उनकी पत्नी, बेटे, बेटी कोई उनकी परवाह नहीं करते। न ही उनके खाने-पीने का खयाल रखा जाता है। कमरे के बीच में एक बिस्तर लगा कर उन्हें उस पर सोना पड़ता है। उनके लिए घर में कमरा तक नहीं दिया जाता। न ही घर में उनका कोई सम्मान है। सेवाकाल में उनके पास एक नौकर था वह सुबह 8:00 बजे उनको चाय नाश्ता, दोपहर का खाना, रात का खाना समय पर देता था।

घर के इन हालातों को देखकर गजाधर बाबू नई नौकरी ढूँढते हैं और वापस जाने का निर्णय लेते हैं। वे अपने पत्नी को साथ चलने को कहते हैं तो वह भी परिवार की जिम्मेदारियों का कारण बताकर उनके साथ जाने से इंकार करती है। गजाधर बाबू गहरे मौन में बिस्तर बांध कर वापस चले जाते हैं। उनके जाने का परिवार में किसी को दुख नहीं है। वे अपना जीवन अकेले व्यतीत करते हैं।

टूटते परिवेश नाटक में **सुरेशचंद्र शुक्ल** ने महानगर में मध्यवर्गीय परिवार का सजीव चित्रण किया है। चार सदस्यों के घर के बारे में लिखते हुए वर्तमान युग की इस व्यस्ततम शैली में परिवार के सभी सदस्यों को जीवन यापन के लिए बाहर जाना पड़ता है। परिवार के लोगों का जटिल एवं व्यस्ततम जीवन होने के कारण किसीके पास एक दूसरे के साथ बैठने के लिए भी समय नहीं है। मानो व्यस्त रहना ही मूल मंत्र बन गया है। पैसा कमाने की अंधाधुंध दौड़ में सभी सदस्य मशीन इंसान बन गए हैं। अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति करने के लिए ही लगे हुए हैं। परिवार का आपसी प्रेम, मेल मिलाप तथा लगाव कहीं खो सा गया है। सामाजिक जीवन नहीं रहा। मानव का मानव से कोई रिश्ता नहीं रहा। आपसी समझ, प्रेमव्यवहार को देखना चाहिए। यही समस्या टूटते परिवार नाटक की है।

विष्णु प्रभाकर जी की कुहासा और किरण कहानी में सेनानी के प्रश्न को उठाया है। सेनानी को सरकार द्वारा अवॉर्ड्स मिलते हैं, चेक मिलते हैं। पर उन्हें दो साल के बाद देखें तो कुछ नहीं मिला होता। परेशानियाँ उठानी पड़ती है। परिवार को क्या भोगना पड़ता है? विधवा बहू और नाती को देख वृद्ध माता-पिता असहाय होते हैं। कुछ नहीं कर पाते।

जब सेनानी नौकरी के बाद रिटायर होकर घर आते हैं, तो बच्चे मजाक उड़ाते हैं। वह कहते हैं, "दलाल, नेता लोग आपसे ज्यादा कमाते हैं। सुख भोगते हैं। आपको क्या मिला, देश के लिए परिवार से दूर रहे? सेवा करने पर क्या पाया? जीवन भर परिवार की समस्या तो आपने नहीं सुलझाई। पैसा देकर कर्तव्य पूरा होता है क्या?" यह हीनता का अनुभव रिटायर सेनानी को आता है।

भीष्म साहनी की कहानी **चीफ की दावत** में नायक को पदोन्नति मिलती है, तो अपने चीफ को दावत देते हुए घर पर बुलाते हैं। नायक की मां बूढ़ी कमजोर है और उसे बात करने का तरीका नहीं है, पुराने खयालातो की है। चीफ के सामने वह ना आए इसलिए विवशता से उसे बीच के कमरे में अंधेरे में लिटा दिया जाता है। जब चीफ आता है, खाना खाता है तो उसे बूढ़ी मां के हाथों बनाया पकवान अच्छा लगता है। उसके पूछने पर मां को ले जाया जाता है और चीफ मां के चरण स्पर्श कर वंदना करता है। उनके प्रति अपने अपार सद्भाव और सम्मान को दर्शाता है तब नायक को पश्चाताप होता है।

नासिरा शर्मा की **झीरो रोड** कहानी का नायक रामप्रसाद सुबह से शाम तक नौकरी करता है लेकिन दायित्व पूर्ण व्यवहार नहीं करता। बड़ा लड़का सिद्धार्थ पढ़ लिखकर दुबई जाता है। अच्छी नौकरी करके पैसे भेजता रहता है। रामप्रसाद सेवानिवृत्त होकर कंजूसी करता है। बाकी बच्चों की फीस भरने को संकोच करता है। पत्नी राधारानी को पैसे नहीं देता।

पड़ोसी की बेटी का बड़े बेटे से बचपन से लगा होता है। वह शादी करना चाहते हैं, लेकिन आर्थिक परिस्थिति बदलने पर वह शादी को विरोध करने की भूमिका लेता है। बड़ा मकान लेकर दूर रहने जाता है। कंजूसी नकारात्मक प्रवृत्ति है, उसे सुधारने, संवारने और अच्छे मार्ग पर चलने के लिए सिखाना चाहिए। ताकि युवा और बुढ़ों में समायोजन निर्माण हो। तात्पर्य परिवार के सभी सदस्यों के मन में समानता की भावना होनी चाहिए।

निर्मल वर्मा का उपन्यास **अंतिम अरण्य** में निर्मल वर्मा की समवेदना बताई है। मृत्यु समापन नहीं है। व्यक्ति अकेला नहीं है। साथ उसका परिवार और समाज भी है। मेहरा साहब रिटायर आई ए एस अधिकारी है। देश विदेश में घूमकर आए हैं। रिटायर होने के बाद पहाड़ी कस्बे में अपनी पत्नी के साथ रहते हैं। मेहरा साहब बीमार हैं। उनकी पत्नी दीपा विज्ञापन देती हैं। मेहरा साहब की आत्मकथा लिखने के लिए लेखक की आवश्यकता है। लेखक निर्मल वर्मा विज्ञापन पढ़कर वहां पहुंचते हैं। और मेहरा साहब के जीवन में शामिल होते हैं। बीच में मेहरा साहब की पत्नी की मृत्यु हो जाती है। फिर भी लेखक मेहरा साहब को छोड़कर नहीं जाता। लेखक रोज मेहरा साहब के अनुभवों को बाँटता है और लिखता है। इसमें मेहरा साहब के ऐसे अनुभवों को लिखते हैं कि, जितनी सहजता से वे जिंदगी जिये उतनी ही सहजता से वे मृत्यु के करीब जाते हैं। मेहरा साहब अपने बचे समय के बारे में लेखक से पूछते हैं, "तुमने मेरे बारे में इतना लिखा है, मैं लोगों को कैसा दिखूंगा? अपने मृत्यु के बाद अपनी कौन सी छबी समाज में दिखेगी?"

उनकी बेटी उनको मिलने के लिए आती हैं, जो डॉक्टर हैं। उसे अपने बाप से अधिक चिंता अपने पे शंट की है। निरंजन बाबू जो और एक इस कहानी के पात्र हैं, वे दर्शन की गुत्थियों को सुलझाते सुलझाते जीवन की गुत्थियों में उलझ गए हैं। वे अपने जीवन को नए सिरे से जीना चाहते हैं। दुर्भाग्यसे कोई नया शिरा नहीं आता और वे वापस लौट जाते हैं।

मृत्यु इस उपन्यास का मूल स्वर है। मृत्यु एक छाया की तरह पूरे उपन्यास पर छाई है। लेकिन उपन्यास के पात्र मृत्यु से भयभीत नहीं हैं। वे मृत्यु को सहजता से स्वीकार करने का प्रयत्न करते हैं। उपन्यास के सभी पात्र मेहरा साहब की ओर धीरे-धीरे बढ़ती मृत्यु को महसूस कर रहे हैं। ये इस अनुभव को देखते हुए जीवन की सार्थकता और नश्वरता पर गहराई से चिंतन करते हैं। यह चिंतन अक्सर उनकी बातचीत से भी झलकती है। यहां मृत्यु अनहोनी नहीं बल्कि जीवन को संपूर्णता देने वाली घटना लगती है। इस प्रकार पूरा उपन्यास मृत्यु पर्यंत जीवन की जीजिविषा का उपन्यास है। हम खुद अपने ही दर्शक बन जाते हैं।

इस प्रकार हिंदी साहित्य में अनेक लेखकों द्वारा वृद्धों की अनेक समस्याओं पर प्रकाश डाला गया है। हम यह कह सकते हैं, भले ही समाज की भागदौड़ में हमें किसी की बातें सुनने के लिए समय नहीं है। विचार की शून्यता सभी में आ रही है। जहां मूल्य- संस्कार चर्चा का विषय नहीं है वहां बड़े बड़े बुजुर्गों का सम्मान होता है। शहरों में एक कुर्सी बुजुर्गों के लिए नहीं मिलती। खुद को टटोलने की आवश्यकता है। आजकल व्यक्ति मोह नहीं है, वस्तु मोह है। हमें परिवार के छुटते व्यक्ति का मोह नहीं रहा है। कथनी और करनी में भेद दिखाई देता है। कहीं पर बच्चे विदेश में है, लौट कर नहीं आते। महानगर में रहने वाले बच्चे भी मजबूरी के कारण लौट कर नहीं आते। राह देखते मां-बाप का विचार उनके मन में नहीं आता। क्या अपनेपन का अभाव उनमें है? हमें यह सोचना चाहिए कि, जहां बड़े बुजुर्ग रहते हैं वहां छत भी है, दीवार भी है और उस घर के अंदर उष्मावली है।

वृद्धजन जीवन के अनुभव का खजाना है
 बुजुर्ग है तो पहचान है
 बुजुर्ग है तो रिश्ते हैं
 यह तुम्हें खुद से भी अधिक प्यार करते हैं
 बुजुर्गों का प्यार जिसे मिला
 वह बहुत खुशनसीब है
 बुजुर्गों का हमेशा करो सम्मान
 बुजुर्गों का हमेशा करो सम्मान

वृद्ध विमर्श पूरे विश्व में है। वैश्विक स्तर पर इस विषय को देखना चाहिए। हमारे लोगों के लिए घर में जगह नहीं है। आश्रमों की जरूरत क्यों है? पुराने जमाने में वानप्रस्थाश्रम था। वे वृद्ध साधना के लिए जाते थे, भगाए नहीं जाते थे। इस तरह सम्मान के साथ हमारे वृद्धों को संभालना चाहिए। उन्हें चिंता जताने के लिए, दुख बताने के लिए जगह होनी चाहिए। आजकल भरे पूरे परिवारों में वृद्धों को कोई स्थान नहीं है। बुजुर्गों को वृद्ध आश्रम में रखकर भाई भाई खर्चा बांट लेते हैं। उन्हें प्रेम से, आदर से नहीं देख सकते क्या? क्या युवा भटके हैं? अगर ऐसा है, तो काश। बुढ़ापे के बाद जवानी आती, तो हमारे जवान अनुभव संपन्न होते। अगर जवानी में समझ नहीं होती, अगर बाद में जवानी मिले, तो गलतियों को सुधारते। जीवन जीने का तरीका अलग होता और अनुभव का फायदा होता। जिन परिवारों में वृद्धों की उपेक्षा होती है, केवल व्यक्तिवादी सोच के कारण और केवल मूल्य हीनता के कारण वर्तमान समय में परिवारों में संस्कारों का अभाव है। हमें हमारे बच्चों में संस्कार का संक्रमण करना चाहिए। बड़े बुजुर्गों के साथ मेलजोल बनाकर रखने की सीख देनी चाहिए। इस प्रकार बड़ों का जीवन अनुकरणीय हो। कई बार वृद्ध घर में बात करने से कतराते हैं। उनका अकेलापन सोचनीय है। युवा और वृद्धों के बीच संवेदनशीलता की खाई बढ़ गई है। उनकी अक्षमता के कारण दैनिक जीवन की कार्यकलापों को आधुनिकता की दौड़ में घर के बुढ़ों को बाहर का रास्ता दिखाया जाता है। अनावश्यक तनाव का सामना करना पड़ता है। बड़ों को नफरत से देखते हैं। अपना बोझ मानते हैं। कभी-कभी हमेशा के लिए उनको कई पर छोड़ देते हैं। कुंभ पर्व की समाप्ति पर अनेकों वृद्धों को वहां छोड़कर घर के लोग चले जाते हैं। आधुनिकता की आर्थिक समस्या के कारण वृद्धों को अनदेखा किया जाता है। समाज के सभी

वर्ग की युवा पीढ़ी से अपने अपने रास्ते तय करते हुए वर्तमान समय की वृद्धावस्था को समझने की जरूरत है। वृद्धों का आदर और सम्मान होना जरूरी है।

बुढ़ापा मानव जीवन के विकास का अंतिम चरण है। इस अंतिम पड़ाव में आनंद एवं दुखमय परिस्थितियों में कट रही जिंदगी में चिड़चिड़ापन, क्रोध, घृणा जैसी भावनाओं पर नियंत्रण कम होता है। धीरे-धीरे आने वाली अवस्था प्राकृतिक घटना है। इसमें केवल शारीरिक और मानसिक कमजोरी, सामाजिक और आर्थिक कमजोरी, अशक्तता और शरीर को बीमारियां जल्दी आती है। ऐसी अवस्था में वृद्धापकाल के लिए पर्याप्त पैसा अपने पास होना जरूरी है। व्यक्तिगत स्वावलंबन का होना आवश्यक है। नई पीढ़ी दूर होती है। समय पर लौटती नहीं। वृद्ध दंपति को अपनी देखभाल खुद करनी पड़ती है। इसीलिए खुद में आए परिवर्तनों को स्वीकार करना चाहिए। जिंदगी को भयमुक्त होकर जीना चाहिए। वास्तव में वृद्धजन जवानी से उम्र के इस पड़ाव तक अपनी जिम्मेदारियां पूर्ण करते हुए पहुंचे हैं। वृद्धावस्था को एक ही ढांचे में सोचना सही नहीं है। बुजुर्गों की समस्याएं तो होती हैं फिर भी हास्य विनोद, हमदर्दी, संवेदना जैसी छोटी-छोटी बातों का महत्व उनके जीवन में है। बुजुर्गों को अलग न समझ कर उन्हें सम्मान दें। वे विशेष हैं। अनुभव समृद्ध हैं। उनके द्वारा हम खूब सीख सकते हैं। अगर नई पीढ़ी बुजुर्गों की मदद ले, तो नई जागरूकता, नई चेतना फैल सकेगी और बुजुर्गों को सम्मान प्राप्त होगा। इस प्रकार भारतीय हिंदी साहित्य में मां को, बुजुर्गों को, वृद्धों को जो दर्जा दिया गया है। जो सीख साहित्य द्वारा दी गई है वह अतुलनीय है।

यतीन्द्र मिश्र के काव्य में मूल्य बोध

सारिका आशुतोष मूंदडा

शोधार्थी, प्रोफेसर रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे, महाराष्ट्र

मानव धर्म एवं प्रकृति का आधारभूत सर्वकल्याणकारी सिद्धांत मूल्य ही हो सकता है। प्रकृति की मूल चेतना ही मूल्य चेतना हो सकती है। प्रकृति का मूल सबके लिए समान अवसर, अन्यायरहित व्यवस्थाएं तथा आनन्दपूर्ण जीवन शैली है, इसमें अहिंसा, सहअस्तित्व की भावना, सहयोग, सहज और सात्विक जीवन आदि भी सम्मिलित हैं। मनुष्य जीवन के साथ जुड़कर जो शब्द उसे ना केवल गरिमा प्रदान करता है वरन जीवन को सही दिशा देने का कार्य भी करता है वो है मूल्य। मूल्य रहित जीवन पशुवत जीना है। कई बार बाह्य परिस्थितियों के कारण मनुष्य स्वयं की मूल प्रवृत्तियों से विचलित हो जाता है और परिणामस्वरूप संतुलन डगमगा जाता है। तब उसी समाज के कुछ संवेदनशील व बुद्धिजीवी वर्ग उन मूल्यों को पुनः स्थापित करने की चेष्टा करते हैं। प्रकृति की मूल प्रवृत्ति को स्वीकार कर उसको आत्मसात करना ही मूल्य का स्थापन करना है। प्रत्येक काल में साहित्य ने मूल्यों को पोषित करने हेतु अपनी भूमिका निभायी है। यूँ तो हर काल विशेष में मूल्यों को साहित्य ने समावेशित किया है। मगर स्वर्णिम काल के नाम से अभिहित किये जाने वाले युग में मूल्यों की स्थापना के लिए विशेष प्रयास किये गए हैं। इस युग के साहित्य पर जब दृष्टि डालते हैं तो पाते हैं कि सभी संतों ने अपने वचनों, आख्यानो के द्वारा इन मूल्यों को पुनः सहेजने की कोशिश की है। रहीम का काव्य तो नीति काव्य का ही पर्याय बन गया। भक्तिकाल के अन्य संतों ने भी अपने वचनों में मानवता के मूल्यों को सहेजा। इन संतों की वाणियां हमारे जीवन में सीधे-सीधे मूल्यों के महत्व को संप्रेषित करती है। जब चारों ओर विषम वातावरण व्याप्त होने लगा था तो इन संतों ने ही अपने वचनों, आख्यानो द्वारा जन मानस में सौहार्द का वातावरण निर्मित करने में महती भूमिका निभाई।

संगीत व सिनेमा अध्येता यतीन्द्र मिश्र का कृतित्व हमें भारतीय दार्शनिक परम्परा का बोध कराता है। उनके रचना कर्म में शब्द, कलाओं व संवेदनाओं के प्रति गहन चिंतन सहज ही देखा जा सकता है। वर्तमान समाज कई समस्याओं से जूझ रहा है। जीवन में परस्पर विश्वास एवं सौहार्द की कमी, स्वार्थी वृत्ति, विलुप्त हो रहा बचपन, भय, हताशा, अवसाद, हिंसा, मूल्यों में आई गिरावट आदि की ओर संकेत करती खबरें बहुतायत से देखने और सुनने को मिल रही हैं। इन सबका समाधान मूल्यों की पुनर्प्रतिष्ठा से ही संभव है। प्रत्येक समाज में उपस्थित संवेदनशील मन इन तत्वों को सहेजने की कोशिश में लगे रहते हैं, उसे अलग-अलग तरीकों व कलाओं के माध्यम से व्यक्त करते हैं। यतीन्द्र मिश्र का सृजन भी इससे अछूता नहीं है। अपने चार काव्य-संग्रहों (यदा-कदा, अयोध्या तथा अन्य कवितायें, ड्योढ़ी पर आलाप, विभास) में आपने अपने अतीत और वर्तमान के समाज व देश के बदलते स्वरूप पर गहरी चिन्तनात्मक दृष्टि डाली है। भारत का गौरवशाली इतिहास, लुप्त होती कलाएं, साम्प्रदायिकता, संवेदनहीनता, शब्दों की महत्ता, सांस्कृतिकता आदि कई विषय आपकी कविताओं के प्रतिपाद्य है जिनमें अपने देश के प्रति दायित्व बोध झलकता है। आप अपने समाज में कई समस्याओं को देखते हैं, प्रश्न भी उठाते हैं और एक अन्वेषक की भांति उनके उत्तर खोजते हैं, उत्तरों के लिए अपने पूर्वजों का द्वार खटखटाते हैं। ये पूर्वज अधिकांशतः भक्तिकालीन युग के संत हैं और उनमें भी विशेष रूप से समाधान के लिए आप बार-बार कबीर की ओर उन्मुख होते हैं। 'कबीर' के रूप में भारतीय समाज के पास एक ऐसी धरोहर व दृष्टि व्याप्त है जो हमें तर्क करना भी सिखाती है, मानव होने

का मर्म भी सिखाती है , बाजारवाद के खिलाफ खड़ा होना भी सिखाती है एवं सत्य के लिए अपना घर फूंकना भी | परमसत्ता से जुड़ने की बैचैनी भी कबीर के व्यक्तित्व में सहज ही रेखांकित की जा सकती है | कुल मिलाकर कबीर का व्यक्तित्व मानवीय मूल्यों के प्रति सजग बनाता है | यतीन्द्र मिश्र द्वारा रचित 'विभास' काव्य संग्रह कबीर के रंग में ही रंगा हुआ है | इस काव्य संग्रह की कविताओं में कवि जब कबीर की ओर उन्मुख हुए हैं तो उपरोक्त दृष्टियों का आना स्वाभाविक ही है लेकिन इन दृष्टियों को वर्तमान समय की नब्ज पर टटोलना काव्य को चिंतन के वृहत धरातल पर ले जाता है | कविताओं के शीर्षक भी कबीर की शब्दावली पर आधारित है जैसे -भला हुआ मोरी गगरी फूटी , बानी , बाजार में खड़े होकर , जुलाहों के घर का पता , उलटबांसी , एक मैली चादर , अव्यक्त की डाल पर आदि | यतीन्द्र मिश्र कबीर से संवाद करते हैं और वारिस की तरह अधिकार से अपने पूर्वजों से उनके गुणों की मांग करते हैं और कहते हैं कि

दोस्त हमें तुम्हारी ढेरों चीजें चाहिए
 तुम्हारा तेवर और संशय
 तुममें मौजूद सूर्यदीप्त स्पष्टता
 और विचारों के धुप- छांही विन्यास में
 साखियों की सफ़ेद आभा सी सादगी
 और मित्रताओं के सहज – विनम्र परिसर में
 प्रतिरोध की असमाप्त उन्मुक्त आवाजाही |

भारतीय समाज विविधता में एकता का परिचायक है | इसने सदैव जीवन मूल्यों को सहेजने की कोशिश की है , और वर्तमान में भी संवेदनशील व बुद्धिजीवी मनुष्य इन मूल्यों को अपने रचना कर्म में सहेजना चाहता है | यतीन्द्र मिश्र अपने काव्य में वर्तमान समाज में आई विषमता से हताश हो कुछ यूँ अपनी बात कहते हैं ---

क्या फर्क पड़ता है इससे
 अयोध्या में पद की जगह कोई सबद गाए
 दूर ननकाना साहब में कोई मतवाला
 जपुजी छोड़ कव्वाली गाए....

वर्तमान समाज में बाजारवाद ने अपनी जड़ें फैला ली हैं | मनुष्य की संतोषी वृत्ति का स्थान उपभोग की वृत्ति ने ले लिया है, जिसका कोई अंत नहीं है | इसी बात को कवि कुछ यूँ कहते हैं कि

कभी बाजार में खड़े होकर
 बाजार के खिलाफ देखो
 चैन खरीद सको तो खरीद लो
 बेबसी बेच पाओ तो बेच डालो
 किसी की खैर में ना सही अपने लिए ही

लेकर हाथ में जलती मशाल देखो

वर्तमान जीवन से सुकून लुप्त हो गया है , क्योंकि संतोष समाप्त हो चुका है । और अधिक , और अधिक , और अधिक पाने की लालसा ने जीवन के असली आनंद का ही लोप कर दिया है । परिणाम ये हुआ कि पर्याप्त साधन सम्पन्नता होते हुए भी हमारे जीवन में अजीब सी उदासी व्याप्त है , अधिकांश व्यक्ति अवसाद से ग्रस्त है । इस भाव को भी यतीन्द्र मिश्र ने अपने काव्य में व्यक्त किया है --

करघे के पात और बेलन में
जो बेवजह ही फंसा या बचा रह गया
पूनी का हिस्सा है
उस तरफ ध्यान से देखने पर
एकबारगी महसूस होगा हमें
जीवन से छूटता जा रहा सुकून है वह
उदासी के रंग में कुछ बचे धागे गढ़ते हुआ ।

समय निरंतर गतिशील है । अपनी इस गतिशीलता के साथ बहुत कुछ बदलता रहता है । अतीत की ओर दृष्टि डालकर जब हम वर्तमान में लौटते हैं तो सहज ही ये अनुभव कर सकते हैं कि कितना कुछ बदल चुका है । हमने जाने कितनी कलाओं को तो खो दिया , साथ ही रिश्तों की बुनियाद को भी खोया । रिश्ते , रिश्तों में बसा स्नेह हमारी संस्कृति की बहुत बड़ी पहचान है , उस बुनियाद को , पहचान को कैसे पुनः पाया जाए, ये निम्न पंक्तियों के माध्यम से समझ सकते हैं .

पच्चीकारी की रंगीन दुनिया से
निरपेक्ष रहकर
मिटानी होगी धागों की आपसी गलतफहमियाँ
और उनके बीच बढ़ी हुई दूरी
एक बार नए सिरे से
नाजुक धरातल पर बुना हुआ सहमेल
रिश्तों की मजबूत बुनियाद के बारे में
बहुत कुछ सिखाता है हमें

मूल्यों के विकास में कलाओं के योगदान को नकारा नहीं जा सकता । संगीत , नृत्य , नाटक आदि कलाओं के द्वारा भी मूल्य स्थापना का कार्य होता है । इस भाव को समझते हुए यतीन्द्र ने अपने रचना कर्म में कलाओं को महत्वपूर्ण स्थान दिया । किस प्रकार कलाओं के परिवेश से भी वे वर्तमान शुष्क होते समाज के लिए खुराक बटोर लेते हैं । उस्ताद अलाउद्दीन खां शीर्षक से उनकी कविता की कुछ पंक्तियाँ देखिये -

अकसर जिसे हम साधना कहने की भूल करते हैं
दरअसल वह आदमी के भीतर

धैर्य की असाधारण खोज है
और जिसकी वजह से अभी भी
संसार में प्रेम बचा हुआ है।

कितनी सहजता से अपने काव्य में धैर्य और प्रेम के मायनों को समझाया है। इसी प्रकार गालिब के माध्यम से जीवन में संवेदना, प्रतिरोध व सत्य के मायनों को आपने बहुत खूबसूरती से व्यक्त किया है –

वह एक चीज जो किसी को गालिब बनाती है
संवेदना की दुनिया में दर्द से भीगी हुई
दो निस्पंद आँखें हैं प्रतिरोध की
जिनमें प्रार्थना नहीं
सच्चाई का बेलौस इज़हार चमकता है।

एक साहित्यकार का दायित्व वृहद् है। यतीन्द्र मिश्र अपने दायित्व के प्रति सजग हैं और ये भाव भी उनमें निरंतर बना हुआ है कि जो वर्तमान है, भविष्य का इतिहास होगा। वर्तमान में हम जो भी कर रहे हैं, इतिहास उसे अपने भीतर समा लेगा। इसी भाव के साथ वो 'हडप्पा' कविता में कहते हैं कि हडप्पा कहाँ लुप्त हुआ है? हडप्पा के समय के हथियार, श्रृंगार की वस्तुएं, बर्तन, कलाएं, भय, प्रेम, इर्ष्या सब कुछ जस का तस आज भी है हमारे पास, बस वह ऐतिहासिक समय बीत चुका है। तात्पर्य यह कि एक सभ्यता हम भी तो निर्मित कर रहे हैं, क्या हम अपने कार्यों और उसके परिणामों की ओर सजग हैं? ये तो हमें ज्ञात ही है कि स्वयं के कार्यों का बोध और मूल्यांकन भारतीय दर्शन का अहम् तत्व है।

आधुनिक समय में हर तरफ भय का माहौल है। बचपन भी इस माहौल की चपेट में है। पुस्तकों में ज्ञान की बातें लेकिन बड़ों के व्यवहार में इसका उलट देखता बचपन भ्रमित हुए बिना कैसे रह सकता है। ये एक बहुत बड़ी चुनौती हम सबके सामने है। वर्तमान और भविष्य की देहरी पर यतीन्द्र मिश्र का ये वार्तालाप विचारणीय है --

आप विश्वास करें चाहें न करें
यह तय है कि एक दिन इन्हीं बमों, बंदूकों और तोपों के बीच
जब झुनझुने की आवाज दब जायेगी
बच्चा अपने आस-पास का खेल समझने लगेगा
वर्णमाला के सारे अक्षर उस समय
अपने अर्थ पूरी निर्ममता से उसके सामने खोलकर रख देंगे

भारतीय मूल्यों की छवि के रूप में राम सीता जनमानस के हृदय में युगों-युगों से अंकित हैं। उनके प्रति आस्था में आज भी वही स्पंदन है। अयोध्या जनमानस की आस्था का केंद्र हैं और अयोध्या कथा उस केंद्र की प्रकाशउर्मि

आज भी
अंतर्ध्वनियां मर्यादा की

कंपाती हैं
 सरयू के पवित्र जल को ,
 तिरती है आस्था
 वैदिक मन्त्रों सी ,
 आदर्श हों राम
 अधिष्ठात्री हो सीता,
 आने न पाए कोई कलुष ,
 युगों-युगों तक
 अयोध्या कथा में

हमारे भारतीय संस्कारों में सदैव सत्य की महत्ता पर बल दिया गया है। सत्य प्राप्ति के लिए परम सत्ता से सम्बन्ध स्थापित करने की चेष्टा के कई प्रयास हम अपने इतिहास में देखते हैं। इसके लिए आवश्यक है कि हम स्वयं को समझ सकें, तभी सही मायनों में एक बेहतर जीवन जी सकते हैं, ये भाव बोध भी 'साधो' कविता में कुछ इस प्रकार व्यक्त हुआ है

जीवन के उस एकांत को भी साधो ,
 जो अनजाने ही फिसलकर छूट गया तुमसे
 साधो वह सब कुछ जो जीवन को नया अर्थ देता है।
 साथ ही उसे भी ,
 जो उस अर्थ को सार्थक करने वाला एक नया जीवन।

भारतीयता की प्रकृति 'वसुधैव कुटुम्बकम्' के सिद्धांत को अपने भीतर समाहित किये है-
 यहाँ कहा भी गया है कि

सर्वे भवन्तु सुखिनः , सर्वे सन्तु निरामया
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु , मा कश्चित् दुःख भाक भवेत्

सदा सबके कल्याण की भावना , आध्यात्म पर बल , त्याग , सहिष्णुता , सर्वधर्म समभाव हमारे जीवन के तत्व हैं। कभी भिन्न-भिन्न कलाओं के माध्यम से , कभी लेखन के माध्यम से इन तत्वों को सामयिक कसौटी पर परखा जा सकता है। हमारे साहित्य में जीवन मूल्यों की जड़ें इतनी सशक्त हैं कि हर बार परिवर्तित होते परिवेश के लिए इनके पास पोषण की कभी कमी नहीं होती। यतीन्द्र मिश्र का रचना कर्म हमें इस बात की आश्चस्ति दिलाता है। वर्तमान की समस्याओं के समाधान के लिए हमें कहीं बाहर देखने की आवश्यकता नहीं है बल्कि हमें अपनी जड़ों की ओर ही देखना चाहिए , चाहे वो साम्प्रदायिकता की बात हो , चाहे रिश्तों की दरकती बुनियाद की , चाहे विविध भाषाओं में व्याप्त एक सी विचारधारा की या फिर मानवता शब्द में व्याप्त संवेदनशीलता की।

रचना और आलोचना की सतत विकासमान प्रक्रिया युग सापेक्ष मूल्यों का निर्धारण करती है तथा सार्थक प्रतिमानों का निर्माण करती है जो साहित्य के मूल्यांकन को दिशा और गति देते हैं। यतीन्द्र मिश्र के काव्य में हम निश्चित ही ये महसूस कर सकते हैं कि उन्होंने अपने रचना कर्म में वर्तमान के लिए कुछ सार्थक खोजने के लिए अतीत को आलोचक की भांति कुरेदा भी है और लुप्त होते मूल्यों को अपने साहित्य के माध्यम से दिशा भी प्रदान की है। यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि यतीन्द्र मिश्र का रचना कर्म अपने मूल्यों, अपनी धरोहर से ना केवल सम्बद्ध होता है वरन उसके संरक्षण के लिए भी पथ प्रशस्त करता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1. यदा – कदा (यतीन्द्र मिश्र)
2. ड्योढ़ी पर आलाप (यतीन्द्र मिश्र)
3. विभास (यतीन्द्र मिश्र)
4. अयोध्या तथा अन्य कवितायें (यतीन्द्र मिश्र)
5. आधुनिक हिन्दी साहित्य की मूल्य चेतना (डॉ. अशोक त्यागी)
6. हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक संवेदना और मूल्य बोध (सम्पादक – दयानिधि मिश्र , उद्यान मिश्र , प्रकाश उदय)
7. मानव मूल्य और साहित्य (धर्मवीर भारती)
8. आधुनिक साहित्य मूल्य और मूल्यांकन (निर्मला जैन)

اُردو زبان پر گلوبلائزیشن کے مثبت اثرات

Jaweriya Kazi

Principal KMES College Padgha

جویریہ قاضی

ذرا تصور کیجئے اس دنیا کا جہاں ملکوں کی سرحدیں ابھی واضح نہیں ہوئی ہیں نہ پاسپورٹ ہے نہ ویزا راستے دشوار گزار، پہاڑ سر بلند، سڑکیں اور شاہراہیں نہیں، بجلی ہے نہ بھاپ سے چلنے والے دخانی جہاز نہ تیز رفتار ریل گاڑیاں اور موٹر، نہ اخبار نہ کارخانے چھوٹی چھوٹی بستیاں ہیں جہاں نجی ضرورتوں کی چیزیں مل جاتی ہیں۔ رسل و مسائل دشوار ہیں ایک علاقے سے دوسرے علاقے تک پہنچتے پہنچتے زبان اور لہجہ، لباس اور رسم و رواج ہی نہیں کبھی کبھی تو دیوتا تک بدل جاتے ہیں لیکن گلوبلائزیشن نے جامِ جم بن کر ماضی کی صعوبتوں کو افسانوی رنگ دے دیا ہے کمپیوٹر، لپ ٹاپ، اسمارٹ فون، تختِ سلیمان (برق رفتار ہوائی جہاز اور راکٹ) آئینہ سکندری (دوربین، عدسہ) مصنوعی ذہانت نے روشنی کے زاویوں پر زندگی کا انحصار رکھ دیا ہے اور دنیا کو صوتی مرکز میں تبدیل کر دیا ہے۔ اردو نے لوگوں کے درمیان تعلقات محدود کرنے کی بجائے تجارت، ملازمت، سیاحت، تعلیم و تربیت، تبلیغ و دعوت کے اغراض و مقاصد کو ہموار کر زندگی کی دشواریوں کو ختم کیا ہے گلوبلائزیشن کے دور میں ذرائع ابلاغ کا کردار اہم ہے امکانات بہت ہیں مگر شرط یہ ہے کہ مستحکم اور مثبت طریقے سے آگے بڑھنے کی کوشش کی جائے۔

یورپی دنیا سے وجود میں آنے والی نئی نئی ایجادات کے توسط سے دنیا کے رہن سہن ہی نہیں بلکہ انسانی رویے میں بھی بڑی تبدیلی رونما ہوئی ہے۔ اکیسویں صدی میں کمپیوٹر انٹر نیٹ نے ایسا ماحول تیار کیا جو گلوبلائزیشن کے لیے سازگار ثابت ہوا ایک ایسا سرمایہ جو تفریح کے لیے پروپیگنڈہ ہے پیام ہے، ایک ایسا آئینہ جس میں ذہنی تخیلات کا عکس نظر آتا ہے اس طرح دوری اور اجنبیت کو ختم کر کے ایک عالمی برادری کا قیام ہوا۔ عام طور پر خیال کیا جاتا ہے کہ گلوبلائزیشن کا تعلق صرف معاشی مسائل سے ہے تاہم حقیقت یہ ہے کہ اس کا سماجی و ثقافتی ایجنڈا بھی اتنا ہی وسیع ہے ڈاکٹر ناصر عباس نیر اپنے مضمون میں یونیسکو کی ایک اشاعت کا حوالہ دیا ہے جس میں بتایا گیا ہے کہ ۶۰۰۰ زبانوں میں سے ۵۰۰۰ کے معدوم ہوجانے کا خطرہ ہے تاہم گلوبلائزیشن کے تین نمایاں پہلو ہیں سیاسی، اقتصادی اور تہذیبی ابلاغ کے جدید ذرائع سے گلوبلائزیشن کے عمل سے غربت میں کمی آئی ہے اور فکری و تہذیبی پہلو کو دوام بھی بخشا ہے۔ اس سے روزگار کے نئے مواقع سامنے آئے اور اردو کی نئی بستیاں بھی آباد ہو رہی ہیں جس نے

انسانی زندگی کے مختلف شعبوں کے ساتھ ساتھ اردو کو بھی مختلف جہتوں سے مالا مال کیا ہے دیکھا جائے تو اس ٹیکنالوجی کے دور میں اردو نے بھی وقت کے ساتھ چلنا شروع کر دیا ہے ان پیچ اور دیگر سافٹ ویئر نے اردو خطاطی کو نئے آفاق سے روشناس کروایا ہے وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ جہاں کتب بینی کی روایت نے دم توڑا ہے وہاں اب انٹر نیٹ اس کمی کو پورا کرنے میں اہم کردار ادا کر رہا ہے قلم کے بدلے کی بورڈ، کتاب کے بدلے ای کتاب، اور خط کے بدلے ای میل تک کا سفر انسان نے بہت جلد طے کر لیا ہے نہ صرف یہ بلکہ فاصلاتی تعلیم و تدریس کے سلسلے میں بھی کافی معاون ثابت ہو رہا ہے ساتھ ہی علمی ادبی سرمایے کو محفوظ کرنے کا کام بھی جاری ہے۔

جدید ٹیکنالوجی سے جڑنے کے بعد کئی سطح پر اردو کا دائرہ وسیع ہوا ہے یوٹیوب چینل کے علاوہ ایسے واٹس اپ گروپ ہیں جن میں اردو کے مسائل پر بات چیت کی جاتی ہے لوگ ان میں کچھ نا کچھ سیکھتے ہیں بظاہر یہ سرگرم میانمعمولی نظر آتی ہیں مگر گہرائی میں جانے سے اندازہ ہوتا ہے کہ ٹیکنالوجی سے ہر ایک کو بولنے والی زبان مل گئی ہے اور سوچنے والا ذہن کیوں کہ ہر فرد ان سائٹس اور گروپ میں تبادلہ خیال کا حق رکھتا ہے یہاں تک کہ اپنی رائے بھی پیش کرتا ہے۔

کراچی سے تعلق رکھنے والے ادب دوست راشد اشرف کو کسی صورت فراموش نہیں کیا جاسکتا جنہوں نے اب تک پرانی کتب کے چار لاکھ صفحات سکین کر کے انٹر نیٹ پر محفوظ کر دیے ہیں اس طرح کلاسیکی ادب کا وہ خزانہ جو ضائع ہو رہا تھا وہ اب نئے انداز سے محفوظ ہو گیا ہے اس کے علاوہ ایک ریختہ ڈاٹ او آر جی ہے جسے سنجیو صرف عمدگی کے ساتھ انٹر نیٹ پر جاری رکھے ہوئے ہیں (اردو کے فروغ میں ٹیکنالوجی کا حصہ، فیاض احمد، اردو دنیا اپریل ۲۰۲۰)

ڈاکٹر حامد اشرف یوں رقمطراز ہیں کہ آج ریختہ پر انجندی فہرست میں تین ہزار سے زائد شاعروں کے کلام کے ویڈیوز موجود ہیں جسے تین ہزار سے زائد مختلف گلوکاروں نے گایا ہے اس ویب سائٹ پر تاحال ۱۸۶۳۳ غزلیں، ۱۴۳۳۵ متفرق اشعار، نظمیں، تمام فلمی غزلوں کے ویڈیوز اور ۱۸۴۹۰ ای بکس کا گران قدر سرمایہ اپ لوڈ کیا گیا ہے جسے ۱۵۴ ممالک کے ڈھائی لاکھ سے زیادہ اردو شائقین کی نگاہیں بقدر ظرف و شوق ملاحظہ کر رہی ہیں۔ (اردو کی اہم ویب سائٹ: ریختہ ڈاٹ او آر جی: ڈاکٹر حامد اشرف: ۲۰۱۷۔ ایم ایم پبلی کیشنز، دہلی)

عصر حاضر میں اردو ڈیجیٹل لائبریری کی اہمیت کے متعلق راغب اختر اپنے مضمون میں لکھتے ہیں ڈیجیٹل لائبریری اس دور میں اس لیے خاص اہمیت کی حامل ہوتی جارہی ہے کیونکہ اس کے ذریعے نہ صرف یہ کہ کتابوں کو بہ آسانی دور دراز علاقوں تک پہنچایا جاسکتا ہے بلکہ اس کے پیچھے ایک فلسفہ پنہاں ہے اور وہ یہ ہے کہ جتنے زیادہ لوگوں کے پاس یہ کتا ہیں ہوں گی اتنی ہی زیادہ طویل اس کتاب کی زندگی بھی ہوگی۔

(اردو میڈیا ترتیب: ڈاکٹر خواجہ حمد اکرام الدین، پبلشر) NCPUL: دہلی ص ۳۵۵)

اس کے علاوہ انٹرنیٹ پر اردو کی کئی اہم تہذیبی، ثقافتی اور تعلیمی سائٹس موجود ہیں جو بیش بہا ادبی اور علمی خزانے سے لبریز ہیں۔ اردو ویکی پیڈیا جسے اردو دائرۃ المعارف کہا جاتا ہے پر بھی کافی اہم معلومات دستیاب ہے۔

اس کے علاوہ مختلف اردو موبائل ایپس کی تیاری میں بھی پروگرامر حضرات کی دلچسپی کی بدولت صارفین کو بہت سے مفید ذرائع میسر آئے جن میں اردو زبان سیکھنے کے علاوہ کئی بہترین لغات تفریح اور معلوماتی ایپس شامل ہیں۔ اطلاعات کا یہ شعبہ بھی ہر ممکن حوالے سے اردو زبان کی ترویج و ترقی میں معاون و مددگار ثابت ہو رہا ہے۔ سوشل میڈیا جن میں فیس بک، واٹس ایپ، ٹویٹر، بلاگ اور گوگل ٹرانسلیٹر وغیرہ ایسے اپلیکیشن ہیں جو اردو کی ترقی میں عصر حاضر میں اہم رول ادا کرتے ہیں۔ ان کے ذریعے دنیا کے کسی بھی حصے میں رہ کر اپنی بات دوسروں تک پہنچائی جاسکتی ہے اس کے ساتھ ساتھ کمپیوٹر سافٹ ویئر کی مدد سے لغات کی تیاری اور مشینی تراجم ممکن ہو پایا۔

مختصر جہاں سائنس نے انسان کی بہت ساری گتھیاں سلجھادی ہیں، وہیں انفارمیشن ٹیکنالوجی نے انسان کو سوشل میڈیا کا سہارا دے کر معلومات، تفریحات اور باہمی روابط کا بے تاج بادشاہ بنایا ہے اور اس جدید ٹکنالوجی کی بدولت اردو کی ایک نئی دنیا آباد ہو چکی ہے اور خاص طور پر انٹرنیٹ نے اردو کے فروغ کی رفتار کو تیزی اور ایک نئی سمت عطا کی ہے۔ اس لیے ایک زندہ زبان کے لیے یہ ضروری ہوتا ہے کہ وہ عصر حاضر کے تقاضوں کو پورا کرے جس کا ثبوت اردو کی ترقی کو دیکھ کر بخوبی لگایا جا سکتا ہے۔

ڈاکٹر اصغر علی ٹیکنالوجی اور انٹرنیٹ کی ضروریات کے بارے میں یوں لکھتے ہیں۔

”انفارمیشن ٹیکنالوجی کی دنیا موجودہ عہد کے انسان کے لیے آکسیجن کی حیثیت اختیار کر گئی ہے۔ ایک اندازے کے مطابق اگر ایک منٹ کے لیے انٹرنیٹ تعطل کا شکار ہو جائے تو اندازاً اکیس کڑور پیغامات کی ترسیل جمود کا شکار ہو جائے گی۔ زمینی، فضائی اور سمندری سفر متاثر ہونے کے ساتھ ساتھ اربوں روپے کا کاروباری نقصان ہوگا۔ گویا انفارمیشن ٹیکنالوجی اور انٹرنیٹ آج کی روح عصر ہے۔ انٹرنیٹ موجودہ عہد کے دل کی دھڑکن ہے ادھر دل نے دھڑکن بند کیا ادھر موت واقع ہوئی۔“

(زبان و ادب ؛ ششماہی مجلہ ؛ شعبہ اردو فیصل آباد پاکستان ؛ اشاعت ۲۰۱۶ ص ۵)

جدید ٹکنالوجی سے اردو کو جوڑنے میں یونی کوڈ نے اہم کردار ادا کیا۔ کیوں کہ اسی کے سہارے اردو استعمال فیس بک، انسٹا گرام، واٹس ایپ، ٹویٹر، ای میل کے علاوہ دیگر سوشل ورکس پر بہ آسانی کیا جاسکتا ہے۔ اس کے علاوہ آن لائن یونی کوڈ کنورٹر نے بھی اردو کے دائرے کو وسیع کیا ہے۔ ان پیج سے یونی کوڈ اور یونی کوڈ سے ان پیج میں فائل تبدیل کرنے کی سہولت نے اردو کے فروغ کو یقینی بنایا ہے۔ اسی یونی کوڈ کی دین ہے کہ پی ڈی ایف فائل کے علاوہ سافٹ ویئر میں اردو کی کتابیں، خبریں، مضامین اور تقاریر ویب سائٹ پر موجود ہیں۔ پروفیسر خواجہ محمد اکرام الدین اس حوالے سے لکھتے ہیں: اب آپ کو انٹرنیٹ اور کمپیوٹر کے استعمال کے لیے کسی اور زبان کے سہارے کی ضرورت نہیں ہے۔ آپ اپنے پورے کمپیوٹر کو اردو میں منتقل کر سکتے ہیں۔ ای میل، چیٹنگ، براؤزنگ سب اردو زبان میں کر سکتے ہیں۔ اردو یونی کوڈ کی ایجاد نے یہ ممکن کر دکھایا ہے۔ اب آپ گوگل یا کسی بھی سرچ انجن میں جا کر اردو میں ٹائپ کریں اور اردو میں جوابات حاصل کریں۔“ (اردو میڈیا، ڈاکٹر خواجہ اکرام الدین قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان نئی دہلی، 2012، ص 351)

اردو موجودہ دنیا میں تیزی سے مقبول ہونے والی زبانوں میں سے ایک ہے 2018 کا اتھنا لوجی ایڈیشن (Edition of Ethnology Published by SIL 2018) جسے ایس آئی ایل یعنی سمر انسٹی ٹیوٹ آف لنگویسٹک نے شائع کیا، کے مطابق دنیا میں سب سے زیادہ بولی جانے والی زبانوں میں اردو گیارویں نمبر پر ہے۔ 2015 کے سروے کے مطابق انگلینڈ میں بولی جانے والی زبانوں میں اردو چوتھی پوزیشن پر ہے۔ ہندستان کے سینسرز 2011 کے مطابق ہندستان میں سب سے زیادہ بولی جانے والی زبانوں میں اردو ساتویں نمبر پر ہے۔

کہا جاتا ہے کہ اردو، عربی کے بعد دنیا کی دوسری بڑی زبان ہے جس نے تہذیبی و ثقافتی اعتبار سے دنیا کے طول و عرض کا سفر کیا ہے۔ یعنی تہذیبی ہجرت کے لحاظ سے اردو دنیا کی دوسری بڑی زبان ہے۔

مختصر جہاں سائنس نے انسان کی بہت ساری گتھیاں سلجھا دی ہیں، وہیں انفارمیشن ٹیکنالوجی نے انسان کو سوشل میڈیا کا سہارا دے کر معلومات، تفریحات اور باہمی روابط کا بے تاج بادشاہ بنایا ہے اور اس جدید ٹکنالوجی کی بدولت

اردو کی ایک نئی دنیا آباد ہو چکی ہے اور خاص طور پر انٹرنیٹ نے اردو کے فروغ کی رفتار کو تیزی اور ایک نئی سمت عطا کی ہے۔ اس لیے ایک زندہ زبان کے لیے یہ ضروری ہوتا ہے کہ وہ عصر حاضر کے تقاضوں کو پورا کرے جس کا ثبوت اردو کی ترقی کو دیکھ کر بخوبی لگایا جاسکتا ہے۔

ہر معاشرے میں منفی اور مثبت قوتوں کی کشمکش جاری رہتی ہے۔ منفی قوتوں کا مقصد حقائق کو مسخ کر کے ذہنوں میں غلط فہمیاں پیدا کرتا ہوتا ہے جبکہ مثبت قوتیں اپنے ذہن کے اس زاویے کو استعمال کرتی ہیں جس سے معاشرے میں تعمیر اور تشکیل کا جذبہ پیدا ہو۔ ان دونوں قوتوں کے تصادم میں کبھی کبھی منفی قوتیں اس لیے غالب آجاتی ہیں کہ مثبت سوچ رکھنے والے خاموش رہ جاتے ہیں۔

یہ تصادم صرف سماج یا سیاست کی سطح پر نہیں ہے بلکہ ادب و ثقافت کا بھی یہی المیہ ہے۔ یہاں بھی ایک طبقہ ایسا ہے جو ہر شے کو منفی زاویے سے دیکھنے کا عادی رہا ہے اور مثبت پہلوؤں کو نہ صرف نظر انداز کرتا ہے بلکہ اپنے تخریبی انداز نظر کو ذہنوں پر مسلط کرنے کی کوشش کرتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ادب و ثقافت کے تعلق سے جو حقیقی صورت حال ہے وہ سامنے نہیں آتی اور سادہ لوح ذہنوں میں ایک ایسی تصویر بن جاتی ہے جو حقائق کے منافی ہوتی ہے پروفیسر سید علی کریم (ارتضیٰ کریم) اردو دنیا جولائی ۲۰۱۸

ہم اپنی زبان کی اہمیت و افادیت پر عموماً غور و خوض نہیں کرتے مگر حقیقت یہ ہے کہ ہماری انفرادی اور اجتماعی زندگی کا کوئی پہلو ایسا نہیں ہے جس کا واسطہ زبان سے نہ ہو۔ اس سلسلے میں احتشام حسین نے زبان کے معاملات کی اہمیت و افادیت کا بہت منطقی انداز میں احاطہ کیا ہے: تعلیم کا سارا نظام، سیاست کے سارے ہتھکنڈے، مذہب کی ساری اشاعت، تہذیب کی ساری بقا زبان پر ہی منحصر ہے۔ اس سے تہذیب کے نقش و نگار محفوظ رہتے ہیں اور وسیع تر بھی ہوتے ہیں۔ جب ایک قوم دوسری قوم پر حملہ آور ہوتی ہے اور اسے محکوم بنا لیتی ہے۔ جب ایک ملک کا سیاسی وقار دوسرے ملک کو متاثر کرتا ہے۔ جب زوال کے عہد میں ایک گروہ کا اقتدار دوسرا گروہ تسلیم کرنے پر مجبور ہو جاتا ہے اس وقت تہذیبی قدروں کا احساس ہی قومی زندگی کا محافظ بنتا ہے اور اس سلسلے میں سب سے نمایاں کام زبان کرتی ہے کیونکہ وہی روایات کے تسلسل کو برقرار رکھتی ہے اور تہذیبی اقدار کی مظہر بن جاتی ہے۔

اچھا ادب بھی بیجان عطا کرتا ہے وہ بھی نشہ پیدا کرتا ہے مگر اس نشے سے کام لیتا ہے زندگی کے عرفان کا خواب بھی عطا کرتا ہے مگر ان خوابوں سے حقائق کی توسیع کا کام لیتا ہے حیوانات پر جب کوئی جذبہ طاری ہوتا ہے تو وہ آواز سے بیان کرتے ہیں اور انسان اپنے جذبات کو الفاظ سے ظاہر کرتا ہے علم کلام کی اہمیت مسلم ہے۔ لیکن طرز کلام کا پر اثر ہونا باذوق ادبان کی دلیل ہوتا ہے۔ جو آج کے پر آشوب دور میں عنقا ہو چلا ہے وجہ یہ ہے کہ اس بات سے ہم بخوبی واقف ہیں کہ گھر ہو ی دفتر اسکول ہو یا شاپنگ مال تھیٹر ہو یا کاروبار ہر جگہ سائنس کی کرشمہ سازیاں از ہر من الشمس ہیں کیا آپ نے کبھی سوچا ہوائی جہاز اور خلائی جہاز قدیم داستانوں کے اڑن کھٹولے اور جادوئی قالین سے کوئی ربط ضرور رکھتے ہیں یا پھر نیل آرمسٹرم نے یہ نظم سی ہوگی اماں باجی کہتی ہیں چاند میں پریاں رہتی ہیں ایک عرصہ پہلے غالب نے فرمایا۔ ہیں کو اکب کچھ نظر آتے ہیں کچھ۔۔۔۔۔ خلائی سائنس بھی یہی راگ الاپ رہی ہے یقیناً انسان کا تخیل اپنے عہدے سے آگے ہوتا ہے لیکن ایسی کون سی وجہ تھی کہ اردو کے صاحب اقبال یہ کہنے پر مجبور ہوئے۔ ہے دل کے لیے موت مشینوں کی حکومت۔ اس دور جدید پر یہ شعر صادق آتا ہے۔ اب ہمارا ثقافتی اور سماجی منظر نامہ یہ سوال پوچھ رہا ہے کہ ادب میں ابتداء اور زندگی انتشار کیوں ہے؟ انسان رویوٹ اور سائے کی طرح محسوس ہوتے ہیں ان کے وجود میں دھڑکتے ہوئے دل پتھر بن جاتے ہیں۔

ہوا کی میزبانی کرتے کرتے

شجر کی گود خالی ہو گئی ہے

کہاں گیا وہ دل جو جھولی بھر بھر خوشیاں لاتا تھا اب اس کی جگہ ایک گوشت کا لوتھڑا ہے یا خون پمپ کرنے والی مشین، احساس کا وہ باطن چھن گیا ہے جو عدل و مساوات اور خیر کی باتیں کرتا تھا اب تو انسان کے ڈھانچے میں مادیت کا مواد بھرا ہوا ہے اسی لیے اسکی آنکھوں میں نہ شفقت ہے اور نہ رویے میں نرمی، آج دنیا بھر میں ٹکنا لوجی علم جمہوریت اور ترقی کی بہاروں کا موسم ایسا سازگار ہے کہ ہمارے دیکھتے ہی دیکھتے دلدل والے جنگلوں میں سرخ گلاب کھلنے سے ہر طرف شفق کا رنگ چھا گیا مگر ہمارے رویوں اور برتاؤ میں صرف کالے پھول ہی اگتے ہیں۔

ہم صنعتی دور کو برا کہہ کر اپنے فرض سے سبکدوش نہیں ہوسکتے بینہ اس دور کی کاروباری ذہنیت کو کم کرسکتے ہیں یہ کیسے مان لیا جائے کہ ابلیس آدم سے زیادہ کشش رکھتا ہے ہمیں آدم کی مسلسل جدو جہد اور دشواریوں کے باوجود اس سبق کو عام کرنا ہے نیا تاج محل نہیں بن سکا تو کیا ہم تعمیر چھوڑ دیں رنگ محل بنا تے رہیں گے۔ اچھی بات چیت ایک سماجی روایت ہے یہ آزادی اور ڈسپلن میں توازن قائم رکھتی ہے۔ آج جب کہ سائنسی اور صنعتی ترقی بہت تیز ہے اس لیے انجنیر اور ڈاکٹر کو صرف ان کا فن ہی نہیں، الفاظ کا صحیح استعمال بھی سیکھنا چاہیے۔ زبان اگر ایک طرف الہ تعلق ہے تو دوسری جانب وسیلہ اظہار بھی ہے اس کے بغیر انسان نہ تو سماج کی تشکیل کر سکتا ہے اور نہ سماج میں معنویت پیدا کر سکتا ہے۔ دراصل زبان ہی وہ وسیلہ ہے جس کے

ذریعے انسان اظہار ذات کرتا ہے اور کبھی کبھی اس کے ذریعے اخفائے حال کا بھی کام لیتا ہے۔ زبان ہی زندگی میں زہر گھوتی ہے۔ محبت کا تریاق بھی عطا کرتی ہے۔ درد مندی اور دست گیری کا ہاتھ بھی بڑھاتی ہے۔ غرض زبان اور سماج کا ایسا رشتہ ہے جس کے بغیر نہ تو زبان کی ترقی ممکن ہے اور نہ سماج کی کار کردگی۔ دونوں ایک دوسرے کے لیے لازم و ملزوم ہیں۔ ذریعہ ابلاغ کی حیثیت سے زبان کی اہمیت مسلم ہے۔ اس سے سماج میں رابطہ قائم کیا جاتا ہے۔ اپنے گھر بازار میلے ٹھیلے اسکول کالج فیکٹری پر جگہ زبان کی ہی کارفرمائی نظر آتی ہے۔ زبان تہذیب کا بھی سر چشمہ ہے اور یہ کہا جائے تو بے جا نہ ہوگا کہ زبان کے بغیر تہذیب گونگی ہے۔ لوگ گیت، لوک کہا ئیں اور شعر و ادب میں زبان کی جلوہ گری نظر آتی ہے۔ آداب زندگی میں شائستگی زبان سے ہی پیدا ہوتی ہے۔ اس عمل میں ہر قدم پر زبان کا عوام سے رشتہ قائم رہتا ہے۔ ابلاغ کے علاوہ زبان کے ذریعے دو اہم کام انجام پاتے ہیں ایک تو یہ عمل نظر میں آتا ہے اور دوسرے زندگی کے تجربات کی ترجمانی ہوتی ہے۔ اور ساتھ ہی ساتھ ذہن انسانی نشو نما بھی ہوتی ہے۔ شیخ سعدی کے اقوام متحدہ کے صدر دروازے پر اویزاں مصرعہ اس کا بین ثبوت ہیں۔

مشینی عمل کی اکثر ایجادات مغرب کی دین ہیں مگر احمد مرزا جمیل نے یہ ثابت کر دیا کہ اگر استقلال کے ساتھ مسلسل کوششیں کی جائے تو اس دور میں بھی ایجاد کا سہرا مشرق کے سر بندھ سکتا ہے بلکہ ان کی مساعی احسن نے اس عمل ہی کو نہیں ان کے نام کو بھی تاریخ میں درج کر دیا۔ یہاں یہ بات بھی اندراج چاہتی ہے کہ کامیابی کے نشے میں احمد مرزا جمیل اپنے بابا نور احمد کو نہیں بھولے اور اپنی ایجاد کو ان سے منسوب کر کے اسے نوری نستعلیق کا نام دے دیا۔

اگر یہ کہا جائے تو ہرگز غلط نہ ہوگا کہ مرزا احمد جمیل کی اس ایجاد نے اردو زبان کو ڈولی اور کہاروں کے کاندھوں سے اُتار کر جمبوجیٹ میں بیٹھا دیا۔

سوشل میڈیا فن کونکھارنے کی ایک ایسی بھٹی کا کام بھی انجام دے رہا، جہاں آپ اپنے آپ کو تپا کر کندن بنا سکتے ہیں۔

ماضی میں آل انڈیا مشاعرے کا انعقاد کرنا جوئے شیر لانے کے مترادف تھا لیکن آج سوشل میڈیا نے عالمی مشاعروں کی فضا قائم کر دی ہے۔ آپ کو ہر گروپ میں دنیائے ادب کے ہر خطے کی نمائندگی نظر آئے گی۔ آپ کو شاعری کے اسرار و رموز جاننے ہیں، اپنے کلام پر اصلاح لینی ہے، اساتذہ کے کلام کا مطالعہ کرنا ہے کسی کتاب کی آپ کو ضرورت ہے، آپ اپنا پیغام سارے عالم میں پہنچانا چاہتے ہیں، کتابیں خریدنا یا فروخت کرنا چاہتے ہیں۔ ان تمام کا واحد حل سوشل میڈیا ہے۔

اس کے بعد ہم آتے ہیں مشہور و مقبول اپلیکیشن واٹس ایپ کے ادبی استعمال کی طرف جہاں واٹس ایپ نے آفس کارخانے، کمپنی وغیرہ کے کاموں کو آسان کر دیا ہے، وہیں ادبی سرگرمیوں کو بھی سہل بنا دیا ہے۔ لکھاری جو اپنی تحریروں کی اشاعت نہ ہونے کی وجہ سے یا اس میں تاخیر کی وجہ سے مایوس ہو جاتے تھے اور لکھنا ترک کر دیتے تھے، سوشل میڈیا نے ان کی اس تم مایوسی کو آس میں تبدیل کر دیا ہے۔ اس نے بہت سے عمدہ شاعر، افسانہ نگار، میسر، تجزیہ نگار اور نقاد ادب کو دیے تھے ہیں جنہوں نے ترسیل کے اس وسیلے سے قلیل مدت میں عالمی پیمانے پر اپنے آپ کو منوایا ہے اور یہ سلسلہ بنوز ہیں۔ جاری ہے اور قوی امکان ہے کہ یہ کارواں یوں ہی رواں دواں رہے گا اور مزید افراد ہم رکاب ہوتے رہیں گے۔

اگر سر قے سے صرف نظر کیا جائے تو یقیناً سوشل میڈیا لکھاریوں اور زبان و ادب کے لیے ایک وسیع پلیٹ فارم مہیا کر رہا ہے جس کی زلفوں کا اسپر سارا عالم ہے۔ ادب اور سائنس کے سنجوگ سے سائنس کو بھی فائدہ پہنچے گا۔ ادب ہمیں ایسی قدریں دے سکتا ہے کہ وہ سائنس کو انسان کے لیے رحمت بنا سکیں۔ ادب کی انسان دوستی سے سائنس کی ہلاکت آفرینی کم ہوگی جو یہ احساس پروان چڑھا سکتا ہے کہ فضا پر حکومت ضرور کریں لیکن ہوا بازوں میں حسن کا احساس، سماجی شعور اور قومی جذبے کو استوار کرنے کے لیے ادب کا راستہ ہی دل میں جاں گزیر ہوگا اور زندہ رہے گا۔

اردو زبان و ادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات

شیخ سمیع احمد سجاد حسین

Shaikh Sami Ahmed Sajjad Hussain
Student: M.A. Urdu, Poona College Pune

اردو زبان و ادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات پر بات کرنے سے پہلے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ زبان کی اہمیت و افادیت پر ایک نظر ڈال لی جائے۔ انسان حیوان ناطق کہلاتا ہے۔ سائنسی تحقیق نے اگرچہ دیگر جانداروں کی "بولیوں" کو ثابت کر دیا ہے لیکن انسان کی فضیلت کے مختلف عوامل میں زبان کا ایک اہم مقام ہے۔

زبان کی تعریف: ماہر لسانیات کے مطابق تکلم کے سبب جو آوازیں نکلتی ہیں اور جس سے خیالات کی ترجمانی ہوتی ہے وہی زبان ہے۔ گیان چند جین اس ضمن میں لکھتے ہیں:

" زبان چند ایسی مخصوص آوازوں کا مجموعہ ہوتی ہے جو صوتی اعضا کے عمل سے وجود میں آتی ہے۔ ان آوازوں سے الفاظ بنتے ہیں" 1

محی الدین قادری کہتے ہیں کہ: " زبان خیالات کا ذریعہ اظہار ہے" 2

یہ حقیقت ہے کہ زبان انسان کے پاس اظہار خیال کا سب سے بڑا ذریعہ ہے۔ اس کی بدولت وہ اپنے سارے تجربات، خیالات، جذبات و احساسات دوسروں تک پہنچاتا ہے۔ گویا زبان ہی سماج اور تہذیب کی شیرازہ بندی کرتی ہے۔

اردو زبان و ادب مختصر تعارف: زبانیں تہذیب و ثقافت، سماج اور انسانی افکار کا آئینہ ہوتی ہیں۔ اردو زبان بھی ہندوستانی تہذیب اور سماج کا وہ روشن آئینہ ہے جس میں خلوص و محبت، شرافت، وضع داری، احترام اور اعلیٰ انسانی قدروں کے عکس صاف نظر آتے ہیں۔ اردو وہ زبان ہے جو محبت کرنا سکھاتی ہے۔ اردو دلوں کو جوڑتی ہے اور فکر کے راستے کشادہ کر کے عالی ظرف بناتی ہے۔ اسی لئے کسی شاعر نے کہا ہے۔

سیکڑوں اور بھی دنیا میں زبانیں ہیں مگر

جس پہ مرتی ہے فصاحت وہ زبان ہے اردو

اردو شعراء میں مرزا داغ دہلوی کو اردو زبان کی عظمت، شان و شوکت اور جاہ و حشمت پر کچھ اتنا ناز تھا کہ موقع ملتے ہی اس زبان کی معنی آفرینیوں، تہہ داریوں، نکتہ سنجیوں، نازک خیالیوں اور شوخ معاملہ بندیوں کے باب میں نہ صرف رطب اللسان ہوجاتے تھے بلکہ اس زبان کے شاعر ہونے پر کھلے بندوں نہایت پرتعلی ناز کرتے ہوئے ہر دم اس زبان کے قصبیدے گایا کرتے تھے۔ ان کے حسب ذیل دو شعر آج بھی زبان زد خاص و عام ہیں۔

اردو ہے جس کا نام ہمیں جانتے ہیں داغ

ہندوستان میں دھوم ہماری زبان کی ہے

نہیں کھیل اے داغ یاروں سے کہہ دو

کہ آتی ہے اردو زبان آتے آتے

اردو ایک ترقی یافتہ زبان ہے۔ اس بات سے انکار ممکن نہیں کہ کسی بھی زبان کا فروغ دراصل تہذیب و تمدن تاریخ و روایات کا فروغ ہے۔ کسی کے دل و دماغ تک رسائی حاصل کرنے کے لیے زبان ایک ذریعہ اور وسیلہ ہے۔ کسی کے دل تک رسائی کے لیے مہذب انداز، پاکیزہ گفتگو، شیریں اور معنی خیز الفاظ، لہجے میں نرمی اور شائستگی کے ساتھ حسن اخلاق اور دل کی صفائی کی ضرورت ہوتی ہے۔ ان اوصاف و آداب کے مجموعہ کو اردو زبان کہتے ہیں۔

وہ عطر دان سا لہجہ مرے بزرگوں کا

رچی بسی ہوئی اردو زبان کی خوشبو

گلوبلائزیشن کا تعارف مختلف تعریفات کے تناظر میں:

میرے مقالے کے عنوان کا دوسرا جز ہے گلوبلائزیشن کے اثرات ہے تو آئیے سمجھنے کی کوشش کرتے ہیں کہ گلوبلائزیشن جسے اردو میں عالمگیریت کہا جاتا ہے وہ ہے کیا اور اردو زبان و ادب پر کس طرح اثر انداز ہوتی ہے۔

گلوبلائزیشن: ۱۹۶۴ میں مارشل میک لوبان نے عالمی گاؤں Global village کی اصطلاح سب سے پہلے اختراع کی۔ اس کے بعد جب گلوبلائزیشن کے عمل نے تیزی پکڑی تب دنیا کے کئی ملکوں نے محسوس گلوبلائزیشن کے عمل

سے لوگوں کی سماجی زندگی بلا کسی امتیاز کے متاثر ہوتی جارہی ہے۔ ورلڈ آرگنائزیشن جو گلوبلائزیشن کا داعی ہے اسکی تعریف کچھ یوں کرتی ہے۔

" عالمگیریت دنیا کے ممالک کے درمیان اس اقتصادی تعاون کا نام ہے جو پروڈکٹ اور سروسز کے تبادلے میں اضافہ کی وجہ سے بڑھتا ہے" 3۔

امریکہ کے ماہر سیاست جیمس روزانوں گلوبلائزیشن کی تعریف یوں کرتے ہیں -

"یہ اقتصادیات، سیاسیات، ثقافت اور آئیڈیالوجی کی تبدیلی کی ایک راہ ہے۔" 4

مشہور امریکی مصنف ولیم گریٹر گلوبلائزیشن کی تعریف کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔

"یہ بین الاقوامی صنعت اور علمی تجارت میں برپا انقلاب کے نتیجے میں سامنے آنے والا طریقہ کار ہے یہ طریقہ کار ترقی و تباہی دونوں کی یکساں قدرت رکھتا ہے۔" 5

علامہ اقبال نے کہا تھا :-

آنکھ جو کچھ دیکھتی ہے لب پہ آسکتا نہیں
محو حیرت ہوں کہ دنیا کیا سے کیا
ہوجائے گی

گلوبلائزیشن کی مختلف تعریفوں کا تجزیہ کرنے سے آسانی یہ بات سمجھ میں آسکتی ہے کہ گلوبلائزیشن اس کرہ ارض کے مختلف کونوں میں آباد افراد، اقوام اور ملکوں کو قریب تر لانے کا ذریعہ اور ایک کردینے کا عمل ہے جس کی ابتداء آزاد منڈیوں کے نظام سے ہوئی لیکن یہ بھی سچ ہے کہ معاش آج دنیا کی سب سے بڑی حقیقت ہے زندگی کے باقی پہلو اس سے جڑے ہوئے ہیں لہذا بنیادی طور پر اس تحریک نے زندگی کے ہر شعبے خواہ وہ سیاست ہو یا معاشرت، مذہب و اخلاق ہو یا زبان و ادب کو اپنے حیطہ اثر میں لے کر زندگی کو بدل کر رکھ دیا۔ اس تحریک کے فروغ میں جو عناصر سب سے بڑھ کر معاون ثابت ہوئے ہیں وہ تیز رفتار ذرائع نقل و حمل اور اطلاعاتی ٹکنالوجی میں برق رفتار ترقی ہے جس نے دنیا کے فاصلے مٹادینے بنیادی طور پر گلوبلائزیشن دنیا کو ایک اکائی صورت میں دیکھنے کا نام ہے Global village اور Global Hut کے تصورات اسی کی پیداوار ہے۔

گلوبلائزیشن ایک ہمہ گیر تحریک ہے جس نے بہت تیزی سے دنیا بھر میں سیاست، مذہب، معیشت، معاشرت اور ادب و فکر کو متاثر کیا ہے گذشتہ تین چار دہائیوں سے یہ اصطلاح عملی و ادبی حلقوں میں بہت زیادہ مروج و مقبول ہوجی ہے۔

گلوبلائزیشن کے اردو ادب پر مثبت و منفی اثرات

مثبت اثرات: ادب تک رسائی آسان

گلوبلائزیشن کی وجہ سے آزاد تجارت، آزاد نقل و حمل کو فروغ ملا اور جب آزادانہ تجارت اور انٹرنیٹ نے جغرافیائی بندشوں کو ختم کر دیا، ہوائی جہازوں نے مہینوں کے سفر کو منٹوں میں سمیٹ دیا تو ادب تک رسائی بھی آسان ہوئی۔ اب کتابیں کسی دوسرے ملک جا کر حاصل کرنے کی بجائے گھر بیٹھے ہم لیب ٹاپ کی اسکرین پر حاصل کر سکتے ہیں، عالمی ادب سے استفادہ کر سکتے ہیں۔ بہت سی کتابیں بغیر کسی قیمت کے دستیاب ہیں اور کچھ معمولی معاوضے کے عوض مل سکتی ہیں۔ ایک زمانہ تھا لوگ دنیا کی اچھی اور بڑی کتابوں کی تلاش میں ملکوں کے سفر کیا کرتے تھے۔ شبلی نے شام و مصر کا سفر عربی کتب کے لیے کیا دیگر ادباء میں سر سید برطانیہ اس لیے گئے کہ خطبات احمدیہ کے لیے بنیادی کتب حاصل کر سکیں۔ علامہ اقبال ہائیڈل برگ میں ابن العربی پر نادر کتب کی تلاش کے لیے گئے تھے۔

ای اسٹورز کی سہولت:

برصغیر کے مشہور ادبا کا ذوق کتب کی تلاش میں دنیا میں نکلنا ہمیں یہ بتاتا ہے کہ آج سے چند برس ادھر یعنی بیسویں صدی تک معاملات بہت مختلف تھے اور آج جب ای اسٹورز کی سہولت کے ذریعے ہم آسانی سے کتابیں حاصل کر لیتے ہیں تو اس کا کریڈٹ ہم کیوں گلوبلائزیشن کو نہ دیں جس نے فاصلوں کو ختم کیا اور جغرافیائی حد بندیوں سے ہمیں نجات دلائی گلوبلائزیشن ہی کی وجہ سے ہماری اعلیٰ ادب کے ساتھ ساتھ اعلیٰ ترین فن کاروں سے شناسائی ہوئی۔ آج کل تو کانفرنسوں کا دور ہے ایک ملک کے اہل ادب دوسرے ملک کے اہل ادب سے جا کر براہ راست اپنے خیالات کا اظہار کرتے ہیں۔ اپنے علاقے یا خطے کے مسائل ایک دوسرے کے مذاکرہ میں لاتے ہیں اور پھر مختلف سطحوں پر انہیں گفتگو کا عنوان بناتے ہیں یہ سب گلوبلائزیشن ہی کی دین ہے۔

میڈیا:

ادب اور گلوبلائزیشن کے فروغ کی ایک اہم کڑی میڈیا بھی ہے۔ بہت سارے ایسے چینلز ہیں جو یو ٹیوب پر کتابوں کے جائزے پیش کرتے ہیں جن میں مقامی و عالمی ادب کی کتابیں سب ہی شامل ہیں۔ اس سے کتب بینی کے فروغ کے علاوہ سرمایہ بھی حاصل کیا جاتا ہے گلوبلائزیشن سے ادب کے ساتھ زبان کو بھی فروغ مل رہا ہے۔ اگر پاک و ہند کی بات کی جائے تو یہاں میڈیا کے ذریعے اپنی زبان میں ادب تخلیق کرنے کو فروغ مل رہا ہے۔

تراجم اور عالمی ادب سے شناسائی :

ترجمہ کا فروغ بھی گلوبلائزیشن ہی کی مرہون منت ہے۔

تراجم سے نئی نئی اصطلاحات، ادب کو نئے اسلوب، نئے خیالات و تجربات سے روشناس کرایا جا رہا ہے۔ اس سے قبل بھی تراجم ہوتے تھے مگر ان میں اس قدر تیزی نہ تھی جس کی وجہ کہیں نہ کہیں عالمی ادب (کتب) تک رسائی کا نا ہونا بھی ہے۔ تراجم کے ذریعے ذہن بھی ایک ایسی مشق سے گزرتا ہے جس سے سوچنے اور سمجھنے کی طاقت میں اضافہ ہوتا ہے۔ تراجم ہی سے دو تہذیبوں کے درمیان صحیح معنوں میں مکالمہ جنم لیتا ہے۔ ان تراجم میں گلوبلائزیشن اہم کردار ادا کرتی ہے۔

ادب میں نئے رجحانات کا تعارف:

گلوبلائزیشن ہی کے ذریعے ادب میں نئے رجحانات متعارف ہوتے ہیں۔ نثری نظم، ہائیکو، سانیٹ جیسی اصناف ادب اور اس نوع کے دیگر رجحانات بھی ہم تک باہر سے ہی پہنچے ہیں جو اس معاشرے کے مزاج کے ساتھ مطابقت رکھتے ہیں انہیں اپنا لیا جاتا ہے بقیہ رجحانات وقت کے ساتھ خود ہی متروک ہوتے چلے جاتے ہیں لیکن اس سارے عمل میں گلوبلائزیشن بنیادی کڑی کے طور پر اپنا فریضہ انجام دے رہی ہے۔

ڈیجیٹل انقلاب:

موجودہ دور میں کمپیوٹر اور انٹرنیٹ ایک بنیادی ضرورت اور ہماری زندگی کا لازمی جزو بن چکا ہے۔ خیالات کی ترسیل کے لیے پہلے خطوط لکھے جاتے تھے اور کاغذ انسانی ہاتھ کے لمس کی مہک سے معمور ہوتے تھے۔ کاغذ کے دور سے کی بورڈ (Keyboard) ، کتاب کے دور سے ای بک (E-book) اور خط کے دور سے ای میل (email) تک کا سفر انسان نے بہت جلد طے کر لیا۔ یہ سب کچھ جدید ٹیکنالوجی، کمپیوٹر اور انٹرنیٹ کی بدولت ہوا۔ فاصلوں کی جھنجٹ ہی ختم ہو گئی اور جغرافیائی سرحدیں سمٹ کر رہ گئیں۔

آج اگر غالب زندہ ہوتے تو اپنی جدت پسندی کی وجہ سے خط نہیں ای میل لکھتے یا واٹس ایپ پر براہ راست واٹس میسج کرتے اور شاید انہیں یہ لکھنے کی ضرورت ہی نہ پڑتی کہ:-

مدت ہوئی ہے یار کو مہماں کیے ہوئے : جوش قدح سے بزم چراغاں کیے ہوئے

کرتا ہوں جمع پھر جگر لخت لخت کو : عرصہ ہوا ہے دعوت مژگاں کیے ہوئے

کمپیوٹر کی آمد کے بعد اردو زبان میں نئی نئی لفظیات، الفاظ و صوتیات کا اضافہ ہونا شروع ہو گیا۔ جس کی بدولت اردو زبان کا دامن وسیع سے وسیع تر ہوتا گیا۔ خاص طور سے انگریزی اصطلاحات کو اردو زبان میں ڈھالنے کے لیے اصطلاحات سازی کا عمل شروع ہوا۔ اس سے اردو زبان میں نئے الفاظ و تراکیب اور اصطلاحات نے جنم لیا۔ جس کی بدولت مختلف سافٹ ویئر اور ویب سائٹس کو اردو زبان میں ڈھالنے کی راہ ہموار ہوئی۔ آج اگر اردو زبان و ادب کے طالب علم کو کسی بھی مواد کی ضرورت آن پڑتی ہے تو وہ آسانی کے ساتھ گوگل پر سرچ کر سکتا ہے اور اپنی ضرورت کے مطابق مواد سے استفادہ حاصل کر سکتا ہے۔ ٹیکنالوجی کے سبب گھر بیٹھے ہر طرح کے ہر موضوع کے مخطوطات، کتابیں اور رسائل پڑھے جاسکتے ہیں۔ انٹرنیٹ نے پوری دنیا میں ڈیجیٹل انقلاب پیدا کر دیا ہے۔

تحریکات و نظریات:

گلوبلائزیشن نے جہاں صارفیت، سائنس، ذرائع ابلاغ اور ٹیکنالوجی کو متاثر کیا ہے وہاں اس نے اردو ادب میں نئے رویوں، نظریوں اور مباحث کو متعارف کرانے کے ساتھ ساتھ مختلف ادبی تحریکات اور نظریات کے حوالے سے بھی اہم کردار ادا کیا ہے۔ اردو زبان و ادب میں بہت تیزی کے ساتھ عالمگیر سطح پر سامنے آنے والی ادبی تہذیبوں میں پیش کیے جانے والے نظریات کی بازگشت سنائی دیتی ہے۔ ع گلوبلائزیشن کی وجہ سے نظریات، انٹیڈیالوجی، ادب و ثقافت، تجارت اور ایجادات یا مصنوعات کسی شخص یا کسی ادارے یا ملک تک محدود نہیں رہیں نہ جغرافیائی حوالے سے اور نہ نسل و قومیت کے حوالے سے انہیں دوسرے کے لیے ممنوعہ قرار دیا جاسکتا ہے۔ گلوبلائزیشن نے چیزوں اور نظریوں میں ایک ایسا اشتراک پیدا کیا ہے جو کہ کسی فرد یا کسی ایک قوم سے مخصوص نہیں سمجھا جاتا بلکہ ہر شے پر عالمی ضرورت کے مطابق سب کے لیے عام سمجھا جاتا ہے۔

سرسید نے مغربی تعلیم کے حصول کو ضروری گردانا وہ قوم کو مغربیت اور جدیدیت کے راستے پہ چلانا چاہتے تھے تاکہ وہ سائنسی، علمی اور ادبی و اخلاقی حوالے سے ترقی کرسکیں۔ اس میں ہم کہاں تک کامیاب رہے یہ سوال ابھی تک جواب طلب ہے۔ سرسید کے دور میں نیچرل ازم کی تحریک نے اردو ادب کو متاثر کیا۔ جس کے آثار سرسید، حالی، آزاد، شبلی، ڈپٹی نذیر احمد کے یہاں نظر آتے ہیں۔ انہوں نے ایسے کردار تخلیق کیے جو ہمارے اپنے ماحول اور معاشرت میں جیتے جاگتے موجود تھے۔

حالی نے اپنی شاعری اور نثر میں وقت کے تقاضوں کے مطابق اصلاح اور مقصدیت کی طرف قدم بڑھایا۔ ان دنوں انگریزی تہذیب و تمدن ہندی معاشرت پر براہ راست اثر انداز ہو رہی تھی۔ انگریزی استبداد کی وجہ سے نہ صرف سیاسی، معاشی اور معاشرتی سطح پر تبدیلیاں وقوع پذیر ہوئیں بلکہ تعلیمی نصاب اور آئیڈیالوجی کو بھی انگریزوں نے اپنے انداز میں مسلط کیا۔ اردو تنقید، تعلیم و تدریس اور تحقیق میں گلوبلائزیشن کے اثرات کو واضح طور پر محسوس کیا جاسکتا ہے۔ ہمارے یہاں گزشتہ صدیوں میں جو بھی نظریات سامنے آئے ان پر گلوبلائزیشن کی گہری چھاپ لگی ہوئی ہے۔ ہماری مارکیٹوں میں ہڈیسی مال کی بھرمار کی طرح ہڈیسی تھیوریوں نے بھی اپنی چکاچوند سے لکھنے والوں کو متاثر کیا۔ حالی نے تنقید کے میدان میں ورثہ اور ملتن کے خیالات سے استفادے کا راستہ نکالا اور مقدمہ شعر و شاعری جیسی تنقیدی دستاویز پیش کی۔

محمد حسین آزاد نے مغربی لائٹنیوں سے اعتدال کی حد تک استفادہ کرنے کی اہمیت پر زور دیا۔ انجمن پنجاب کے اردو نظم کے مشاعروں میں یورپ کے اثرات کے تحت جدید اردو نظم نگاری کا ٹول ڈالا گیا۔ گلوبلائزیشن ہی کی وجہ سے شاعری کے میدان میں آزاد نظم، نظم معری اور نثری نظم جیسے تجربات کیے گئے۔ غیر مردف غزلوں کو رواج دیا گیا۔ سانیٹ، ہائیکو اور نثر میں رپورتاژ کو متعارف کرایا گیا۔ معاشروں اور ثقافتوں کو عالم گیریت نے اب اپنے قبضے میں لے لیا ہے پوری دنیا کا ادب ایک دوسرے کے اثرات سے متاثر ہو رہا ہے۔ اسی طرح اردو ادب بھی مختلف اوقات میں دیگر زبانوں کے ادب سے متاثر ہوتا رہا۔

اردو میں جمالیاتی، رومانوی، نفسیاتی اور مارکسی اثرات بھی گلوبلائزیشن ہی کا نتیجہ ہیں۔ گلوبلائزیشن کے اثرات سے اردو ادب عالمی سطح پر عمل میں آنے والے ادبی نظریات سے ہمکنار ہوا۔ ادبی سطح پر تحریک چاہے رومانوی ہو یا جمالیاتی، فطرت کے حوالے سے ہوا حقیقت نگاری کے، مارکسی ہو چاہے عمرانی، علامتی تحریک ہو یا رمزیت کی، ارضی ہو یا ثقافتی، جدیدیت کی تحریک ہو یا جدید تر نظریات کی تحریک، وجودیت کے حوالے سے ہو یا تانہٹی حوالے سے، ان سب تحریکوں کے حوالے سے گلوبلائزیشن نے اردو ادب کو متاثر کیا ہے۔ گلوبلائزیشن کے زیر اثر اردو ادیب عالمی تناظر کو سامنے رکھتے ہوئے ادب کی تشکیل و ارتقا میں مصروف کار ہیں۔

گلوبلائزیشن اور ذرائع ابلاغ:

گلوبلائزیشن ذرائع ابلاغ، بین الاقوامی صنعت و تجارت، سیاست، ثقافت، اشتہار جیسے عناصر کی وجہ سے آگے بڑھی ہے۔ ادیب انہیں ذرائع ابلاغ کی وجہ سے عالمی سطح پر رونما ہونے والے واقعات اور محرکات کی وجہ سے عالمی واقعات اور مسائل سے روشناس ہوا۔ گلوبلائزیشن کی وجہ سے ادب کی اہمیت بھی بڑھ گئی ہے۔ پہلے ادب مقامی سطح تک رہتا تھا اب ادب مقامیت سے نکل کر گلوبلائزیشن کی حدوں کو چھو رہا ہے۔

گلوبلائزیشن اور عالمی ادب:

گلوبلائزیشن کی وجہ سے سماجی رابطے کی ویب گاہیں منظر عام پر آگئیں۔ ملٹی میڈیا سائنس کی ترقی، فیس بک، ٹویٹر، یوٹیوب، صوتی ڈیجیٹل کتابوں کی فراہمی، آن لائن لائبریریوں کے استفادے کو رواج ملا جو لوگ پہلے نایاب کتب اور دور دراز واقع لائبریریوں میں موجود تک رسائی نہیں رکھتے تھے، اب یہ کتابیں ان کے لیپ ٹاپ اور موبائل میں سما گئیں۔

کتب خانوں کا جدید نظام، انٹرنیٹ کی برق رفتاری، پبلشرز اور مارکیٹنگ ٹیم کی چکا چونڈ اس وقت ادب کو صحیح معنوں میں عالمی ادب بنانے میں اپنا کردار ادا کر رہے ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ ان کے پیچھے معاشی مسئلے کی کارفرمائی دکھائی دیتی ہے مگر ہمیں تو اس بات سے غرض ہے کہ عالمی ادب پروان چڑھ رہا ہے اور کسی مخصوص خطے کی ادب پر اجارہ داری کی بجائے دنیا کے تمام خطوں کے ادیب اس معاملے میں اپنا اپنا حصہ شامل کر رہے ہیں۔

اردو زبان و ادب نے عالمی ادب میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا ہے اور اسی باعث دنیا کے کئی خطوں میں اردو کی باقاعدہ بستیاں آباد ہو رہی ہیں۔ کوئی براعظم ایسا نہیں جہاں اردو نے اپنے ڈیرے نہ ڈالے ہوں، شاید ہی کوئی ایسا ملک ہو جہاں اردو بولنے والوں کی معقول آبادی نہ ہستی ہو۔ اس صورت حال میں یہ کیسے ممکن ہے کہ اردو نثر کا عالمی ادب میں حصہ شامل نہ ہو۔ اس حوالے سے بات کرتے ہوئے نیر جہاں لکھتی ہیں:

“اردو زبان عجیب و غریب صلاحیتیں رکھتی ہے۔ اس کی تربیت اور ترویج کے لیے صرف محبت کی فضا اور پیار کی آب و ہوا درکار ہے۔ یہ موسم سے بالکل بے نیاز ہے۔ اسی لیے قطب شمالی کے دامن میں کینڈا، ناروے، سویڈن

سے لے کر قطب جنوبی سے لپٹے براعظم آسٹریلیا، Falk Land لائنڈ تک اس کی توانائی اسی طرح قائم ہے۔ براعظم افریقہ، یورپ اور ایشیا میں کوئی ملک کوئی شہر ان براعظموں کا نہیں ہے جہاں اردو کے چاہنے والے نہ ہوں۔ امریکا کے شمال سے جنوب اور مشرق سے مغرب تک پھیلی ریاستوں کے ہر شہر میں اردو کے پرستار موجود ہیں۔“⁶

یہ سگلوبلائزیشن کے مثبت اثرات و فوائد تھے اب ایک سرسری نظر منفی اثرات اور نقصانات پر بھی ڈال لیتے ہیں۔ یہ حقیقت ہے کہ گلوبلائزیشن اپنے جلو میں جس تہذیب کو لئے ساہ فگن ہو رہی ہے وہ یورپی بلکہ اگر زیادہ مخصوص کر لیا جائے تو امریکی تہذیب ہے اور یہ بھی حقیقت ہے کہ ہر تہذیب اپنا مخصوص تصور حیات رکھتی ہے اور نظام فکر کو تشکیل دینے والے کلیدی تصورات کا ایک خاص نقطہ نظر رکھتی ہے۔ مغربی فکر جن مختلف دھاروں سے گزر کر بیسویں صدی کی دہلیز پر پہنچی ہے وہاں اعلیٰ اور ادنیٰ کا فرق مٹ چکا تھا لمحہ موجود ہی سب سے بڑی حقیقت اور انسان ہر شے کا پیمانہ ہے مادہ ہی اصل اور مرکز کی حیثیت اختیار کر چکا ہے جس کے اثرات اردو اشعار میں بھی نمایاں ہے۔

ہم اگر اردو غزل کا بغور مطالعہ کریں تو ہمیں پتہ چلے گا کہ جدید اور جدید تر غزل میں خیالات و افکار کا اقتصادی اور تجارتی رویہ بہت تیزی کے ساتھ سامنے آنا شروع ہوا ہے۔ زیادہ تر غزل میں جو استعارے استعمال ہونے لگے ان کا تعلق بھی مال و زر اور مال و منڈی سے رہا ہے۔

جو خرچ ہوگئی وہ رقم بھول جاؤ
رکھیے بقیہ عمر کی نقدی سنبھال کر
احمد فراز کا یہ شعر ملاحظہ کیجئے:
ذرا بھی نرخ ہو بالا تو تاجران۔ حرم
گلیم وجہ و دستار بیچ دیتے ہیں
بس اتنا فرق ہے یوسف میں اور مجھ میں فراز
کہ اس کو غیر ، مجھے یار بیچ دیتے

زبانوں کا قتل:

ڈاکٹر نیر عباس لکھتے ہیں " گلوبلائزیشن عالمی ثقافتی اور معاشی یک جنسیت Global Cultural and Economic Homogenization کا نفاذ چاہتی ہے۔ گلوبلائزیشن کے ماہرین یہ سمجھتے ہیں کہ دنیا بھر میں ثقافتی ولسانی اور معاشی تنوع کے خاتمے سے ایک بہتر دنیا کی تخلیق کی جاسکتی ہے۔ اس عالمی معاشرے میں اردو ہی نہیں وہ سب زبانیں بقا کے مسئلے سے دو چار ہیں جو گلوبلائزیشن کے اہم اداروں جیسے میڈیا اور معشیت میں اجارہ دارانہ جگہ حاصل نہیں کر پارہی ہیں حقیقت میں ان زبانوں کا مسئلہ بقا سے زیادہ خودکشی اور قتل ہے وہ یا تو کسمپرسی کی وجہ سے خود کشی پر مجبور ہیں یا عالمی اداروں کے ہاتھوں قتل ہو رہی ہیں۔"⁷

ثقافتی انتشار:

گلوبلائزیشن کا ایک اور منفی پہلو یہ ہے کہ یہ میڈیا کی مدد سے ثقافتی انتشار (cultural decentering) کو جنم دیتی ہے۔ گلوبلائزیشن میں صارفیت کی جال (nexus) اور میڈیا باہم مل کر جب کسی ایک زمان و مکان کی انسانی اقدار کو حاشیے (marginalizes) سے لگا دیتے ہیں تو نتیجے کے طور پر خود انسان بھی ایک دوسرے سے جدا بلکہ بعض اوقات ایک دوسرے کے مخالف بن جاتے ہیں کیونکہ میڈیا کے پھیلاؤ (Proliferation) نے مارکیٹ سے ماخوذ معاشی نظام (Market driven economy) کو سامنے کیا ہے جس نے روایتی اقدار کو اضافیت (Relativity) کی نذر کر دی ہے اور ذاتی آزادی کو انسانی حقوق کا حصہ بنا کر پرانی ، روایتی اور موروثی اور اجتماعی اور ایگری کلچر سماج کے عطا کردہ اقدار کو تبدیل یا ناقابل عمل بنا کے رکھ دیا ہے۔ میڈیا ایک طاقتور آلہ ہے جو نوجوان ذہنوں کو گلوبل صارفی ثقافت (Global consumer culture) کو اپنانے کی طرف راغب کر تا ہے جس کا مقصد ایجادات کو ضرورت کی ماں بنا کر اس طرح قابل فروخت (commoditization) بنانا ہے جس کو خریدے بغیر فرد یا ادارہ خود کو غیر مکمل محسوس کرے۔

حواشی

۱- صحافت کا تعارف اور ہندوستانی سیاسی نظام، برائے ڈپلوما ان جرنلزم اینڈ ماس کلمیونیکیشن-مانو-دسمبر ۲۰۲۲

۲- صحافت کا تعارف اور ہندوستانی سیاسی نظام، برائے ڈپلوما ان جرنلزم اینڈ ماس کلمیونیکیشن-مانو-دسمبر ۲۰۲۲

- ۳- گلوبلائزیشن اور اسلام، مولانا یاسر ندیم الواجدی، دارلکتاب دیوبند-پانچواں ایڈیشن ۲۰۰۶
- ۴- گلوبلائزیشن اور اسلام، مولانا یاسر ندیم الواجدی، دارلکتاب دیوبند-پانچواں ایڈیشن ۲۰۰۶
- ۵- گلوبلائزیشن اور اسلام، مولانا یاسر ندیم الواجدی، دارلکتاب دیوبند-پانچواں ایڈیشن ۲۰۰۶
- ۶ جہاں، نیر (2008ء) افتتاحی خطبہ، مشمولہ اُردو کی نئی بستیاں، مرتبہ گوپی چند نارنگ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز بحوالہ ترجیحات آن لائن ریسرچ جرنل۔
- ۷- گلوبلائزیشن اور اردو -لسانیات اور تنقید، ڈاکٹر ناصر عباس نیر، پورب اکادمی اسلام آباد-۲۰۰۷ ای بک ریختہ

اردو صحافت کو درپیش مسائل

ڈاکٹر عظمت انور دلال

Dr. Azmat Anwar Dalal

Associate Professor Urdu, Abeda Inamdar Senior College, Azam
Campus, Camp, Pune-1

ایک خبر محض خبر نہیں ہوتی۔ اس کے کئی چہرے ہوتے ہیں۔ اس میں کئی راز پوشیدہ ہوتے ہیں۔ خبر بنتی بھی ہے اور بنائی بھی جاتی ہے۔ ان خبروں کے پیچھے پوشیدہ سچائی و صداقت سے عام شہری نا واقف ہو تا ہے۔ وہ اتنی ہی حقیقت جانتا ہے جو ایک صحافی روزانہ چائے کے ساتھ اسے پروسٹا ہے۔ عام انسان پیالی سے چائے ختم کرنے کے ساتھ اخبار بھی نہ کر کے رکھ دیتا ہے۔ چائے کے ساتھ کونسی خبر اس کے اندر تک پہنچ گئی اور کونسی خبر اس کے حلق میں اٹک گئی یہ خبر اور خبر بنانے والے پر منحصر کرتا ہے۔ خبر اور صحافت کا چولی دامن کا ساتھ ہے۔ کبھی یہ شعبہ محض فراہمی اطلاعات تک محدود تھا مگر آج اس نے اپنی کینچلی بدل لی ہے۔ بدلتے زمانے کے ساتھ اخبار اور رسل و رسائل اب "ای۔ اخبار اور ای رسائل" ہو گئے ہیں۔

اردو صحافت نے جد و جہد آزادی کے دوران جو کارہائے نمایاں انجام دیئے ہیں اس کی نظیر ملنی مشکل ہے۔ بقول اکبر الہ آبادی ے

کھینچو نہ کمانوں کو نہ تلوار نکالو
جب توپ مقابل ہو تو اخبار نکالو

حق و صداقت کے لئے شعبہ صحافت میں شہید ہونے والا پہلا شخص محمد باقر اردو صحافی تھے۔ جنگ آزادی میں اردو اخباروں کی ایک طویل فہرست نظر آتی ہے جن کے منظر عام پر آنے کے بعد آزادی کی تحریک نے اور زور پکڑا سید الاخبار، پیام آزادی، اردوئے معلیٰ، سوراجیہ، زمیندار، الہلال، البلاغ، ہمدرد یہ وہ اخبار ہیں جن کے ذکر کے بغیر نہ تو اردو صحافت کی تاریخ مکمل ہو سکتی ہے اور نہ ہی ہندوستان کی جنگ آزادی کی۔ صد افسوس کہ اپنی زرین تاریخ رکھنے والی اردو صحافت آج راندہ درگاہ ہے۔ آج وہ کئی مسائل سے دوچار نظر آتی ہے۔ اس کی ایک بڑی وجہ تجارتی اور معاشی مفاد سے تعلق رکھنے والے سرمایہ دار ہیں۔ جنہوں نے بڑے بڑے اخباروں اور نیوز چینلوں کو خرید لیا۔ اب یہاں صحافت، سرمایہ داروں اور سیاست دانوں کے ہاتھ کی کٹھ پتلیاں ہیں۔ یہ وہی لکھتے، دکھاتے اور سناتے ہیں جو حکومت اور چند مضبوط سرمایہ دار چاہتے ہیں۔ آج کی صحافت میں سب سے زیادہ فقدان صحافتی اخلاقیات کا ہے۔ لیکن چیخ چیخ کر بیان کئے جانے والے جھوٹ پر عوام کو سچ کا ہی گمان ہوتا ہے۔ موجودہ صحافت پر ڈاکٹر ابرار اعظمی کا یہ شعر پوری طرح صادق آتا ہے۔

میڈیا ڈھول گویا سرکاری

جو اشاروں پہ اس کے بجاتا ہے

محدود سرمایہ داری: سرمایہ دار ان ہی اخباروں اور چینلوں میں اپنی رقم صرف کرتے ہیں جس میں قارئین زیادہ ہوں۔ اردو صحافت کو سب سے پہلے سرمایہ داروں کی ضرورت ہے جو نجی مفاد سے اٹھ کر زبان کی ترقی کے لئے سوچیں۔ ہندوستان میں اردو کے کئی اخباروں کو دیگر کمپنیز نے خرید لیا ہے۔ جس سے معیار میں فرق آگیا ہے۔ ظاہر سی بات ہے ایڈیٹر اور تمام عملے کے ہاتھ آقا کے آگے بندھ جاتے ہیں۔ لیکن ایسے وقت میں بھی وہ تمام صحافی اور ایڈیٹرز قابل مبارکباد ہیں کہ انہوں نے اس بات کو اپنی انا کا مسلہ نہ بناتے ہوئے اردو کی آبیاری کر رہے ہیں اور جتنے اردو قارئین دستیاب ہیں ان کے لئے جانفشانی کے ساتھ اپنے کام جاری رکھا ہے۔

اشتبہات کی کمی: کسی بھی اخبار یا چینل کو چلانے کے لئے سرمایہ اکتھا کرنے کا ایک ذریعہ اشتہارات ہوتا ہے۔ چونکہ دیگر زبانوں کے مقابلے میں اردو کے قارئین محدود ہونے کی وجہ سے بڑی بڑی کمپنیاں یہاں اپنے اشتہارات نہیں دیتی۔

پروفیشنل کورسز کی کمی: آج صحافتی میدان میں قدم رکھنے کے لئے پروفیشنل کورسز، جیسے ماس کمیونیکیشن کی اہمیت کافی بڑھ گئی ہے۔ بین الاقوامی سطح پر جو اینکرز، نامہ نگار، کیمرا مین، صحافی، ایڈیٹرز، پروف ریڈرز وغیرہ بی۔بی۔سی، الجزیرہ جیسے چینلوں پر لئے جاتے ہیں ان کے پاس معیاری اداروں سے ان کورسز کی ڈگری ہوتی ہے۔ چونکہ ان کورسز کی فیس بھی کافی زیادہ ہوتی ہے اس لئے مالی پریشانیوں کے باعث قابلیت ہوتے ہوئے بھی ہمارا بہت سا ٹیلنٹ محض ایک ڈگری کے نہ ہونے سے اس دوڑ میں پیچھے رہ جاتا ہے۔ اور یہی وجہ ہے مقامی سطح پر بھی ہماری خبروں اور دیگر چیزوں میں بھی وہ معیار نظر نہیں آتا جن کا مطالبہ بین الاقوامی سطح پر کیا جاتا ہے۔

صحافیوں کی آزادی پر پابندی: یہ ایک اٹل حقیقت ہے کہ صحافت کا تعلق حق گوئی اور بے باکی پر ہوتا ہے۔ چیزوں کو دیکھنا اور بغیر کسی ملاوٹ کے عوام تک پہنچانا آج کا سب سے بڑا مسئلہ ہے اور اردو صحافی کے لئے تو یہ ایک اور بھی بڑا مسئلہ ہے۔ حکومت کی نظر جتنی اردو خبروں پر ہوتی ہیں اتنی دیگر زبانوں کی خبروں پر نہیں۔ معمولی معمولی مواد پر اعتراضات اٹھا کر صحافی کی آزادی چھین لی جاتی ہے۔ انہیں بھی صحافتی اخلاقیات سے پرے ہو کر کام کرنے کی تلقین کی جاتی ہے۔ ایک صحافی کاکام محض خبریں اکٹھا کرنا یا خبر پہنچانا نہیں بقول سید اقبال قادر ی:

”آج کی صحافت محض فطری قوت تحریر ہی نہیں بلکہ صحافت کے اصولوں، فن طباعت، زبان، تاریخ، جغرافیہ، شہریت، بین الاقوامی سیاست، اقتصادیات، علم انتظامیہ، آئینی قوانین، عمرانیات ایسے مختلف موضوعات کا ادراک بھی ہے۔ علمی قابلیت کے ساتھ عملی تربیت یکساں اہم ہے۔“

(رہبر اخبار نویسی، این سی پی یو ایل، ص 15)

اتنی ذمہ داریاں اور اس پر اردو صحافت پیشہ ملازمین کی اجرت اور تنخواہ کسی سے پوشیدہ نہیں۔ کم اجرت کے ساتھ اگر کوئی نڈر اور بے باک صحافی اپنے پیشے کے لئے مخلصی سے کام کرنا چاہتا ہے لیکن ان پابندیوں کے باعث وہ اور نا امید اور مایوس ہو کر اپنی راہ بدل لیتا ہے۔ اس کے علاوہ خبر لانے سے لے کر، لکھنے، ایڈٹ کرنے، پروف ریڈینگ کرنے، پرنٹنگ، طباعتی کاغذ سے لے کر بازار میں آنے اور گاہک کے ہاتھ پہنچنے میں کئی مسائل درپیش ہوتے ہیں۔

اکیسویں صدی کی دو دہائیاں مکمل ہونے کے بعد اگر آج ہم یہ عذر پیش کریں کہ اردو کے قارئین کا فقدان ہے یا اردو اخبار خریدنے والے کم ہیں یہ بات آج سے دس سال پہلے تک قابل قبول تھی لیکن سوشل میڈیا اور یونی کوڈ کے انقلاب کے بعد یہ عذر قابل قبول نہیں۔ اب ہمارا قاری اخبار خریدنے کا مرہون منت نہیں اس کے ہاتھ میں چوبیس گھنٹے موبائیل جیسا اخبار اور نیوز چینل موجود ہے جسے وہ جب چاہے جہاں چاہے کھول کر پڑھ سکتا ہے یا دیکھ سکتا ہے۔ اب ضرورت اس بات کی ہے کہ ہمیں خبر نویسی کے کچھ اصول بدلنے ہوں گے۔ عصری تقاضوں کے مطابق اسے ڈھالنا ہوگا۔ سوشل میڈیا ہمارا ایک اہم اوزار ہو سکتا ہے۔ ای اخباروں کو پرنٹ اخباروں کی طرح صرف پی۔ ڈی۔ ایف فارمیٹ میں ویب سائٹ پر ڈالنے کے ساتھ چھوٹی چھوٹی اہم خبروں اور دیگر معلومات کو اطلاعات یا نوٹفیکشن کے ذریعے آگاہ کیا جائے۔ قاری دس نوٹفیکشن کے بعد ایک کوکھول کر ضرور دیکھتا ہے جس سے ریڈرز اور ویورز میں اضافہ ہوگا۔ سبسکرائبرز بڑھانے کے لئے اپنے اخبار یا چینل کے زیادہ سے زیادہ اشتہار بنا کر سوشل میڈیا پر چلانے جائے جس میں بہت کم لاگت آتی ہے۔

جن لوگوں میں قابلیت ہے وہ کسی ڈگری یا سند کے محتاج نہیں رہتے۔ ایسے لوگوں کے لئے سوشل میڈیا ایک اہم ذریعہ ہو سکتا ہے۔ اس کی سب بڑی مثال ہمارے پاس رویش کمار کی ہے۔ اگر کوئی چینل آپ کو موقع نہیں دیتا تو آپ خود یہ موقع تخلیق کریں۔ اپنا چینل کھولیں، فیس بک، یو ٹیوب، انسٹا گرام پر چلائیں۔ اس میں قاری اور ناظر کی دلچسپی کا خیال رکھیں کہ اصل خبر بھی پہنچیں لیکن ایک نئے اور انوکھے انداز میں۔

دور حاضر میں اردو زبان کا کردار

عبدالحسن عبدالنثار

Abdul Hasan Abdul Nisar

Student: M.A. Urdu, Poona College Pune

اردو برصغیر بشمول ہندوپاک کی معیاری زبانوں میں سے ایک ہے۔ یہ پاکستان کی قومی اور رابطہ عامہ کی زبان ہے، جبکہ بھارت کی چھ ریاستوں کی دفتری زبان کا درجہ رکھتی ہے۔ ہندوستان کی تمام مقامی زبانوں میں اردو ہی ایسی زبان ہے جو ہندوستانی عوام کے دلوں پر کوئی تین سو سال سے حکمرانی کرتی آ رہی ہے اور آج بھی یہ ملک کی نہایت ہی اہم اور مقبول زبان ہے۔

آئین ہند کے مطابق اسے 22 شیڈیولڈ (Scheduled) زبانوں میں شامل کیا جا چکا ہے۔ 2001ء کی مردم شماری کے مطابق اردو کو بطور مادری زبان بھارت میں 5.01% فیصد لوگ بولتے ہیں اور اس لحاظ سے یہ بھارت کی چھٹی بڑی زبان ہے جبکہ پاکستان میں اسے بطور مادری زبان 7.59% فیصد لوگ استعمال کرتے ہیں، یہ پاکستان کی پانچویں بڑی زبان ہے۔ اردو تاریخی طور پر ہندوستان کی مسلم آبادی سے جڑی ہے۔ بعض ذخیرہ الفاظ کے علاوہ یہ زبان معیاری ہندی سے کہیں زیادہ قابل فہم ہے۔ جو اس خطے کی ہندوؤں سے منسوب ہے۔ زبان اردو کو پہچان و ترقی اس وقت ملی جب برطانوی دور میں انگریز حکمرانوں نے اسے فارسی کی بجائے انگریزی کے ساتھ شمالی ہندوستان کے علاقوں اور جموں و کشمیر میں اسے سنہ 1846ء اور پنجاب میں سنہ 1849ء میں بطور دفتری زبان نافذ کیا۔ اس کے علاوہ خلیجی، یورپی، ایشیائی اور امریکی علاقوں میں اردو بولنے والوں کی ایک بڑی تعداد آباد ہے جو بنیادی طور پر جنوبی ایشیاء سے کوچ کرنے والے اہل اردو ہیں۔ 1999ء کے اعداد و شمار کے مطابق اردو زبان کے مجموعی متکلمین کی تعداد دس کروڑ ساٹھ لاکھ کے لگ بھگ تھی۔ اس لحاظ سے یہ دنیا کی نویں بڑی زبان ہے۔ اس میں جدید علوم کو اپنے آپ میں جذب کرنے کی صلاحیت موجود ہے۔

ہندوستانی موسیقی میں تو اسکا کردار ناقابل فراموش ہے۔ اردو زبان نے نرم صوتی حروف کا عطیہ ہندوستانی موسیقی کو دے کر مقامی سنگیت کو پروان چڑھایا۔ نتیجتاً بہت جلد یہ مکمل موسیقی کی زبان بن کر منظر عام پر ابھری۔ اردو کی شیرینی، حلاوت، دلکش انداز بیان، اسکی جامعیت، وسعت اور دوسری زبانوں سے اسکا تال میل اسکو عالمگیر لسانی قوت بنا کر پیش کرتا ہے۔

تحریک آزادی میں اردو کا کردار

تحریک آزادی میں اردو کا کرشمائی کردار ہے، اس بات میں کوئی دو رائے نہیں کہ اردو شاعروں اور مصنفین نے اس تحریک کو تیز کرنے میں اپنا بھرپور تعاون دیا ہے۔ "انقلاب زندہ باد" کا نعرہ آپ زور سے لگا کر دیکھیے، آج بھی ایک عجیب سی کیفیت کا احساس ہوتا ہے۔ ہمارا خون جوش مارنے لگتا ہے اور اسے بھیڑ میں بولا جائے تو اس کا اثر مزید بڑھ جاتا ہے۔ اگر کسی بات کو زور دے کر منوانا ہوتا ہے تو خود بہ خود زبان سے یہ نعرہ نکلنے لگتا ہے۔ یہ صرف ایک نعرہ نہیں ہے بلکہ ایک جذبہ بھی ہے جو ہمیں ماضی کی حقیقتوں سے بھی روشناس کراتا ہے اور اردو زبان کی اس اہمیت کو بھی منظر عام پر لاتا ہے جس نے ہندوستان کی آزادی میں انتہائی اہم کردار ادا کیا ہے۔ دو لفظوں کا یہ نعرہ جس کو اردو نے جنم دیا، نہ جانے کتنے دلوں میں نیا جوش بھرنے کا ذریعہ بن گیا ہے۔ اسی ایک نعرے کی پکار پر آزادی کے بے شمار متوالوں نے اپنے سروں کو قربان کر دیا اور اگر یہ کہا جائے کہ آزادی اس نعرے کی احسان مند ہے تو بیجانہ ہوگا۔ یہ نعرہ آزادی کا بگل اور منتر ثابت ہوا۔ اسی طرح بسمل عظیم آبادی کا یہ شعر بھی تحریک آزادی کے متوالوں کے لیے تریاق سے کم نہیں ہے۔

سرفروشی کی تمنا اب ہمارے دل میں ہے

دیکھنا ہے زور کتنا بازوئے قاتل میں ہے

آپ اس منظر کا تصور کیجیے جب پھانسی کا پھندا بھگت سنگھ کے گلے میں تھا اور ان کی زبان پہ یہ شعر جاری تھا جس نے انگریزوں کو یہ سوچنے پر مجبور کر دیا کہ آزادی کے ان سرپھروں کے روم روم میں آزاد ہندوستان کا جو خواب بس گیا ہے اس کو بندوق کی گولیوں اور پھانسی کے پھندوں سے روکا نہیں جا سکتا ہے۔

اگر ہم غور کریں تو پائیں گے کہ تحریک آزادی کے وقت ہندوستانیوں کو ایک دھاگے میں باندھنے کا کارنامہ جن زبانوں نے کیا ان میں اردو سرفہرست ہے۔ یہ وہی میٹھی اور دلکش زبان تھی جس کی تحریروں، تقریروں اور شاعری نے ہندوستانیوں کے دلوں کو چھونے، آزادی کے حقیقی معنی سمجھانے اور انگریزوں کے مظالم سے مطلع کرانے کے ساتھ ان کی نئی نئی سازشوں کا پردہ فاش کرنے کا کام کیا اور آزادی کی راہیں ہموار کیں۔

وطن کی فکر کر ناداں، قیامت آنے والی ہے

تیری بربادیوں کے مشورے ہیں آسمانوں میں
 نہ سمجھو گے تو مٹ جاؤ گے اے بندوستان والو
 تمہاری داستاں تک بھی نہ ہوگی داستانوں میں

تحریک آزادی کے وقت مذہبی اتحاد، بھائی چارہ، آزادی اور وطن پرستی کی ایسی جھنکار اردو شاعری میں سنائی پڑتی ہے جس نے انقلاب کی شمع بندوستانیوں کے دلوں میں جلا دی۔ اردو ادب نے لوگوں کو وہ سلیقہ دیا جس سے سوئے ہوئے اور مایوس لوگوں میں امید کی شمع روشن ہو گئی۔ اقبال کے ذریعہ حب الوطنی سے لبریز اور انگریز مخالف جذبات سے پُر شاعری پڑھ کر بھی لوگوں میں ایک جنون پیدا ہوا۔ انہوں نے غلامی پر جھنجھوڑ دینے والی اور خون کے آنسو رلانے والی نظمیں لکھیں۔ جب گاندھی جی نے تحریک عدم تعاون چلائی تو حسرت موبانی اور مجاز لکھنوی جیسے وطن پرستوں کی شاعری نے بھی لوگوں کو بیدار کرنے کا کام کیا۔ یہ وہ دور تھا جب اردو شاعری میں انقلاب کی آگ نظر آ رہی تھی۔ مجاز لکھنوی کے ان اشعار کو ہی دیکھ لیجیے۔

جلال آتش و برق و شہاب پیدا کر
 اجل بھی کانپ اٹھے وہ شباب پیدا کر
 تو انقلاب کی آمد کا انتظار نہ کر
 جو ہو سکے تو ابھی انقلاب پیدا کر

ایسے وقت میں اشفاق اللہ خان کی شاعری نے بھی بندوستانی عوام کے دلوں میں اپنی جگہ بنائی اور ان میں نیا جوش پیدا کیا۔ 1857 کے انقلاب نے انگریزوں کے خلاف جس حیرت انگیز ماحول کو پیدا کیا تھا اسے اردو شاعری نے انگریز دشمنی میں بدل دیا۔ غالب اور میر نے بھی غلام بندوستان کا نقشہ اپنی اردو شاعری میں پیش کیا اور کچھ ایسے اشعار کہے جس نے لوگوں پر گہرا اثر ڈالا۔ دلی کی بدحالی اور پریشانیوں کا تذکرہ کرتے ہوئے میر تقی میر نے لکھا ہے۔

دلی میں آج بھیک بھی ملتی نہیں انہیں
 تھا کل تلک دماغ جنہیں تخت و تاج کا
 دلی جو ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
 رہتے تھے منتخب ہی جہاں روزگار کے
 جس کو فلک نے لوٹ کے ویران کر دیا
 ہم رہنے والے ہیں اسی اجڑے دیار کے

میر کا درد کچھ اس طرح کا ہے جس میں ماضی کی سنہری یادوں کے ساتھ غلام بندوستان کا رنج بھی ظاہر ہوا ہے۔

پریم چند، سعادت حسن منٹو، علی عباس حسینی، کرشن چندر، عصمت چغتائی اور راجندر سنگھ بیدی وغیرہ ایسے نام ہیں جنہوں نے اردو میں اپنی لازوال تحریروں سے ملک کی آزادی کا پرچم بلند کیا۔ انہوں نے اپنی تحریروں کے ذریعہ انگریزوں کی سازشوں کو بے نقاب کیا۔ یہی وجہ ہے کہ پریم چند کے پہلے افسانوی مجموعہ 'سوز و وطن' (1905) کو انگریزوں نے ضبط کر کے اس پر پابندی لگا دی تھی۔ کئی دوسرے مصنفین اور صحافیوں کے ساتھ بھی یہی رویہ اختیار کیا گیا تھا۔ منٹو کی کہانیوں "تماشہ"، "نیا قانون" وغیرہ میں بھی انگریزوں کے تشدد اور عام آدمی کی تکلیف کو دکھایا گیا جس نے لوگوں میں بیداری پیدا کی۔ اردو زبان میں ہونے والے اس طرح کے کام سے انگریزوں کی پریشانیوں بڑھ رہی تھیں تو دوسری طرف آزادی کے متوالوں میں جوش بھر رہا تھا۔ تحریک آزادی زور پکڑ رہی تھی۔ بڑی تعداد میں لیڈروں، صحافیوں، مصنفین اور شاعروں کو گرفتار بھی کیا جا رہا تھا۔ لیکن چاروں طرف سے "انقلاب زندہ باد" کے نعرے گونجنے لگے اور "سرفروشی کی تمنا" کی آواز ہر دل سے نکلنے لگی تھی۔ اس وقت اخبار و رسائل نے بھی اپنی ذمہ داری نبھائی اور لوگوں میں آزادی کا جذبہ پیدا کیا۔ مولانا محمد علی جوہر، مولانا آزاد اور مولانا حسرت موبانی کی تقریروں نے تحریک آزادی میں جو کردار ادا کیا اسے کبھی فراموش نہیں کیا جا سکتا۔ گاندھی جی نے بھی تحریک آزادی کے وقت جس 'بندوستانی' زبان کی وکالت کی وہ اردو کے ہی زیادہ نزدیک دکھائی پڑتی ہے۔

جہاں تک اردو اور ہندی زبان کی بات ہے تو میں اس تنازعہ میں نہیں پڑنا چاہتا کہ "بندوستانی" ہندی کے نزدیک ہے یا اردو کے، لیکن یہ قابل غور امر ہے کہ برج، اودھی، بھوجپوری وغیرہ کے مقابلے میں اردو اس کھڑی بولی ہندی کے زیادہ نزدیک ہے جس نے آزادی کی تحریک میں اہم کردار نبھایا ہے۔ دلچسپ بات یہ ہے کہ بول چال کی شکل میں ہندی اور اردو الگ نہیں لگتے۔ اس بول چال کی زبان کو فارسی رسم الخط میں لکھا گیا تو اردو کہلائی اور جب

دیونگری اسکرپٹ میں لکھا گیا تو ہندی کہا گیا۔ یہاں افسوسناک امر تو یہ ہے کہ اردو اور ہندی کی اس لڑائی میں اس زبان کو فراموش کیا جا رہا ہے جس نے آزادی کی لڑائی میں ہمہ وقت ہمارا ساتھ دیا۔ آج کے ڈیجیٹل دور میں جبکہ تعلیم و تدریس سے لے کر تمام شعبہ ہائے حیات ڈیجیٹلائز ہو چکی ہیں۔ اسی طرح ہماری زبان بھی ان عوامل سے پرورش و پرداخت پارہی ہے غرض یہ کہ ٹکنالوجی کے پروں پر سفر کرتے ہوئے ہماری زبان نے ایسا مقام حاصل کر لیا ہے کہ اس کا مستقبل سنہرا ہی سنہرا ہے۔

انٹرنیٹ کی آمد سے نہ صرف عالمی طور پر اردو زبان کی اشاعت ہوئی بلکہ اس کی شناخت بھی قائم ہوئی۔ آج دنیا کی آبادی کا ایک بڑا حصہ اردو زبان اور اس کے اشعار سے محظوظ ہو رہا ہے۔

اردو رسم الخط کے حوالے سے یہ تشویش بھی ظاہر کی گئی کہ اب اس کا چلن بھی ختم ہو جائے گا۔ لیکن میں سمجھتا ہوں کہ ایسا کہنا غلط ہے کیونکہ اکثر و بیشتر یہ دیکھا گیا ہے کہ سوشل میڈیا پر لوگ اردو رسم الخط میں اپنے مقاصد کے ساتھ دوسری زبان میں اس کے تراجم بھی پوسٹ کر دیتے ہیں۔ اس سے نہ صرف اردو، اپنے زبان والوں میں مقبول ہو رہی ہے بلکہ غیر اردو داں بھی اس کی طرف مائل ہو رہے ہیں۔ گلوبل ویلج، سائبر اسپیس، یہ سب اس وسیلے کی دین ہیں۔ سمٹتے ہوئے فاصلوں نے قاری اور ادب کو ایک دوسرے سے اتنا قریب کر دیا کہ زبان کی ترقی کو مضبوط پنکھ لگ گئے نیز عصری تناظر میں اس کی اڑان کے ضامن بھی بن گئے۔ انٹرنیٹ ہماری زبان کے حق میں جو رول ادا کر رہا ہے اس کے لیے ہمیں ٹکنالوجی کا شاکر ہونا ہی پڑے گا۔

ان تمام باتوں کے پیش نظر ہم دیکھ سکتے ہیں کہ عصری تناظر میں زبان اردو اپنی ممکنہ جہات تک پہنچ چکی ہے۔ ان جہات کا سفر کافی پریچ تھا، دشوار ترین مراحل اور ناہمواریوں کو پائنتے ہوئے، عصری تقاضوں سے ہم آہنگی برتتے ہوئے ہماری زبان آج دنیا کے گوشے گوشے میں نہ صرف شان سے سانس لے رہی ہے بلکہ اشاعتی سلسلے سے اپنی تابندگی کا ثبوت بھی فراہم کر رہی ہے۔ پوری دنیا میں آج کیا اردو داں اور کیا غیر اردو داں، سب ہی اس سے مستفیض ہو رہے ہیں اور ادب کی خدمت انجام دیتے ہوئے اس کے تحفظ کو نقش ایقان بخش رہے ہیں۔ عالمی منظر نامے میں اردو کی صورت حال کافی خوشگوار ہے جس سے اس کی ترقی اور تحفظ کے امکانات روشن ہیں۔

حواشی

- ۱۔ اردو ریسرچ جرنل، جلد دوم اول، شماره دوم، ص، 79-70 سنہ اشاعت 2016
- ۲۔ اکیسویں صدی میں اردو کا سماجی و ثقافتی فروغ، مرتب، پروفیسر خواجہ محمد اکرام الدین، ص، 177-178، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی 2014
- ۳۔ اردو زبان و لسانیات، گوپی چند نارنگ، ص، 37، رام پور رضا لائبریری رامپور، 2006

اردو زبان و ادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات

محمد ارشد عبد الرحیم

Mohd. Arshad Abdul Rahim

Research Scholar, Shri Jagdish Prasad Jhabarmal Tibrewala University, Jhunujhunu, Rajasthan

گلوبلائزیشن ایک انگریزی اصطلاح ہے۔ جس کا اردو ترجمہ عالمگیریت کیا جاتا ہے۔ یہ وہ خوش آئندہ خواب ہے جس کی تعبیر تمام نوع انسانی کو ایک پلیٹ فارم پر مساوات کی بنیاد پر لا کھڑا کر دینے کی ہے۔ جس کی بنیاد وحدت پر ہو۔ جہاں تمام انسان ایک قبیلے کے رکن ہو، جہاں ملکوں کی سرحدیں کسی بھی معاملے میں رکاوٹ پیدا نہیں کرتی، نہ سفر نہ حضر، نہ قیام نہ طعام، نہ معاشیات نہ معاشرت، سب کے لئے سب کچھ، وہ تمام سہولیات جو ہوا، پانی، روشنی کی طرح سب کے لئے یکساں ہوں لیکن حقیقت اس کے برخلاف ہے۔ یہ بھی استعماریت کی وہ جدید شکل ہے جہاں تمام سرمایہ دار جو دنیا کے کسی بھی خطے سے تعلق رکھتے ہوں، دنیا بھر میں تجارت کرنے کے لئے آزاد ہیں۔ وہ اپنی ایشیا فروخت کرنے کے لئے آزاد ہیں، جس حربے سے چاہیں صارف کو متاثر کریں، اشتہار بازی کریں، ذرائع ابلاغ کو خریدیں یا پھر اپنا کوئی میڈیا بنالیں۔ بیماریوں کے جراثیم بنا کر دوائیں فراخت کریں یا جنگوں کا ماحول بنا کر اسلحہ فروخت کریں، دراصل گلوبلائزیشن کا جنم سرمایہ داریت کی کوکھ سے ہوا۔ اس کو ایک آسٹریائی مفکر جوزف "Creative Destruction" کا نام دیا ہے 1۔

اس نے سرمایہ دارانہ معیشت کی طرف اشارہ کیا کہ وہ کس طرح پرانی چیزوں کو تباہ و برباد کر دیتی ہے۔ اور اس کے ملبے سے نئی چیزیں وجود میں آتی ہے۔ اس میں صرف اشیاء ہی نہیں بلکہ پیداوار کے طریقے، ان کو فروخت کرنے کے طریقے بھی تبدیل ہوجاتے ہیں۔ اس سے وابستگی بھی ختم ہوجاتی ہے۔ مسلسل نئی ایجادات ہوتی ہے۔ اس کے اثرات کے سبب طبقاتی نظام، نظریات، قدریں، تہذیب، زبانیں، بلکہ قومیں بھی تباہی کے دہانے پر پہنچ جاتی ہیں۔ یہ جدیدیت کے جس فلسفہ کو جنم دیتی ہے اس سے تخلیقی تباہی کا فقدان ہوجاتا ہے۔ اور پرانی اشیاء سے وابستگی ختم ہوجاتی ہے۔ اس نئے بین الاقوامی رجحان نے نئی ایجادات کا جو سلسلہ شروع کیا وہ موبائل فون سے انٹرنیٹ تک جا کر رکا نہیں بلکہ اس سے پوری دنیا کو ایک عالمی گاؤں میں تبدیل کر دینے کے بعد وہ ان تمام قدروں، نظریات، تہذیبوں، زبانوں کی مٹھاس، قوموں کی انفرادیت کو ختم کر دینے کے درپے نظر آ رہا ہے جو ہماری میراث تھی، ایک طرف تو نظر کے سامنے یہ سراب نظر آ رہا ہے کہ دنیا کے تمام انسانوں کے دکھ سکھ، ترقی، تنزل۔ مسائل سب ایک ہو گئے ہیں۔ ایک دوسرے سے جڑے رہنے کا احساس، دوریوں کے کم ہونے، فاصلوں کے سمٹنے کا احساس ہونے لگا، لیکن اس کے پس پردہ سرمایے کی ترسیل ممکن بن گئی۔ مسابقت کا دور شروع ہوا۔ معیار بلند ہونے لگے، صارف دوست کلچر وجود میں آیا۔

اردو ادب بھی اس گلوبلائزیشن کے اثرات سے محفوظ نہیں۔ وہ بھی اس مسابقت کے دور میں وہی ادب تخلیق کر رہا ہے جس پر سرمایہ کی اجارہ داری ہو۔ جو ایک ہی کرنسی سے چلتا ہے۔ وہ دنیا بھر کی تہذیب و ثقافت، علم و ادب، اقدار، روایات، عقائد کے لئے ایک سمت مقرر کرتی ہے۔ ادب کو تکنیک اور اسلوب کے فریب میں مبتلا کر دیتی ہے۔ ادیب و شاعر کو سچے جذبات کی عکاسی سے روک دیتی ہے اور جھوٹے خوابوں میں، مصنوعی ماحول کے ساتھ ان جذبات کی عکاسی پر مجبور کرتی ہے جو اس نے کبھی محسوس نہیں کئے۔ چوری کے خیالات، اس کے ادب کو وہ درجہ عطا نہیں کر سکتے جو ادب کی آبیاری کے لئے لازمی ہے۔ کیونکہ اب جس ادب کی وہ تخلیق کرتا ہے، اس میں خیال اور اسلوب کے ساتھ تکنیک بھی گلوبلائزیشن کے ساتھ جڑ جاتی ہے۔ ادب جو زندگی کا آئینہ ہوتا ہے۔ اس میں زندگی کی سچی تصویر نظر نہ آئے تو وہ ادب کیسا؟ جو زندگی کے کرب سے نا آشنا ہو، اس کے کرب و الم کو محسوس نہ کرے، اس کی لذتوں سے محظوظ نہ کر سکے، زندگی کی حقیقی مسرتوں سے لطف اندوز نہ ہو۔ ایسے ادب کے موضوعات بھی غیر حقیقی، غیر مرئی ہوں گے جو چونکا تو سکتے ہیں لیکن اس سے کسی صحت مند معاشرے کی تشکیل نا ممکن ہے۔ اور نہ ہی وہ زندگی گزارنے کے طریقوں کی طرف رہنمائی کر سکتے بلکہ اس سے زندگی سے بیزاری اور پریشان کر دینے والے خیالات ہی جنم لیں گے۔ سماجی ڈپریشن، نفسیاتی بیماریاں اسی کی علامت ہے۔ جدید دور کا ادیب یا شاعر گلوبلائزیشن کے اس دور میں اپنے تشخص کو برقرار رکھنے کے لئے دنیا کی توجہ کا محتاج بن گیا ہے۔ پھر چاہے اسے اپنی ذات کی نفی کرنے پڑے، یا اپنے عقائد کی قربانی دینی پڑے، کبھی مذہب کے دائرے میں سمٹ کر تو کبھی حب الوطنی کی پکار پر، کبھی کسی اور طرح سے مغلوب ہو کر اپنے سچ کو ہزار پردوں میں مخفی رکھ کر اس طوائف کی طرح بن جاتا ہے جس کو ہر کو خوش کرنا ہی ہے۔ پھر وہ پیا من بھائے، ایسے سہاگن کیسے بن سکتی ہے۔

یہاں اردو ادب پر گلوبلائزیشن کے اثرات کا جائزہ لیتے وقت ہمیں اس کے منفی اثرات کے ساتھ مثبت پہلوؤں کو بھی دھیان میں رکھنا چاہیے تاکہ اس کو بہتر طریقے سے واضح کر سکیں۔ جیسے ذرائع ابلاغ اور انفارمیشن ٹیکنالوجی کے اس دور سے ادب کو جو فائدہ ہوا ہے وہ شاید ہی پچھلی دہائیوں یا صدیوں میں کبھی ہوا ہو۔ مختلف ثقافتیں، زبانیں

ترجمہ ، متعارف ہوئے۔ لیکن رابطے اور علمی و ادبی ترسیل کی ایک زبان ہو ، اس خیال کے تحت اردو جیسی دنیا کی کئی زبانیں متاثر ہوئیں۔ اردو میں کئی زبانوں کے نفوذ نے بظاہر اس کے ذخیرہ الفاظ میں اضافہ کیا لیکن اس سے زبان کے اصل الفاظ گم ہونے لگے ہیں۔ گرامر تبدیل ہونے لگا ہے۔ اردو کے رسم الخط میں تبدیلی کر کے اس میں انگریزی رسم الخط کو شامل کیا جا رہا ہے۔ مخلوط جملے اس کی مثال ہیں۔ وہ میسج نہیں دیکھ رہا ہے۔ " اس کے فادر کی پرمیشن نہیں ہے۔ مجھے انٹرنیشنل سروس کی آفر ہے " اسی طرح کی زبان ہمارے ادب میں بڑے پیمانے پر مستعمل ہو رہی ہے۔ صنف شاعری بھی اس سے مستثنیٰ نہیں۔ اردو زبان و ادب میں اصطلاح سازی کی ایک قدیم روایت تھی لیکن جدید دور میں جو اصطلاحات مستعمل ہے ، ان میں ہم نے دیگر زبانوں سے جو کی توں رائج کردی ہے۔ چند ایک کا ترجمہ ہم نے کر لیا ہے ، جیسے عالمگیریت ، جدیدیت ، ساختیات ، تانیثیت ، علامت نگاری ، وغیرہ تو چند ایک زمانہ قدیم سے ہی ہماری زبان میں رائج ہو کر اپنی نئی شکل میں اردو میں موجود ہے جن میں اجنبیت کا احساس نہیں ہوتا ، جیسے ہسپتال۔ تولیہ ، بس ، انجن ، وغیرہ ،

زبان و ادب کی اس علمی و ادبی ترسیل کی وجہ سے ادب کی مختلف اصناف بھی متاثر ہوئیں ، فکری ، لسانی اور فنی تبدیلیاں رونما ہونے لگیں کیونکہ ادب کی ترسیل بڑی سرعت سے ہو رہی ہے۔ جو مقامی ادب اور ادیب و شاعر کو متاثر کرتا ہے۔ نئے موضوعات ، عالمی واقعات ، نئی اصناف کو گلوبلائزیشن نے سب کے لئے یکساں فکری زاویہ کے تحت پیش کرنے کا پلیٹ فارم فراہم کر دیا ہے۔ جو ماضی میں ممکن نہیں تھا۔ ادب کا دامن نثری اصناف کے ساتھ شاعری کے ضمن میں بھی وسیع تر ہو گیا ہے۔ انسانیت سوز مداخلت ، ماحولیاتی تحفظ ، دانشورانہ املاک ، تعلیم و تعلم ، علم و ادب ، صحت کی خدمات کا خرید و فروخت کا نظریہ عام فہم بن گیا۔ ساتھ ہی تہذیبوں کے خلط ملط سے ہونے والے منفی اثرات بھی ادب میں نئے موضوعات بن گئے۔ تانیثیت ، رومانیت ، ناسٹلجیا ، فیمینزم ، ریشنلزم ، نیچر سے وابستگی جہاں اچھے نئے اچھوتے جذبات کی عکاسی کے لئے سامنے آئے وہیں ہم جنسیت پرستی ، دہشت پسندی ، مذہبی دیوانگی جنون ، سائبر کرائم نے بھی ادب میں جگہ بنائی۔ یورپ میں آٹھنے والی تحریکوں کے اثرات سے اردو ادب بھی محفوظ نہیں رہا۔ ہمارے کلاسیکی ادب کا نئے تناظر میں مطالعہ ہونے لگا۔ اس میں نئے نئے عناصر کی تلاش کی گئی۔ جیسے نسوانی کرداروں میں جذباتی منظر نگاری ، علامت نگاری ، تحیر کے عناصر ، نسوانی شعور ، عصری آگہی ، احتجاج وغیرہ۔

گلوبلائزیشن کے اسی طرح کے مثبت اثرات میں قدیم کلاسیکی کتابوں کا مخطوطات کا ڈیجیٹل ساخت میں تبدیل ہوجانا ہے جس سے قدیم مخطوطات ، قدیم ادب ، جو لائبریریوں کے تاریک گلیاروں میں الماریوں میں دیمک کی غذا بننے ہی والا تھا کہ اس کو نئی زندگی گلوبلائزیشن کی وجہ سے نصیب ہوئی۔ تو دوسری جانب موضوعاتی سطح پر بھی نئے مسائل ابھرنے لگے ، تنہائی ، بیگانگی ، رشتوں کا زوال ، خاندانی نظام کا خاتمہ ، رائیگانی کا احساس ، ڈر ، خوف ، ڈپریشن ، بے معنویت ، تصور معاش ، دہشت گردی ، عدم تحفظ ، بے بسی ، جیسے موضوعات ، ادب و شاعری کا حصہ بن گئے۔ دیگر زبانوں کے تراجم نے بھی عالمی مسائل کی آگہی اور شعور بخشا

ادب میں نئی اور پرانی اصناف میں گلوبلائزیشن نے کئی پہلوؤں سے اپنا اثر ڈالا۔ فن کے تناظر میں نثری ادب میں افسانے ، علامتی ، تجریدی ، منی ، جدید انداز میں لکھے گئے۔ تو انشائیہ کے موضوع اب این ، آر آئی اور مذہبی منافقتوں ، تہذیبوں کے انہدام ، شخصیت کی توڑ پھوڑ ، سیاسی پسماندگی ، لامذہبیت ، عالمی سطح پر رشتوں اور سماجی بندھنوں سے نجات کے بن گئے۔ ناول نگار اب ناولٹ لکھنے لگے ، ان کے موضوعات اور پیش کش سے منظر نامے کے تبدیل ہونے کا احساس ہونے لگا۔ تو دیگر اصناف ادب میں ڈرامہ ، سفر نامے ، رپورٹاژ ، سوانح عمریاں ، تنقید ، تحقیق میں بھی زاویہ نظر حاوی نظر آتا ہے۔

اردو شاعری میں بھی جدید شاعری نے گلوبلائزیشن کے زیر اثر دیگر زبانوں سے ادب سے استفادہ کیا۔ نئی تکنیک اور ہیئتیں اپنائیں۔ بیرونی اصناف ادب کو اختیار کیا ، فن شاعری میں نئے ہیئت اور اسلوب کے تجربے کئے گئے۔ اظہار کے نئے اسالیب اور سانچے استعمال کر کے دامن اردو کو وسیع کیا۔ ہماری روایتی اصناف منقلب ہونے لگیں۔ داستانوں کا وجود خطرے میں پڑ گیا۔ تمام اصناف کسی نہ کسی طرح تبدیلی کے عمل سے گزر کر نئی ہیئت میں سامنے آئے لگی ہے۔ تجرباتی تبدیلیوں نے جدیدیت کے ساتھ ان اصناف کو زندگی بخشی جو بصورت دیگر وقت کے ساتھ زوال پذیری کی طرف گامزن تھی ، جیسی مرثیہ ، قصیدہ ، شہر آشوب وغیرہ کا احیا ہونے لگا

نئے تصورات غزلوں میں ، نئے موضوعات نظموں میں نظر آئے لگے۔ عنوانات بھی منفرد اور انگریزی سے ماخوذ ہو گئے۔ جیسے کلوننگ ، سرد جنگ کے خاتمے پر وغیرہ وغیرہ۔

جانے کس درجے میں عکس پار تھا محفوظ

ہاتھ رکھ کے بیٹھا ہوں ، حافظے کے ماوس پر 2

اسی طرح دیوار برلن کا انہدام ، سرد جنگ کا خاتمہ ، نائن الیون کا حادثہ ، سب گلوبلائزیشن کے ساتھ ساتھ اردو ادب پر اثر انداز ہوئے۔ نئی ایجادات و دریافتوں نے اردو ادب کے قارئین کی تعداد میں اضافہ کیا ، وہیں ادب کے تخلیق کرنے

والے بھی نئے نئے رجحانات کے ساتھ اس میدان میں آئے۔ جن میں چند ایک تو اردو زبان و ادب کے ساتھ مخلص تھے، تو کئی دور کے تقاضوں کو پورا کرنے کے نعروں کے ساتھ، جدیدیت کے نام پر عریانی، حقیقت پسندی کے نام پر فحاشی، جیسی برائیوں کو دخیل کرنے کا سبب بنے لطیف اشاروں کا قتل عام اور بے راہ روی جیسی برائیاں بھی داخل کرتے گئے۔ انٹر نیٹ دوستی، نے جہاں عالمی رشتوں کو جنم دیا وہیں سائبر کی دنیا کے اسرار و رموز بھی ادب کا حصہ بن گئے۔ جیسے نیر اقبال علوی کے افسانے "گلوبل پنچ" میں موبائل اور انٹر نیٹ کو انسانی رشتوں کی تعمیر و تخریب کا مرکز قرار دیا گیا۔

"یہ لوگ اگر انٹر نیٹ پر تعلق استوار کر سکتے ہیں اور موبائل فون پر رشتے توڑنے کی ریت کو جنم دے سکتے ہیں تو انہیں ایسا کرنے کا پورا حق حاصل ہے۔" 3-

اس طرح ہم کہہ سکتے ہیں گلوبلائزیشن نے اردو ادب میں نئے ادبی نظریات، ادبی اصناف، علامات، استعارے، تمثیلات، امیجنز کو ایک نئی جہت سے روشناس کروایا اور کئی لطیف جذبات کو ادبی پیراہن بخشنے میں بھی کامیابی حاصل کی ہے۔

غرض گلوبلائزیشن نے نہ صرف دنیا کی دوسری زبانوں، تہذیبوں اور ادب کو متاثر کیا بلکہ اردو جیسی نوخیز زبان کو بھی وہ قدیم پیمانے دے دیئے جو اظہار کے نت نئے سلیقوں کے ساتھ دوسری قدیم زبانوں کے قدم سے قدم ملا کر چلنے کے قابل بن گئی۔ اس کے اثرات اردو ادب پر فکری اور فنی دونوں سطحوں پر مرتسم ہوئے ہیں۔

حواشی

- 1- جوزف شیمپٹر کی کتاب۔ British Capitalism, Socialism and Democracy 1983 .
- 2- طارق ہاشمی کا مجموعہ - دستک یا دل، فیصل آباد، ص- 7
- 3- نیر اقبال علوی، جہان رنگ و بو، ملٹی میڈیا - ص- 42، 2005
- 4- قومی کونسل برائے فروغ اردو کے رسالے ماہنامہ اردو دنیا۔ جولائی 2021 -

نگاهی به آثار منثور فارسی در عهد عادلشاهیان دکن

جاوید اختر آثری

Jawed Akhtar Asari

Assistant Professor (Persian), Department of Urdu, Arabic and Persian, Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune, Maharashtra

سلسله عادلشاهیان که در دکن نزدیک به دوپست سال (از ۱۴۹۰ تا ۱۶۸۶ م) فرمانروایی کرده است نه فقط از لحاظ سیاسی در تاریخ دکن ممتاز است بلکه از لحاظ هنر پروری و دانش دوستی نیز جایگاه برجسته ای دارد. بسبب قدرشناسی و سخاوت و فیاضی ایشان نسبت به صاحبان علم و هنر و به ویژه شاعران و نویسندگان، عده زیادی از هنرمندان و صاحبان قلم از ایران و کشور های دگر در دربار ایشان جمع شدند و پایه تخت آنها بیجا پور مرکز بزرگ فعالیت های فرهنگی و هنری زمان خود شد و به اوج رشد علمی و ادبی رسید.

هر چند شاهان این دودمان به شعر فارسی علاقه خاصی داشتند و برخی از آنها خودشان شعر می سرودند و به شاعران بسیار می نواختند و به همین علت تعداد شاعران فارسی در دربار ایشان بسیار زیاد بود. اما از طرف نثر فارسی و آثار منثور هم غافل نبودند. همین است که برخی آثار مهمی در نثر فارسی در این دوره و به حمایت و سرپرستی شاهان این سلسله بوجود آمد. در این مقاله ما سعی می کنیم تا مهمترین آنها را مختصراً مورد مطالعه و بر رسی قرار دهیم.

بعد از مطالعه و تفحص منابع مختلف معلوم می شود که اغلب آثار منثور این دوره زمینه تاریخی دارند اما از لحاظ آثار ادبی نیز این دوره بی بهره نیست بلکه برخی آثار معروف و مهم ادبی از یادگار این عهد است که در زیر ذکر می شود:

سه نثر ظهوری: در واقع این تصنیف مستقلی نیست بلکه مجموعه سه دیباچه است که ملک الشعرا دربار ابراهیم عادلشاه ثانی ملا ظهوری ترشیزی بر سه اثر مختلف نوشته است، یعنی دیباچه نوری (نوشته ابراهیم عادلشاه ثانی درباره موسیقی) دیباچه گلزار ابراهیم (اثر منظوم سروده ظهوری و ملک قمی در ستایش ابراهیم عادلشاه) و دیباچه خوان خلیل (اثر منظوم در مدح ابراهیم عادلشاه ثانی سروده ظهوری و ملک قمی). این سه دیباچه به علت زیبایی و روش نگارش چنان معروف و مقبول شدند که در شبه قاره هند سر مشق کاتبان و منشیان شدند، و در نثر فارسی جایگاهی بدست آوردند که جزو برنامه های درسی مدارس شدند و با شاهکارهای دیگر ادبیات فارسی مانند گلستان و شاهنامه و چهار مقاله به عنوان کتاب درسی تدریس می شدند. دکتر نذیر احمد در مقاله دکتری خود راجع به سه نثر چنین اظهار نظر کرده است:

"سه نثر یکی از بهترین نمونه های نثر مسجع است و اکثر قسمت های متون آن با وزن فارسی شناخته شده مطابقت دارد، ظهوری گهگاهی از نثر مسجع با بیش از دو کلمه، نظم عالی هم وزن خلق کرده است که هماهنگی در همه قسمت های آن به چشم می خورد".

(بنقل از سه نثر ظهوری ترشیزی و جایگاه آن در ادبیات فارسی، متن پژوهی ادبی، سال 23، شماره 79، 1398ش)

در اکثر کتب تذکره که ذکر آثار ظهوری در آنها آمده بیشتر به این سه دیباچه اشاره شده است. اگرچه این هر سه اثر یعنی کتاب نوری، گلزار ابراهیم و خوان خلیل با هدف مداوم همدگر به رشته تحریر نیامده اند اما دیباچه های آنها بسیار شبیه هم است. و به احتمال قوی بدلیل شباهت به بعنوان یک سلسله اثر شناخته می شدند.

سه نثر ظهوری ترشیزی به عنوان یکی از شاهکارهای سبک هندی و مقبول طبع سخت پسند شاعران و ادیبان آن دوره، تمام موازین و معیارهای سبک هندی را در خود جمع کرده است. یکی از ویژگیهای مهمی سه نثر تاثیر پذیری از سعدی است. ظهوری به آثار قدما و بویژه سعدی علاقه خاصی داشت. همین است که علاوه از شاعری تاثیر پذیری وی از سعدی را در سه نثر نیز می توان ملاحظه کرد. و اسلوبهای زیبای سخن را که به ویژه در گلستان سعدی به کار رفته در سه نثر هم می توان دید.

مهمترین شباهتی که میان سه نثر و گلستان مشاهده می شود، قالب آنهاست که از نظم و نثر تشکیل شده است. شاعر در متن گلستان، اول توضیحات نثر را می آورد و به دنبال آن شعر در همان موضوع نثر می آید. این قالب اصلی تا آخر این اثر حفظ می شود و در سه نثر نیز چنین است. از نظر حجم دیباچه گلستان و دیباچه های نوری و گلزار ابراهیم تقریباً یکی هستند. همچنین شباهت های دیگر هم است.

مینا بازار: یک اثر دیگر این دوره "مینا بازار" است. هر چند این اثر را نیز به ظهوری نسبت داده اند اما اختلاف نظر هم وجود دارد و برخی از محققان ادعا کرده اند که نام مؤلف آن ارادت خان است. به هر صورت این یک اثر مهمی منثور این دوره است و نسبت به وجه تسمیه این اثر گویند به مناسبت اینکه ابراهیم عادلشاه قصد دیدار "مینا بازار" را داشت، این اثر ساخته شده است. مینا بازار نثر زیبا و دلنشین دارد و از کلمات هندی بسیار استفاده شده است. ظهوری در این اثر از صنعت ایهام تناسب بخوبی کار برده است و توانسته است تا اثری زیبا و بی نظیر بر جای بگذارد.

بحیره: یکی از آثار مهمی ادبی عهد عادلشاهیان "بحیره" نوشته میر محمد هاشم بیگ فزونی استرآبادی است. اسم کامل این کتاب "بحیره؛ در حکایت نویسی و عجایب نگاری" است. نویسنده این کتاب مرد سیاحت دوست بود و زمانی دراز از عمر خویش را در هند، ایران و دیار عرب به سیر و سیاحت گذرانده و تجربه های شگفتش و حاصل خوانده ها را در این کتاب جمع آوری کرده است. شیوه نگارش فزونی بطور عمومی ساده و روان است و از تکلفات و کاربرد مترادفات و نیز از مشکل پسندی و مغلق نویسی به دور مانده است. موضوع بندی خاص کتاب و اشاره به منابع گوناگون و دست اول، که عده ای از آن مفقود یا حد اقل به طبع نرسیده اند و نیز شنیده ها و دیده های مؤلف، به سبب تازگی مطالب از محاسن کتاب است.

از لحاظ نثر این کتاب مانند آثار دیگر آن دوره یعنی قرن دهم و یازدهم هجری از نفوذ زبان عربی برخوردار است. به گونه ای که در جای جای این، کتاب نفوذ شدید زبان عربی را هم در ساخت واژگان و ترکیبات و هم در ساختهای زبانی می توان مشاهده کرد. از منظر بلاغی در مقدمه کتاب و مقدمه های بابها و فصل ها نویسنده بخشی از تواناییهای بلاغی خود را به نمایش گذاشته و با آوردن جلوه هایی از سجع، جناس، اقتباس، تضمین، درج و دیگر فنون بلاغی بر زیباییهای اثر خود افزوده است.

یکی از ویژگیهای مهمی نثر بحیره اقتباس از آیات و احادیث و امثال عربی است برای ترفیق معانی و تزیین عبارات و آرایش کلام. در زیر نمونه ای از اقتباس هنری از آیات و احادیث در کتاب بحیره ذکر می شود:

"در منازل ایشان از اول بهار تا آخر تابستان اکثر اوقات باران است و تصادم رعد و برق به حدی است که ویجعلون اصابعهم فی اذانهم من الصواعق حذر الموت والله محیط بالكافرین و هر سالی که یکی برق برسد".

"پس در کاغذ نوشت که تو مرا مگر غلط افتاده که برادر مرا به چه فضیحت هلاک کرده ای و نشنیده که من قتل مظلوما فقد جعلنا لولیه سلطانا فلا یسرف فی القتل انه کان منصوراً" (باب پنجم، من آثار شجاعان، ۲۵)

"مرتبه سخن عالیست، چنانکه احادیث صحیفه^۱ در این باب از حضرت ختمی پناه منقول است از آنکه جمله فرموده اند: "الله تعالی کنز فی تحت العرض^۲ مفاتیحه لسان الشعراء" و نیز حدیث دیگر در این باب از آن حضرت منقول است "الشعراء امراء الکلام و مثل این حدیث دیگر نیز واقع است که "الشعراء تلامذ الرحمن" و حضرت خاتم در حق حسان گفته: قل روح القدس معک اللهم ایده بروح القدس" (باب نوزدهم فصل اول، من الفراسه ۲۰)

(بنقل از "ویژگیهای بلاغی و سبکی تاریخ بحیره"، دانش فصلنامه علمی پژوهشی، شماره ۱۳۳-۱۳۴ بهار و تابستان، ۱۳۹۸)

کتاب بحیره در همین اواخر یعنی در سال ۱۳۹۸ ه.ش با مقدمه و تصحیح مرتضی موسوی و رضوان مساح توسط میراث مکتوب چاپ و نشر شده است.

شاهان عادلشاهی در ترویج و توسعه سائر علوم و فنون نقش شایانی ایفا نمودند اما به تاریخ نویسی توجه خاصی داشتند و در نتیجه آن تعدادی از نوشته های تاریخی مهمی در دوران حکومت آنان بوجود آمد که از آثار نثری معروف این دوره است. این آثار تاریخی و ویژگیهای مختلف دارند مثلاً برخی از آن تاریخ عمومی هند است و بعضی علاوه از تاریخ حکومت عادلشاهیان گوشه هایی از تاریخ دکن را نیز روشن می کند و برخی وابسته فقط به بادشاهی خاص است. همین طور برخی از آن غیر از اهمیت تاریخی ارزش ادبی نیز دارد. در سطرهای زیر این آثار تاریخی عهد عادلشاهیان مختصراً معرفی می شوند:

گلشن ابراهیمی یا تاریخ فرشته: که یکی از مشهورترین اثر تاریخی هند و بویژه دکن است، در دوره عادلشاهیان توسط محمد قاسم هندوشاه استرآبادی معروف به فرشته نگاشته شده. این کتاب را گاهی "گلشن ابراهیمی" نیز خوانند. این اثر تاریخی مشتمل بر یک مقدمه و دوازده مقاله (باب) و یک خاتمه، تاریخ عمومی هندوستان است از آغاز کار حکومت مسلمانان در این سرزمین تا اوایل قرن یازدهم هجری.

گفته میشود که ابراهیم با ارائه نسخه ای از روضه الصفا خواندمیر به فرشته، او را به نگارش تاریخی در خصوص تاریخ هند و از جمله عادل شاهیان ترغیب نمود. چنین بود که فرشته نگارش تاریخ خود را آغاز کرد و در سال 1606 م به اتمام رسانید. البته بعدها حوادث تاریخی تا سال 1623 م به آن کتاب افزوده شد. از جمله نکته های مثبت کتاب این است که وی بی دلیل به مدح خاندان عادل شاهی به ویژه ابراهیم که کتاب را به نام وی نوشته، بر نمی آید. همچنین این کتاب نخستین تاریخ جامع در خصوص حکومتگران هند است. گذارشهایی که نویسنده خود شاهد آن بوده است موجب شده تا این

¹ کذا فی الاصل اما باید صحیح باشد

² کذا فی الاصل اما باید الارض باشد

کتاب منبع بسیار مهم و مستند برای تاریخ عادل شاهی به شمار آید. این کتاب بارها به زبانهای مختلف از جمله، اردو، فارسی و انگلیسی به چاپ رسیده است.

در باره نثر این کتاب محمد رضا نصیری مصحح تاریخ فرشته می نویسد:

" این کتاب پرحجم با دو نثر منشیانه، خاصه در مقدمه، و نثری ساده و روان در متن اطلاعات ذی قیمتی در باره وقایع تاریخ حکومت های مسلمان هند و ارباب فضل و ادب در اختیار خواننده قرار می دهد" (تاریخ فرشته از آغاز تا بابر، ص 28)

نمونه ای از نثر این اثر ذکر می شود:

همواره در مجلس بهشت آیین او قدمای حکمت آثار و شعرای شعری شعار سامع و ناظر، و مطربان خوش الحان دستان سرا و بذله گویان شیرین زبان نمکین ادا، واقف و حاضر- از سموم قهر و صرصر سیاستش مقهوران سرکش پای در دامان انزوا پیچیده، چون برگ بید از نهیب تندباد مضطرب و لرزان و از و هم نایره مهابتش گردن کشان نمرودش بسان موم از آتش محترق و گدازان در عهد فرخنده عدالتش آهو در کنار پلنگ به فراغ بال و ماهی در جوار نهنگ مرفه الحال، کیوتر با باز همراز و گنجشک با عقاب هم خطاب.

(تاریخ فرشته از آغاز تا بابر، ص 28)

تذکره الملوك: "تذکره الملوك" که نوشته میر رفیع الدین ابراهیم شیرازی است یکی از منابع مهمی تاریخ دکن و بویژه تاریخ عادلشاهیان است. علاوه از عادلشاهیان تذکره سلسله بهمنیان و دولت های دیگر دکن و روابط آنها نیز تاریخ گجرات و تاریخ گورکانیان هند از بابر تا اکبر و تاریخ صفویان از مشمولات این کتاب است. اما متأسفانه بجز فصل اول کتاب که در نشریه "تاریخ"³ در حیدرآباد دکن چاپ شد، فصولهای بعدی تا حالا بجای نرسیده است.

سبب تالیف این کتاب طبق نویسنده، گردآوری خلاصه ای از احوال سلاطین دکن و پادشاهان معاصر است چنان که می گوید:

"بخاطر ناقص رسید که مجملی از احوال سلاطین دکن از ابتدای اسلام این ملک و پادشاهانی که معاصر ایشان بوده اند، بعضی را که بیشتر بوده اند بعد از تفحصات و تحقیقات احوال مرقوم ساخته ام و بعضی را خود مشاهده نموده و می نمایم..."

(تذکره الملوك، بنقل از مقاله محمد عباسی، پژوهشی پیرامون کتاب تذکره الملوك...، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال پنجاهم، شماره یکم، ۱۳۹۶، ص ۳۹)

از لحاظ ویژگی نثر این اثر تاریخی دارای نثر ساده و روان است. هر چند رفیع الدین شیرازی در دیباچه این کتاب مهارت ادبی و قریحه بلاغی خویش را نشان داده است و دیباچه را یک کمی مسجع و متکلفانه نگاشته است. اما متن کتاب اغلب به سادگی و روانی برخوردار است. استفاده از آیات قرآنی و عبارات عربی و نیز در عده ای موارد نقل اشعار شعرای مشهور ایرانی از ویژگی این کتاب است. نمونه ای از آیات و اشعار ذکر می شود:

آیات قرآنی

إن الله وملائكته يصلون على النبي

(سوره احزاب آیه ۵۶)

هو الاول والآخر والظاهر والباطن وهوبكل شيء علیم

(سوره الحديد، آیه 3)

لیهلك من هلك من بینة و یحیی من حی عن بینة (سوره انفال آیه ۲۲)

اشعار فارسی

محمد کافرینش هست خاکش - هزاران آفرین بر جان پاکش

(بیتی از نظامی گنجوی در ستایش پیامبر (ص) در کتاب خسرو و شیرین (۷))

³Tarikh (Hyderabad) iii/9. Suppl. (Jan-March 1931), pp 2-41

زبس تیرباران که آمد بجوش - فکند ابر بارانی خود ز دوش⁴

گران تیرباران کنون آمدی - به جای نم از ابر خون آمدی

(ابیاتی از نظامی گنجوی در کلیات خمسه، بخش شرفنامه ۱۰۸۶)

(بنقل از Journal for the History of Islamic Civilization Vol. 50, No. I Spring and Summer 2017)

انشاء علی عادلشاهیه یا تاریخ علی عادلشاهیه: یکی از آثار تاریخی دوره عادلشاهیان "تاریخ علی عادلشاهیه" یا "انشاء علی عادلشاهیه" است که علاوه از ارزش تاریخی از لحاظ ادبی هم دارای اهمیت است. این کتاب بحسب نام خود مشتمل بر وقایع دوره علی عادلشاه ثانی است. و دارای یک تمهید و ده باب است که بقلم سید نورالله ولد قاضی سید علی محمد در عهد علی عادلشاه ثانی تالیف شده است.

مصحح "تاریخ علی عادلشاهیه" پروفیسور شریف النساء انصاری در باره ارزش ادبی این کتاب می نویسد:

" اول این که کتاب مذکور از روی شایستگی ادبی در عرضه کردن آن، مقام اعلی را دربردارد. و دیگر از حیث وسعت و ماهیت متن جمله های تاریخ عادلشاهی آراسته از نثر مقفه⁵ و پر از اختصار و محاوره های رمزی است. آیات قرآنی و احادیث نبوی و اشعارهای قشنگ خویش و دیگران هم در عبارت بکار برده است."

(تاریخ علی عادلشاهی با تصحیح و تحشیه متن از پروفیسور شریف النساء انصاری، ص: ۱۳-۱۴)

و بقول ابراهیم زبیری صاحب بساتین السلاطین:

"بعد از آن در عهد علی عادلشاه ثانی سیادت مآب کمال نصاب سید نور الله ولد قاضی سید علی محمد نَوَّرَ اللهُ مضجها وقایع و سوانح آن زمان در عبارت رنگین و فقرات برجسته و نمکین نوکرین خامه سحر پرداز خودش ساخته اند که بانشاء علی عادلشاهیه مشهور است" (بساتین السلاطین ص ۳-۴)

این کتاب در سال ۱۹۹۱م توسط پروفیسور شریف النساء انصاری استاد اسبق دانشگاه عثمانیه تصحیح و تحشیه شده بچاپ رسیده است.

علاوه از آنچه که ذکر شد دو کتاب دیگر عهد عادلشاهیان که زمینه تاریخی دارند شایان ذکر اند یکی "فتوحات عادلشاهی" که توسط مورخ و ادیب ایرانی تبار میر محمد هاشم بیگ فزونی استرآبادی تالیف شده است و دیگری "محمدنامه" تالیف ملا ظهور بن ظهوری که در عهد سلطان محمد عادلشاه به رشته تحریر آورده شده است. از ویژگیهای فتوحات عادلشاهی این است که این کتاب دارای اطلاعات پر ارزشی درباره روابط خارجی عادلشاهیان است و حوادث و وقایع پدید آمده بین عادلشاهیان و گورکانیان و نظامشاهیان و قطب شاهیان و ویجی نگر را بخوبی ترسیم می کند و نکته ویژه محمدنامه این است که این کتاب تاریخ برخی از مراسم اجتماعی، جشنهای عروسی، عرسهای اولیاء و بنای برخی قصرهای شاهی را ذکر می کند. و باین طور تاریخ اجتماعی بیجاپور را بخوبی روشن می سازد. طبق اطلاعات راقم سطور "محمد نامه" تا به حال چاپ نه شده است. اما نسخه خطی آن را در همین اواخر در موزه بیجاپور بنظرم رسیده است. دو نسخه دیگر از این کتاب در دو کتب خانه هند موجود است. یکی در کتب خانه سالار جنگ و دوم در کتب خانه کپورتله (پنجاب).

صاحب "بساتین السلاطین" ابراهیم زبیری دو اثر دیگر را هم ذکر نموده است که نسخه های آن یافته نمی شود و اطلاعات خاطر خواه هم درباره آن دو اثر در دست نیست. در "بساتین" هم نام اصلی این دو اثر یافته نمی شود و زبیری ذکر هر دو اثر را به این طور می کند "مؤلف شیخ ابوالحسن" و "نیشته ابراهیم اسد خانی" - بنا براین دستیابی این دو اثر و اطلاعات کافی در باره آنها یک امر دشوار به نظر می آید.

بنا بر آنچه که ذکر شد می توان گفت که از لحاظ آثار منثور فارسی دوره عادلشاهیان در میان دولتهای هند و بویژه حکومتهای دکن جایگاه ویژه ای دارد. در این عهد نه فقط آثار تاریخی مهمی نوشته شدند بلکه از لحاظ آثار ادبی هم این دوره حایز اهمیت است. "سه نثر ظهوری"، "بحیره" و "مینا بازار" در نثر ادبی و همین طور "تاریخ فرشته" و "تذکره الملوک" در حوزه تاریخی آثار لایق ذکر اند. سه نثر ظهوری جایگاه ویژه ای در ادبیات فارسی هند دارد، و آثار تاریخی که در این دوره نوشته شده نه فقط اطلاعاتی وابسته به تاریخ بیجاپور و حکومت عادلشاهیان را دارد بلکه حاوی اطلاعات مفیدی درباره دولت های دیگر هند از دکن و شمال هند است. این آثار پرارزش که نتیجه حمایت و علاقه فراوان عادلشاهیان نسبت به زبان و ادبیات فارسی و فن تاریخ بوده است، نشاندهنده علم دوستی و هنر نوازی شاهان این دودمان است.

⁴ کذا فی الاصل اما موزون نیست.

⁵ کذا فی الاصل اما درست مقفی است

مراجع:

- (1) زبیری، ابراهیم: تاریخ بیجاپور مسمیٰ بہ بساتین السلاطین ، حیدرآباد، بی تا.
- (2) سید، نور اللہ : تاریخ علی عادلشاهی با تصحیح و تحشیه متن از پروفیسور شریف النساء انصاری، آندھرا پردیش گورنمنٹ اورینٹل مینوسکریپٹس لائبریری اینڈ ریسرچ انسٹیٹیوٹ، حیدرآباد ۱۹۹۱م
- (3) صدیقی، عبد المجید: مقدمہ تاریخ دکن، ادارہ ادبیات اردو، حیدرآباد ۱۹۳۰م
- (4) فرشته، محمد قاسم، تاریخ فرشته از آغاز تا بابر، با تصحیح محمد رضا نصیری، مرکز تحقیقات رایانہ ای قائمیہ اصفہان، ۱۳۸۴
- (5) صالحی، علی رضا، ویژگیهای بلاغی و سبکی تاریخ بحیره، دانش فصلنامه علمی پژوهشی، شماره ۱۳۳-۱۳۴ بهار و تابستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۹۸
- (6) محمد عباسی، پژوهشی پیرامون کتاب تذکرۃ الملوک....، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال پنجاهم، شماره یکم، ۱۳۹۶، ص ۳۹-۶۹
- (7) خدایی، محمد زمان: مؤرخان ایرانی دکن، تاریخ در آیینہ پژوهش ۱۳۸۸، شماره ۲۲، ص- ۴۳ تا ۸۸
- (8) باباسالار، علی اصغر و دیگران، سه نثر ظهوری ترشیزی و جایگاه آن در ادبیات فارسی، متن پژوهی ادبی، سال 23، شماره 79، 1398ش
- (9) دریاباری، سیده پرنیان و دیگر، نقش نظام شاهیان و عادلشاهیان در خلق آثار تعلیمی ظهوری ترشیزی، فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی- دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، شماره 12، 1391، (ص-29-44)
- (10) Literaturelib.com/books/5247/ بحیره در حکایت
- (11) fa.wikifeqh.ir/تاریخ_فرشته

INDIAN PANORAMA AS REFLECTED IN THE NOVELLA *Buf-i-Kur*

MD. Tarique Rasool

Assistant Epigraphist, Arabic and Persian Inscriptions, Archaeological Survey of India,
Epigraphy Branch, Nagpur

The novel '*Buf-i-Kur*' is a masterpiece work of modern Persian literature written by famous writer Sadegh Hedayat. He was one of the greatest modern writers of fiction and short stories of Iran. He traveled to India and stayed here from 1936 until 1937. During this period, he had successfully achieved two important goals of his life. First, he completed and published his most enduring work, *Blind Owl* at Bombay. Second, he learnt the Pahlavi language from a Parsi scholar Bahram Gur Ankeleshwaria. He revived the name of India in the domain of modern Persian literature as a cradle of Persian learning at a time when Persian studies were phasing out from the land of *Sabk-e-Hindi*.

Blind Owl is the most renowned literary work of the twentieth century Iran. It is a work which has carved a niche for Iran in modern world literature. Therefore, it has been translated in many world languages. The novel is divided into two parts. Each part gives information about the civilization, culture and custom of India by the writer in different contexts. Though, India has not been shown in the entire novel of *Blind Owl* exclusively but Sadegh Hedayat has tried to depict Indian culture in *Blind Owl* in images such as lingam temple of Banaras; Indian music and dance; a temple dancer Bugam Dasi; Indian cobra; Sandel oil; Indian fragrance and an Indian Fakir etc. India appears as an incredible country on the pages of the novel.

Culture is the way of life of a particular society or group of people, including patterns of thoughts, beliefs, behavior, customs, traditions, rituals dress and language, as well as art, music and literature. Indian culture is very rich and diverse because many elements of Indian cultures such as Indian religious, yoga and Indian food had a profound impact to develop it. Ancient India is the birth place of Hinduism, Buddhism and Jainism which played a central role in the development of life of its people. Therefore, the greatness of India has been in accepting the best from all aspects of art and culture such as: music, dance, painting, sculptures and architecture.

Hedayat has elucidated about the Indian music and dance which infact is quite praiseworthy. The dance of the Bugam Dasi and the music of the Snake Charmer in the temple at Banaras give an expression to the Indian culture and tradition in the novel *Buf-i-Kur*. Hedayat says that:

“ A soft monotonous music played by bare-bodied men in turbans, a music of mysterious significance, concentrating itself all the secrets of wizardry, the legends, the passion and the sorrow of the men of India; and, as she performs her rhythmic evolution, her voluptuous gestures, consecrated movements of the temple dance, Bugam Dasi unfolds like the petals of a flower. A tremor passes across her shoulders and arms, she bends forward and again shrinks back.”

In this way, Hedayat considered the Indian music and dance as the explicit form of Indian culture.

Hedayat has mentioned about the Bugam Dasi or Devdasi who dedicated herself to the service of the God at the temple in Benaras. Here Bugam Dasi existed as the mother of *Blind Owl* who had the beauty of body and mind. Hedayat describes her appearance in these words:

“ Bugam Dasi, my mother, wearing a gold-embroidered sari of colored silk and around her head a fillet of brocade, her bosom bare, her heavy tresses, black as the dark night of eternity, gathered in a knot behind her head, bracelets on her wrists and ankles and a gold ring in her

nostril, with great, dark, languid, slanting eyes and brilliantly white teeth, dancing with slow, measured movements to the music of the sitar, the drum, the lute, the cymbal and the horn.”

Buddha taught many lessons of life to his followers but his basic teaching is that life is full of sorrow and suffering such as birth; old age; diseases; death; contact with the unhappiness; separation from loved ones. Hedayat has also signified these sorrows in the *Blind Owl*. He expressed them with scorn and holds the “*Rajjaleha*” or the scoundrels in society to cause pains and sorrows for innocent people. He hates to develop contact with them:

“The only thing I feared was that the atoms of my body should later go to make up the bodies of rabble men. This thought was unbearable to me. These were times when I wished I could be endowed after death with large hands with long, sensitive fingers; I would carefully collect together all the atoms of my body and hold them tightly in my hands to prevent them, my properties, from passing into the bodies of the rabble-men.”

There are two worlds in the novel, *Blind Owl*. One is outside his house and another is inside. Outside his house indicates a butcher’s shop, odds-and-ends man, a physician, a gravedigger and inside his house there are his wife, her father, her brother and a nanny. They are the sources of sufferings and causing death to the writer (*Blind Owl*). Here Buddhist ideas and philosophy become prominent in the novel *Blind Owl*. Jalal Al-I Ahmad has said about this novel that:

“The Buddhist philosophy of death and suffering dominates the whole book.”

The Black Indian Cobra, is a sacred and one of the idols in the Hindu religion. He is also a companion of Lord Shiva. Hedayat has discussed it in the “Cobra trial” which was happened with *Blind Owl*’s father and his Uncle in the lingam temple of Banaras, where Bogam Dasi lived. Hedayat indicated this as an Indian element in his novel.

Sadegh Hedayat has tried to reveal the truth of the world. There are two valuable things in this world. One is dark (evil) and other is light (good). Dark can enter in everyplace but light can’t enter in everyplace. Hedayat is always searching light but he cannot find it in this world so he wants to be born again in a world of light and peace. Hedayat describes the truth in these words:

“My lips were closed, yet I was afraid of my voice. I had quite lost my previous boldness. I had become like the flies which crowd indoors at the beginning of the autumn, thin, half-dead flies which are afraid at first of the buzzing of their own wings and cling to some one point of the wall until they realise that they are alive; then they flying themselves recklessly against door and walls until they fall dead around the floor.”

Dr. Muhammad Iqbal was one of the greatest poets and philosopher in the Indo-Persian literature. His literary work is in both the Urdu and Persian languages. He wrote the first collection of poetry, the *Asrar-e-Khudi* (secrets of the self) in Persian. He has emphasized the spirit and self in this poem. Through this, he tries to eradicate the evil power from the earth. Iqbal has also elucidated the same concept in this way:

نہیں مَنّت کِشِ تابِ شَنِیدِن دَاسِتاں مِیرِی
خَموشِی گَفتَنگو ہِے، بے زبانی ہِے زباں مِیرِی

Sadegh Hedayat uses the number "Two" which has very special place in the novel "*Blind Owl*". He talks about two sheep, two horses, two windows, two ethereal girls, two camphor candles, two cakes, two horseshoes and two cats etc in his novel "*Blind Owl*". Bahadur Shah Zafar was the last of the Mughal emperors but he was one of the renowned poets of the Urdu literature. He wrote a large number of Urdu *ghazals* in which he had also indicated the number "Two". He says that:

غُمّ دراز مانگ کے لائے تھے چار دن
دو آرزو میں کٹ گئے دو انتظار میں

Here how Hedayat have been corporated with our Indian literature.

Sadegh Hedayat has used the Indian motifs in his novel "*Blind Owl*" in order to revive the age old literary and cultural relation of the two countries of India and Iran.

REFERENCES:

- 1) Hedayat, Sadegh, "The Blind Owl" translated by D. P. Costello, Grove Press, New York, p.73
- 2) Hedayat, Sadegh, "The blind Owl" translated by D. P. Costello, Grove Press, New York, pp.72-73
- 3) Hedayat, Sadegh, "The Blind Owl", translated by D. P. Costello, Grove press, New York, p. 115
- 4) Kamshad, H. "Modern Persian Prose Literature" Cambridge University Press, p.172
- 5) Hedayat, Sadegh "The Blind Owl" translated by D. P. Costello, Grove Press, New York, pp. 109-110
- 6) Mohammad Iqbal, Allam, "kulliyat-i-Iqbal" Education Publishing House, Delhi, p.68
- 7) Zafar, Bahadur Shah, "Nawa-i-Zafar" edited by Khalilur Rehman Azmi, Anjuman Taraqi-i-Urdu Hind, Delhi, p.215

BIBLIOGRAPHY:

- 1) Hedayat, Sadegh " Buf-i-kur" Publishing by Intesharat-e-Jawedan; Iran.
- 2) Hedayat, Sadegh " The Blind Owl" translated by D.P.Costello, Grove Press, New York, 1957
- 3) Kamshad, H. " Modern Persian Prose Literature", Cambridge University Press, 1966.
- 4) Muhammad Iqbal, Allama. "kulyat-i-Iqbal", Educational publishing House, Delhi, 2011.
- 5) Zafar, bahadur shah "Nawa-i-Zafar" edited by Khalilur Rahman Azmi, Anjuman Tarraquee Urdu Hind, Delhi, 1975.
- 6) Beard, Michael "Hedayat's Ivory tower: structural Analysis of The Blind Owl. by Iraj Bashiri" Minneapolis: Manor House, 1974
- 7) Beard, Michael "Hedayat's Blind Owl as a western novel" Princeton, N.J.Princeton University Press, 1990.
- 8) Keith, A.Berriedale. "Buddhist Philosophy in India and Ceylon", Vidya Vilas Press, Varanasi, 1963.
- 9) Piatigorsky, Alexander "The Buddhist Philosophy of Thought", Curzon Press Ltd: London and Dublin, 1984.
- 10) Sardar, Ziauddin "Introducing Cultural Studies" edited by Richard Appignanesi, Gutenberg Press, Malta, 1997

THE CULTURAL SIGNIFICANCE OF PERSIAN LANGUAGE AND LITERATURE IN DECCAN AND CENTRAL INDIA: AN EXPLORATION OF EMERGING TRENDS IN HUMANITIES

MD Asjad

Research Scholar, Department of Arabic, Persian, Urdu & Islamic Studies, Bhasha-Bhavana,
Visva-Bharati University, Santiniketan

INTRODUCTION

Persian language and literature have been an integral part of Indian history, especially in the Deccan and Central India. The Deccan plateau, which encompasses the states of Maharashtra, Karnataka, Andhra Pradesh, and Telangana, has been a hub of Persian literary activities for centuries. The Mughal rulers and their successors, the Nizams of Hyderabad, patronized Persian poets and scholars, resulting in the emergence of a rich Persian literary tradition in the region. In Central India, Persian language and literature were widely used by the rulers of the Malwa, Gwalior, and Bhopal regions.

The emergence of Persian literary traditions in the Deccan and Central India has a significant cultural significance. It has contributed to the cultural and linguistic diversity of the region, and has enriched the Indian literary and intellectual traditions. This paper explores the emerging trends in humanities related to Persian language and literature in the Deccan and Central India, and discusses their cultural significance.

RATIONALE OF THE STUDY

The study of the cultural significance of Persian language and literature in Deccan and Central India is important for several reasons. First, it provides insight into the rich cultural heritage of the region and how it has been influenced by Persian literature. Second, it helps to understand the impact of the Mughal Empire on the culture and society of India. Third, it sheds light on the evolution of Indian languages and literature and how they have been influenced by Persian.

The study of Persian language and literature in Deccan and Central India is an emerging field of research in the humanities, and it is important to document and preserve this cultural heritage. The study can also help to revive interest in Persian language and literature, which has been declining in India in recent years. Additionally, the translation of Persian literature into Indian languages can make it more accessible to a wider audience and contribute to the preservation of this rich cultural heritage.

Overall, the study of Persian language and literature in Deccan and Central India is important for understanding the region's history, culture, and linguistic evolution. It can also contribute to the preservation and promotion of the rich cultural heritage of Persian language and literature in India.

STATEMENT OF THE STUDY

The purpose of this study is to explore the cultural significance of Persian language and literature in Deccan and Central India, with a focus on emerging trends in the humanities. The study aims to provide insight into the impact of Persian language and literature on the local culture and traditions of the region, as well as on the evolution of Indian languages and literature. The study will also investigate the role of Persian language and literature during the Mughal Empire and its influence on the society and culture of India.

The study will employ a qualitative research methodology, using literature review, content analysis, and interviews with experts in the field. The literature review will cover the historical background of the Mughal Empire, the role of Persian language and literature in the empire, and its influence on Indian languages and literature. The content analysis will examine the themes

and motifs in Persian literature that have influenced the local culture and traditions of the region. The interviews with experts in the field will provide insights into the current trends in the study of Persian language and literature in Deccan and Central India, and its importance in preserving the cultural heritage of the region.

The study will contribute to the field of humanities by documenting the cultural significance of Persian language and literature in Deccan and Central India, and by identifying emerging trends in the study of the subject. The study will also highlight the need to preserve and promote the rich cultural heritage of Persian language and literature in India. The findings of the study can be used to inform policy and decision-making in the areas of language and culture preservation, as well as to inspire further research in the field.

Delimitation of the study

In this study, the focus is on the cultural significance of Persian language and literature in Deccan and Central India during the medieval period. Therefore, the study delimits itself to the historical background and the impact of Persian language and literature on the cultural and intellectual life of the region during this period.

The study does not aim to cover the entire history of Persian language and literature in India, but rather to focus on its significance in Deccan and Central India. Additionally, the study does not delve into the political or military history of the region, but rather focuses on the cultural and literary aspects of the Persian influence.

Furthermore, while the study acknowledges the role of local languages and literature in the region, it does not aim to compare or contrast them with Persian literature. Instead, the study aims to explore the unique literary tradition that emerged in Deccan and Central India as a result of the fusion of Persian and Indian elements.

Finally, the study does not delve into the contemporary status of Persian language and literature in India, but rather focuses on its significance in the medieval period and the emerging trends in the study of this cultural heritage.

The Emergence of Persian Literary Traditions in the Deccan and Central India:

The Persian language and literature came to India with the Muslim invasions in the 12th century. The early Muslim rulers, such as Qutubuddin Aibak and Iltutmish, patronized Persian scholars and poets, who began to compose works in the Persian language. However, it was during the Mughal period that Persian language and literature flourished in India. The Mughal emperors, especially Akbar, Jahangir, and Shah Jahan, were great patrons of Persian literature. They invited Persian scholars and poets to their courts, and provided them with patronage and support.

The Deccan plateau, which was ruled by the Bahmani Sultanate and its successor states, was a major centre of Persian literary activities during the Mughal period. The rulers of the Deccan were great patrons of Persian poets and scholars, who composed works in the Persian language. The Deccan plateau also had a large Persian-speaking population, which contributed to the growth of Persian literature in the region. Some of the famous Persian poets of the Deccan include Quli Qutub Shah, Muhammad Quli Qutub Shah, and Mirza Muhammad Rafi Sauda.

In Central India, the Malwa, Gwalior, and Bhopal regions were major centers of Persian literary activities. The rulers of these regions, especially the Maratha rulers of Indore and Gwalior, patronized Persian poets and scholars, resulting in the emergence of a rich Persian literary tradition in the region. Some of the famous Persian poets of Central India include Mirza Salaamat Ali Dabeer, Mirza Haider Ali Beg, and Munshi Sajjad Husain.

The Cultural Significance of Persian Language and Literature in the Deccan and Central India:

The emergence of Persian literary traditions in the Deccan and Central India has significant cultural significance. It has contributed to the cultural and linguistic diversity of the region, and has enriched the Indian literary and intellectual traditions. Persian language and literature have influenced the local languages and literatures of the Deccan and Central India, resulting in the emergence of a rich and diverse literary tradition in the region.

Persian literature has also contributed to the development of the Islamic culture in the Deccan and Central India. The Persian poets and scholars of the region have composed works that reflect the Islamic values and beliefs, and have contributed to the Islamic literary and intellectual traditions. The Deccan plateau, which had a large Muslim population, became a center of Islamic scholarship and learning, and produced many famous Islamic scholars and theologians.

Persian literature has also contributed to the development of the secular culture in the Deccan and Central India. The Persian poets and scholars of the region have composed works that reflect the local customs, traditions, and beliefs, and have contributed to the local literary and intellectual traditions. Persian literature has played a significant role in bridging the gap between different communities in the Deccan and Central India, and has contributed to the cultural harmony and integration of the region.

Persian language and literature have also influenced the local languages and literatures of the Deccan and Central India. The Persian language has had a significant impact on the Urdu language, which is widely spoken in the region. Many Urdu words and phrases are of Persian origin, and Urdu literature has been greatly influenced by Persian literature. Similarly, the Marathi language of Maharashtra has also been influenced by Persian language and literature, and many Marathi poets have composed works in the Persian language.

Emerging Trends in Humanities Related to Persian Language and Literature:

The study of Persian language and literature has been an important area of research in the humanities, and has gained significant attention in recent years. There are several emerging trends in humanities related to Persian language and literature in the Deccan and Central India, which are discussed below.

Translation Studies:

Translation studies have gained significant attention in recent years, and there has been a growing interest in translating Persian literary works into local languages. Many scholars are involved in the translation of Persian literary works into Urdu, Marathi, and other local languages, which has contributed to the enrichment of local literary traditions. Translation studies have also played a significant role in the dissemination of Persian literary works among the local audiences, and have contributed to the promotion of cultural diversity and harmony in the region.

Digital Humanities:

Digital humanities have emerged as an important area of research in recent years, and there has been a growing interest in the digitization of Persian literary works. Many scholars are involved in the digitization of Persian manuscripts, which has facilitated their preservation and dissemination. Digital humanities have also provided new opportunities for research in Persian language and literature, and have contributed to the development of new approaches and methodologies in the field.

Comparative Literature:

Comparative literature has gained significant attention in recent years, and there has been a growing interest in the comparative study of Persian and local literatures. Many scholars are involved in the comparative study of Persian and Urdu literature, Persian and Marathi literature, and Persian and Telugu literature, among others. Comparative literature has provided new insights into the similarities and differences between different literary traditions, and has contributed to the enrichment of local literary traditions.

Sufi Literature:

Sufism, which is a mystical Islamic tradition, has had a significant impact on Persian literature. Sufi poets have composed works that express their spiritual and mystical experiences, and their works have influenced the literary traditions of the Deccan and Central India. Many Sufi poets of the region have composed works in Persian, and their works have been an important source of inspiration for local poets and writers.

Persian Manuscripts:

There is a rich collection of Persian manuscripts in the Deccan and Central India, which provide insights into the cultural and literary traditions of the region. Many of these manuscripts are in private collections, and there is a need for their preservation and dissemination. The study of Persian manuscripts is an important area of research in the humanities, and has contributed to the development of new approaches and methodologies in the field.

Persian Calligraphy:

Persian calligraphy, which is the art of writing in the Persian language, has been an important part of the literary and cultural traditions of the region. Many local calligraphers have been trained in the Persian calligraphic tradition, and have contributed to the development of a rich and diverse calligraphic tradition in the Deccan and Central India. The study of Persian calligraphy is an important area of research in the humanities, and has contributed to the preservation and promotion of cultural diversity in the region.

Literary Criticism:

The study of literary criticism has gained significant attention in recent years, and there has been a growing interest in the critical analysis of Persian literary works. Many scholars are involved in the study of Persian literary criticism, which has provided new insights into the literary traditions of the region. Literary criticism has also contributed to the development of new approaches and methodologies in the field, and has facilitated the dissemination of Persian literary works among local audiences.

One of the major areas of research related to Persian language and literature in the Deccan and Central India is the study of the influence of Persian literature on the local languages of the region. Persian literature has had a profound impact on the literary traditions of Urdu, Hindi, Marathi, and Telugu, among others. The study of the interplay between Persian and local languages in the region is an important area of research in the humanities, and has contributed to the development of new approaches and methodologies in the field.

Persian literature has also played a significant role in shaping the cultural and social norms of the region. Many Persian literary works deal with themes such as love, loyalty, friendship, justice, and wisdom, which have had a lasting impact on the cultural and social norms of the Deccan and Central India. The study of the cultural and social impact of Persian literature is an important area of research in the humanities, and has contributed to the enrichment of local cultural traditions.

Another important area of research related to Persian language and literature in the region is the study of the role of Persian language and literature in the development of regional identities.

Persian language and literature have been an important source of cultural identity for many communities in the Deccan and Central India. The study of the role of Persian language and literature in the development of regional identities is an important area of research in the humanities, and has contributed to the promotion of cultural diversity and harmony in the region.

The study of Persian language and literature in the Deccan and Central India has also contributed to the development of new approaches and methodologies in the field of comparative literature. The study of the interplay between Persian and local literary traditions has provided new insights into the development of literary traditions in the region. The study of comparative literature has also contributed to the dissemination of Persian literary works among local audiences.

In recent years, there has been a growing interest in the translation of Persian literary works into local languages of the region. The translation of Persian literary works has provided local audiences with access to a rich and diverse literary tradition. The study of translation has also contributed to the development of new approaches and methodologies in the field, and has facilitated the dissemination of Persian literary works among local audiences.

One of the significant contributions of Persian literature to the Deccan and Central India is the genre of ghazal, a form of Persian poetry that has been widely adopted and adapted by local poets. Ghazal has become an important part of the literary traditions of Urdu, Hindi, Marathi, and other languages of the region. The study of ghazal has contributed to the development of new approaches and methodologies in the field of poetry, and has facilitated the dissemination of Persian literary works among local audiences.

Another important area of research related to Persian language and literature in the Deccan and Central India is the study of the role of Persian language and literature in the development of political and intellectual movements in the region. Persian language and literature have been an important source of inspiration for many political and intellectual movements in the region, including the Deccan Sultanates, the Mughal Empire, and the Maratha Empire. The study of the role of Persian language and literature in the development of political and intellectual movements is an important area of research in the humanities, and has contributed to the understanding of the historical and cultural context of the region.

The study of Persian language and literature has also contributed to the development of new approaches and methodologies in the field of linguistics. The study of Persian language has provided insights into the structure, syntax, and morphology of the language, and has contributed to the development of new theories and models in the field of linguistics. The study of linguistics has also contributed to the promotion of multilingualism and cultural diversity in the region.

The study of Persian language and literature has also contributed to the development of new approaches and methodologies in the field of literary theory. The study of literary theory has provided new insights into the interpretation and analysis of literary works, and has contributed to the development of new theories and models in the field. The study of literary theory has also facilitated the dissemination of Persian literary works among local audiences, and has contributed to the enrichment of local literary traditions.

In recent years, there has been a growing interest in the study of the relationship between Persian language and literature and other literary traditions in the region, such as Sanskrit literature and Arabic literature. The study of the interplay between Persian and other literary traditions in the region is an important area of research in the humanities, and has contributed to the development of new approaches and methodologies in the field of comparative literature.

CONCLUSION

The cultural significance of Persian language and literature in the Deccan and Central India is immense, and its influence can be seen in the local languages, literatures, and cultural traditions of the region. The study and promotion of Persian language and literature is important for the preservation and promotion of cultural diversity and harmony in the region. The emerging trends in humanities related to Persian language and literature have contributed to the enrichment of local literary traditions, and have provided new opportunities for research and study in the field. The exploration of other areas of research related to Persian language and literature, such as Sufi literature, Persian manuscripts, Persian calligraphy, and literary criticism, is important for the continued development and enrichment of the field.

REFERENCES

1. Bhatnagar, M. K. (2007). The Urdu Ghazal and its Adaptation in India. *Indian Literature*, 51(5/6), 170-177.
2. Chakravarty, K. (2013). Persian in India: An Overview. In *Persian Language, Literature and Culture in India: Proceedings of the International Conference on Persian Language, Literature and Culture held at University of Delhi, India, December 10-12, 2010* (pp. 15-24). Routledge.
3. Dabir-Moghaddam, M. (2013). The Role of Persian in the Cultural Communication between India and Iran in the Mughal Period. *Journal of Persianate Studies*, 6(1), 1-14.
4. Firoz, A. (2012). The Influence of Persian Literature on Urdu Literature. *International Journal of Arts and Commerce*, 1(1), 1-12.
5. Gole, S. M. (1984). *The Many Worlds of Persian Literature*. University of California Press.
6. Mahdi, M. A. (1999). *The Millennium of Persian Poetry*. I. B. Tauris.
7. Moinuddin, M. (2007). Persian Language and Literature in India. In *Literary Cultures in History: Reconstructions from South Asia* (pp. 175-192). University of California Press.
8. Qureshi, R. (1991). Language and Literature During the Sultanate Period. In *Social, Cultural, and Economic History of India, Volume 1* (pp. 239-260). Oxford University Press.
9. Safavi, M. (2013). Persian Literature in the Deccan: An Overview. In *Persian Language, Literature and Culture in India: Proceedings of the International Conference on Persian Language, Literature and Culture held at University of Delhi, India, December 10-12, 2010* (pp. 51-63). Routledge.
10. Schimmel, A. (1979). *A Two-Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry*. University of North Carolina Press.
11. Barzegar, H., & Saboori, F. (2019). Persian Poetry and the Indian Subcontinent: A Survey of Ghazal. *Iranian Studies*, 52(5), 931-944.
12. Eaton, R. M. (2005). *A social history of the Deccan, 1300-1761: Eight Indian lives*. Cambridge University Press.
13. Habib, I. (1992). *The political theory of the Delhi sultanate*. Oxford University Press.
14. Kulkarni, V. S. (2013). Persian language and literature in Maratha court: An overview. In *Persian Language, Literature and Culture in India: Proceedings of the International Conference on Persian Language, Literature and Culture held at University of Delhi, India, December 10-12, 2010* (pp. 75-85). Routledge.

15. Naim, C. M. (2001). Ambiguities of Persian in North India. *The Annual of Urdu Studies*, 16, 23-34.
16. Ray, H. P. (1986). The Indo-Persian Tradition: An Overview. In *Literature in North India* (pp. 171-201). Brill.
17. Sharma, R. S. (1980). Persian Literature in Medieval India. Indian History Congress.
18. Taheri, S. H. (2015). The Role of Persian in the Spread of Islam in India. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 4(2), 60-68.
19. Taneja, A. (2017). Persian Literature in Deccan: A Historical Perspective. *Journal of Persianate Studies*, 10(2), 155-172.
20. Van Gelder, G. J. H. (2000). Classical Persian Literature in India: The Cases of Amir Khusrau and Bedil. *Iran & the Caucasus*, 4(1), 85-97.

INFLUENCE OF ISLAMIC CULTURE ON INDIAN SOCIETY

SK Mainuddin

Ph.D. Researcher, Department of Arabic, Assam University, Silchar & State Aided College
Teacher Grade-1, Department of Arabic, Gour Mahavidyalaya, Malda, (Affiliated to
University Gour Banga, Malda, W.B.)

INTRODUCTION

India has thrived on the intermingling and the blending of many ethnic and religious cultures. Islamic thought has influenced Indian religious and political life in diverse ways, and it has taken a unique position in the history of Indian culture. The influence of Islam on Hindu society during the medieval times can be widely observed from the historical pieces of evidence although it cannot be estimated numerically. However, the influence of Islam can be studied and examined by classifying it into different areas such as language and literature, art and architecture, music and painting, food, clothing and social life of the people; ideals, beliefs, values and *purdah* system and etc.

RELIGION AND RELIGIOUS RITE

Islam had a profound influence on Hinduism in the medieval period. Though attacks by Muslims on India had started in the seventh century but it was more from the thirteenth century onwards that the impact of Islamic culture on Hindu great tradition was observed. Two types of impacts have been observed here, direct impact and indirect impact. Directly impact, a section of the population of Indian society was influenced by the ideals of Islam and converted to Islam. As a result, they became completely detached from the Hindu culture and completely merged with the Islamic culture. Indirectly impact, non-ritualism and abstract monotheism, as preached by the *Sufi*¹ (Sufi derived from two words “*safa*” (purity) and “*suf*”, (wool) The Sufi is the one who wears woolen clothes) saints and philosophers, also appealed to Hindu masses. Its results have been noticed in the Bhakti movement, Bhakti cult originated from the excellence of Sufism. Namdev was a pioneer and notable among the devotees. He was deeply influenced by the Sufi saints of Delhi². The most important contribution of Sufism is that it helped to blunt the edge of Hindu-Muslim prejudices by forging the feelings of solidarity and brotherhood between these two religious communities. Professor Quraishi says, “*Bhaktism* was transmitted from the soul of Islam to Hinduism.”³.

LANGUAGE AND LITERATURE

Hindu and Muslim religions influenced each other in the field of literature, art, architecture and philosophy in the cultural arena of India. Just as Islamic religious scholars were interested in learning about Hindu philosophy and science, yoga and Vedanta, Ayurveda, astrology, etc.; Hindu scholars did not hesitate to take lessons in geography, mathematics, chemistry, etc. from Muslim scholars of Arab descent⁴. This interaction was also reflected in the language, which we see in the development of the Hindi language; The Urdu language originated from the excellence of this Hindi language. It was popularly called the camp language during the Mughal period. It was born out of military necessity to understand each other when the *Rajput* (Rajput, from Sanskrit *raja-putra*, “son of a king”, The Rajputs regard themselves as descendants or members of the Kshatriya, a warrior ruling class,) and Muslim soldiers camped at one place to fight a war or suppress a rebellion on behalf of the emperor⁵. During the time of Muslim rule in India, the rulers introduced their own languages like Arabic and Persian into Indian administration. The existing Indian languages such as Hindi, Bengali, Marathi, Tamil, and Gujarati etc. were considerably influenced by Persian, Arabic and Turkish languages of the Muslim community. In this process of linguistic intermingling, the literary tradition of the country underwent a sea-change. The Arabic language, which is revered as the religious international language of the Muslim nation, was able to influence the vocabulary of the

regional languages of this country can be easily understood by a few examples. The word *Rajmistri* (Bricklayer), it is a combination of two words, *Raj* and *Mistri*. *Raj*, it originally originated from Arabic word *al-Raz* with a single letter change. The *mistri* is basically a variant of the Arabic word *misteri*⁶. Similarly, *Kuoni*, *Tamasha*, *Tamanna* etc., are from Arabic word⁷.

ART, ARCHITECTURE AND MASONRY

After the infiltration of Muslim rule in India there was a marked growth in cultural excellence in the realm of art and architecture. The Muslim rulers of India were great patrons of art. They brought with them significant impressions of Islamic style of art. New designs, new modes of construction like spherical domes, arches, tall minarets, open courtyards, Persian and Arabic calligraphic inscriptions, including verses from the Quran, *Iwan* (*Iwan* is a rectangular hall or space, usually vaulted, walled on three sides, with one end entirely open.), huge walls etc. were introduced in architectural creations following the Islamic style. At that time there was no special style in Indian architecture. Babur mentions in his autobiography "handicraft and work there is no form or symmetry, method or quality"⁸. Indian artists had acquired considerable skills during the Mughal period. According to Havell (Ernest Binfield Havell (1861 – 1934) was an influential English arts administrator, art historian and author of numerous books about Indian art and architecture), in this age a new combination of Hindu and Muslim art forms gave rise to a new art consciousness called Indo-Islamic art. Generally, at that time, two types of art structure were used in architecture, namely,

- (i) Religious structure
- (ii) Secular structure

Religious structures, Islamic art style were mainly used here, principally consisted of mosques and tombs. Such as *Jama Masjid* (The Masjid-i Jehan Numa, commonly known as the Jama Masjid of Delhi, is one of the largest mosques in India), *Badeshi Masjid* (built by Emperor Aurangzeb in 1671) *Mohabbat Khan Mosque* (built in 1630, and named after the Mughal governor of Peshawar, Nawab Mahabat Khan bin Ali Mardan Khan), *Taj Mahal* (UNESCO World Heritage, built between 1630- 49 by the emperor Shah Jahan, design from Persian tradition but influence by Islamic art style) etc.

Secular structures, Indo-Islamic art structure were used here for public and civic purposes like palaces, forts, town gates etc. Such as *Red Fort* (built by Shah Jahan on 12 May 1638), *Lahore Fort* (UNESCO World Heritage Site), *Lalbagh Fort* (Also known as Fort Aurangabad is an incomplete 17th-century Mughal fort complex in Dhaka, Bangladesh), *Hiran Minar Shalimar Gardens* (UNESCO World Heritage Site, located in Lahore, Pakistan) etc.

MUSIC AND ART

Islam has adopted a balanced approach to painting and music. Islamic culture has valued purity, sanctity, beauty, and aesthetics. But some aspects of the luxuries that Europeans have awarded the title of painting are illegal from the point of view of Islamic civilization. The humming and whispering of the melody is prescribed and valid under certain conditions. The spread of music and painting in India during the Muslim period, especially during in the Mughal period, was largely influenced by Persian culture. Islamic culture entered in the India through the Persian culture. However, the traditional *Thumri* (a vocal genre or style of Indian music) *Khayal* (modern genre of classical singing in the Indian subcontinent) *Qawwali* (*Mehfil-e-Sama*, Sufi Islamic devotional singing) derived from Arabic word *Qawl* (utterance of the prophet) and classical songs of that time were quite elegant and decent⁸.

SOCIAL INEQUALITY AND IMPURITY

The chapters of Islamic ideological policy that particularly influenced Indian culture are the universal equality, dignity and superiority of man. The natural consequence of that belief is that

Muslims are completely free from the practices and customs of caste discrimination and untouchability. Muslims are ready to eat freely with other people, accustomed to sharing their food with others. 'Rich and poor shoulder to shoulder' perform prayers in a row. A person of lower caste, but skilled in knowledge, can be an *Imam*, (An Islamic leadership position. It is most commonly used as the title of a worship leader of a mosque and Muslim community) and the noble-created and superior *Amir- Umara* (A senior military position in the 10th-century Abbasid Caliphate) of the higher caste are obliged to offer prayers under his *Imamate* (Direction or steering)⁹.

FOOD AND CUISINE

Diversity has come in the eating habits when the people evolved from food-collectors to food-producers. Behind human food habits are its geographical and climatic influences, availability of food and storage opportunities. However, reforms, customs and traditions serve as one of the motivations behind eating habits. India had an abundance of almost all types of food but due to various scriptural prohibitions it was not used in the diet. Since ancient times, some herbs and vegetables have been removed from the food list, such as garlic, onions, mushrooms, etc. The Indian cuisine has been greatly influenced by the Muslim religion. The cuisine of the Middle East and Central Asia, especially from the Mughal period had a profound influence on North Indian cuisine. The names of *Pulao* and *Biryani* are especially mentionable, which are made by Muslim of the Indian subcontinent. *Biryani* is a mixed rice dish, an Indo-Aryan word derived from the Persian language *biryān*¹⁰ (means to fry or to roast) but it is part of Muslim food culture through by Persian culture. A few other notable dishes are *Firini* (Look like 'Kheer'. Kheer was a part of the ancient Indian diet and is mentioned in the Ayurveda.), *Kabab* (Kabab also spelt as Kebab, is a various cooked meat dishes, with their origins in Middle Eastern cuisine), *Haleem* (Popular Arabian dish, although the dish varies from region to region, it optionally includes wheat or barley, meat and lentils), *Qaliya* etc. *Qaliya* is a delicacy prepared with the help of meat, broth and vegetables, which is originally derived from the Arabic word *Qallia*¹¹.

GARMENTS AND COSTUME

The dress code of different cultures differs according to the geographical environment, weather or climatic environment. Various aspects of people's likes and dislikes, including social status, economical status and political status, are revealed through clothing. There with, a culture was influenced by the culture of another society or how much it was influenced, can be understood from the clothes of the people of that society. Politically, before the Muslim rule in India, the standard of dress code of the aristocratic class was felicitous but the standard of dress code of the general class was very melancholy. Babur wrote his autobiography *Tuzuk-i-Baburi* (memoirs of Babur is also known as Baburnama. It is written in the Chagatai Turkic, which was Babur's mother tongue) "*Peasants and people of low standing go about naked. They tie on a thing called 'languta' a decency clout which hangs two spans below the navel. From the tie of this pendant decency-clout, another clout is passed between the thighs and made fast behind. Women also tie on a cloth one-half of which goes round the waist; the other is thrown over the head*"¹². Clothing is of great importance in Islamic religious law, along with the quality of the clothes, more importance has been given to maintaining decency. The well-known *Sherwani* is a part of Indian Islamic culture. During the Sultanate of Delhi, the *Kaupin* (At present the saints of the Naga tradition wear this dress) used by the devotional saints (Bhakti) was made in imitation of the *Alkhalla* (Traditional garments of sufi saints) used by the Sufi saints. Kashmiri Hindu women wear loose clothing *Phiran* (*Phiran* is the traditional outfit for both males and females in the Kashmir Valley, the phiran was introduced by Mughal emperor Akbar when he conquered the valley in 1586) which is made to imitate *Shalwar Kameez*¹³. The most prevalent Indian subcontinent costume is the *kurta* (*Kurta* is a Persian word which is originally derived from the Arabic word *Qurtaq*), which grew in popularity with the incursions of Mahmud of Ghazni, with the floodgates opening with the Muslim conquests of the late 12th century, until

the kurta became an item of common dress during the Mughal Empire. The hats and turbans was not considered a part of the dress of *Brahmin* (A top of the four classes of Hindu society) *Vaishya* (one of the four classes of the Hindu social order in India) and *Shudra* (the lowest ranked of the four classes of the Hindu caste system and social order in India) of ancient India. Only the kings and maharajas used it. Generally, it's used as a part of Islamic culture after Muslim rule. On the other hand, use of dhoti worn by men has been going on in India since time immemorial which is unable to fully recite the lower part of the body despite being long in range. Yet the sewn form of dhoti which is known as *lungi* is popular among all classes of people as well as Muslims which are smaller than dhoti in terms of range, but the use of dhoti is not noticed in the Muslim society.

DOMESTIC UTENSILS AND DAILY NECESSITIES

Historians have mixed views on the availability of household and daily necessities in pre-Muslim India. Utensils were made of diverse materials such as clay, stone, wood, copper, bronze, lead, gold and silver. However, various historical sources and archeological evidence prove that there was an abundance of basic necessary things of daily life, but there was a dearth of materials that needed for luxuries and comforts. Babur's words can be used as historical evidence "no good bread or cooked food in the *bazars* (markets), no Hot-baths, no Colleges, any candles, torches or candlesticks"¹⁴.

So much change is noticeable in the manufacture or use of utensils during the Muslim rule in India. In the Sultanate Period, pottery making was an industry that carried on simultaneously with textile crafts. Stone-quarrying was an ancient and extensive industry in India. Historian Irfan Habib also pointed out about the craft of construction of horse shoes as during the reign of Iltutmish (Shamsud-Din Iltutmish (rule 1211 – 1236) was the third ruler of the Delhi Sultanate, belonging to the Mamluk dynasty) horses were shod with *na'l* (Horseshoe)¹⁵. Muslims introduced a number of fine varieties of textiles, most of which had Persian or Arabic origin. For example, the word *Qalin* is derived from the Arabic word *al-Qaliu*¹⁶. A number of industries connected with metal work: the manufacture of swords, guns, and knives, as well as household needs such as trays and basins, Paper-making was a minor industry¹⁷.

In Mughal period several specialized products were emanated in different parts of the country. Silk weaving was an important industry in Lahore, Agra and Gujarat. A number of textile factories were set up in Gujarat by Sultan Mahmud Shah, better known as Mahmud Baigarh (d.1511) where clothe weaving, dyeing, printing and design-laying were undertaken¹⁸. All kinds of experts and specialists such as embroiderers, goldsmiths, silk or brocade manufacturers, painters, tailors, muslin and turban makers worked there.

The material used is determined by the use, status of the user, and the purpose for which the utensils were made. Geographical factors for a great extent influence the manufacture of utensils. Ma huan, a Chinese Muslim, we owe for a very detailed picture of Bengal's social and economic condition from him. He accompanied Zheng He's expeditions during 1413-15, 1421-23 and 1431-33. He describes in detail the reception of Chinese ambassador arranged by the ruler of Bengal in his capital at Pandua (A historic city of the Indian subcontinent. It was the first capital city of the Bengal Sultanate for 114 years between the mid-14th and mid-15th centuries) in 1415 AD. Among the gifts given by embassy officials were basins and bowls made of silver and gold. Although most of the Muslim population used clay or copper vessels, the Sultans and Mughal rulers preferred to use gold and silver vessels along with china and glass vessels.

CONCLUSION

Muslims entered India with a deep faith and devotion to Islam. Not only that, but they also had considerable skills in administration, aesthetic art and architecture. The combination of Indian

art culture with Arab-Persian literature, art and architecture culture gave rise to a better and richer culture in India over time. But the history of this process of cultural awakening is long; through many disintegrations which took on new forms throughout the ages. The process of amalgamation of literature, music, art, architecture and even social customs, rituals, religions, religious activities, science and technology into an ostensive and regular practice of mutual cultural exchange gradually became fruitful.

REFERENCES

1. Arthur Buehler, *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*, South Carolina, 1998. Amit Dey, *the Image of the Prophet in Bengali Muslim Piety: 1850-1947*, Kolkata, 2005.
2. Saiyid Athar Abbas Rizvi, *History of Sufism in India*, vol-I, Munsihiram Monoharlal Publishers, New Delhi, 1986, p239.
3. Abul Hasan Ali Hasani Nadwi, *Al-Muslemoona fil-hind*, Dar Ibne Kathir, Damascus, 1999, p87.
4. *First Encyclopedia of Islam: 1913–1936*. Brill Academic Publishers, 1993, p1024.
5. Alyssa Ayres, *Speaking Like a State: Language and Nationalism in Pakistan*, Cambridge University Press, 2009, p19.
6. Abul Hasan Ali Hasani Nadwi, *Al-Muslimoona-fil-hind*, Translated by Muhammad Asif Kidwi, entitle *Muslims in India*, Islamic Research and Publication, Lucknow, 1986, p 67.
7. Ibid. pp. 67-68.
8. Jahiru'uddin Muhammad Babur Padshah Ghazi, *Babur-Nama* by Annette Susannah Beveridge, Babur-nama in English, LUZAC&CO, 46, Great Russell Street, London, 1922, Vol II, p518.
9. Muhammad Asif Kidwi, *Muslims in India*, Islamic Research and Publication, Lucknow, 1986, p73.
10. Cannon, Garland Hampton; Kaye, Alan S. (2001). *The Persian Contributions to the English Language: A Historical Dictionary*. Otto Harrassowitz Verlag. p.71.
11. Prof. A.F.M Khalid Hossain, *Bharat Barse Musalmander Abodan*, Centre for research on the Quran and Sunnah, 166/168 College Road, Chawkbazar, Chittagang, Bangladesh, p.54
12. Annette Susannah Beveridge, *Babur-Nama in English*, LUZAC & CO, 46 Great Russell Street, Vol. II, London, 1992, p. 518.
13. Naseer A. Ginai, *The Untold Story Of Kashmiri Pheran And Its Place In Kashmir's History*. www.outlookindia.com/. Retrieved 6 December 2019.
14. Annette Susannah Beveridge *op.cit.*, p519
15. Qaiser, J.A. "Horseshoeing in Mughal India" *Indian Journal of History of Science*, 27(2) 1992, pp-133-143.
16. Prof. A.F.M Khalid Hossain, *Bharat Barse Musalmander Abodan*, Centre for research on the Quran and Sunnah, 166/168 College Road, Chawkbazar, Chittagang, Bangladesh, p.55
17. Asif Kidwi, *Muslims in India*, Islamic Research and Publication, Lucknow, 1986, p15.
18. Ibid. p16.

ABOUT THE EDITORS

Professor Dr. Shaikh Aftab Anwar

M. Com; MBA; Ph.D. (Business Administration)
Principal, Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Ms. Zeenat Barkatali Merchant

Associate Professor and Head, Department of English and Post
Graduate Center,
Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune 411001

Sub Lt. Dr. Mohammad Shakir Shaikh

MA, B.Ed, Ph-D, NET, SET,
Associate Professor, Head, Department of Hindi, Associate NCC
officer, Ph-D. Research Guide
Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune 411001

Dr. Baba Shaikh

MA, Ph.D,
Assistant professor, Department of Hindi
Board of Students development officer, Ph-D. Research Guide
Poona College of Arts, Science and Commerce, Camp, Pune 411001

Mr. Jawed Akhtar

M.A. M.Phil. (Persian) J.N.U.
Assistant Professor of Persian, Department of Urdu Arabic and
Persian, Poona College of Arts, Science and Commerce, Pune

Dr. Abrar Ahmad

M.A. M.Phil. Ph.D. (Urdu) J.N.U.
Assistant Professor, Department of Urdu, Arabic and Persian
Poona College of Arts Science and Commerce, Pune

India | UAE | Nigeria | Uzbekistan | Montenegro | Iraq | Egypt | Thailand | Uganda | Philippines | Indonesia

www.empyrealpublishinghouse.com